

Statsvetenskaplig tidskrift

Årgång 127 · 2025 / 3

Ny följd, årg 102. Utgiven av Fahlbeckska stiftelsen.

REDAKTIONSSEKRETERARE *Magnus Jerneck* (ansvarig utgivare)

BITR. REDAKTIONSSEKRETERARE *Björn Badersten*

FÖRBUNDSREDAKTÖR *Gissur Ó Erlingsson*

REDAKTIONSÅD *Niklas Bolin*, Mittuniversitetet; *Douglas Brommesson*, Linnéuniversitetet; *Ann-Marie Ekengren*, Göteborgs universitet; *Edward Deverell*, Försvarshögskolan; *Lutz Gschwind*, Uppsala universitet; *Rolf Hugoson*, Umeå universitet; *Mats Lindberg*, Örebro universitet; *Jouni Reinikainen*, Stockholms universitet; *Charlotta Söderberg*, Luleå tekniska universitet; *Elin Wihlborg*, Linköpings universitet; *Björn Badersten*, Lunds universitet, biträdande redaktionssekreterare; *Magnus Jerneck*, Lunds universitet, redaktionssekreterare; *Gissur Ó Erlingsson*, Linköpings universitet, förbundsredaktör

TEKNISK REDAKTÖR *Joshua Alvarez*, Sven Eighteen

Tidskriften utkommer med fyra nummer per år.

PRENUMERATIONSPRIS 2025 430 kr, enstaka nummer 100 kr. Medlemmar i Statsvetenskapliga förbundet och studenter erhåller tidskriften till rabatterat pris. Prenumeration sker via hemsidan, genom insättning på plusgiro 27 95 65-6 med angivande av namn och adress eller genom meddelande till tidskriftens expedition. Eftertryck av tidskriftens innehåll utan angivande av källan förbjudes.

ADRESS Statsvetenskaplig tidskrift, Box 52, SE-221 00 Lund, Sverige

TELEFON 046-222 97 77 (Jerneck) 046-222 01 59 (Badersten)

TELEFAX 046-222 40 06

E-POST statsvetenskaplig.tidskrift@svet.lu.se

HEMSIDA www.statsvetenskapligtidskrift.org

TRYCK Mediatryck, Lund 2025

ISSN 0039-0747

Statsvetenskaplig tidskrift

Statsvetenskaplig tidskrift är den svenska tidskriften för statsvetare. Tidskriften publicerar vetenskapliga uppsatser, översikter och litteraturgranskningar inom statsvetenskapens alla subdiscipliner och är därtill huvudorgan för Statsvetenskapliga förbundet (SWEPSA). Svenska är huvudspråket, men tidskriften publicerar också texter på danska och norska samt i undantagsfall på engelska av författare som inte har ett skandinaviskt språk som arbetsspråk.

Statsvetenskaplig tidskrift utges av Fahlbeckska stiftelsen vid Lunds universitet, med fyra nummer per år. Tidskriften utkommer år 2025 med sin 127:e årgång. Stiftelsen leds av ett flervetenskapligt sammansatt kollegium (professorer i statsvetenskap, historia, skatterätt, förvaltningsrätt, antikens kultur och samhällsliv, nationalekonomi, ekonomisk historia, socialt arbete, sociologi och statistik). Kollegiet beslutar om tidskriftens budget och övergripande policyfrågor. Tidskriftens redaktion, som är helt fristående i publicistiska frågor, består av en redaktör, en biträdande redaktör, en litteraturredaktör och ett aktivt arbetande redaktionsråd på åtta personer som sammanträder minst två gånger per år. Redaktionsrådet utses i samråd med Statsvetenskapliga förbundet och representerar flertalet statsvetenskapliga universitetsinstitutioner i Sverige.

Samtliga artiklar kvalitetsgranskas internt av två personer i tidskriftsredaktionen. Den externa kvalitetsgranskningen, med två anonyma referees per artikel, omfattar alla publicerade artiklar utom litteraturgranskningar, kortare översikter/debattartiklar och sakkunnigutlåtanden. Författaren får i samband med redaktionens beslut om publicering/refusering ta del av utlåtanden från referees.

The Swedish Journal of Political Science

Statsvetenskaplig tidskrift (The Swedish Journal of Political Science) is the Swedish journal for political scientists. The journal publishes scientific essays, review articles and literature reviews in all the subsidiary disciplines of political science and is the principle organ of the Swedish Political Science Association (SWEPSA). While Swedish is its main language, the journal also publishes texts in Danish and Norwegian and, in exceptional cases where the author does not have a Scandinavian language as his/her working language, English.

Statsvetenskaplig tidskrift is published quarterly by Lund University's Fahlbeck Foundation, and in 2025 will be issuing its 127th volume. The Foundation is led by a multidisciplinary board (professors of political science, history, fiscal law, administrative law, classical culture and social life, economics, economic history, social work, sociology and statistics), which decides on the journal's budget and overarching issues of policy. The editorial office, which is wholly independent as regards matters related to publishing, comprises an editor, a deputy editor, a literature editor, a technical editor and an active, eight-member editorial committee that meets at least twice a year. This committee is appointed in consultation with SWEPSA and represents the majority of political science faculties in Sweden.

All articles undergo an internal quality review by two members of the editorial office, and all published articles – excepting literature reviews, short review articles/opinion pieces and expert reports – an external quality review by two anonymous referees per article. Once the editorial office has made its decision to publish or reject a paper, a referees' statement will be sent to its author(s).

Innehåll 2025 /3

Tema: Musiken i politiken: känslor, gemenskap och påverkan

HENRIK ROSENGREN Musik och politik	467
ALF ARVIDSSON Partipolitiska praktiker, positioneringar och profileringar i 1970-talets svenska musikfält	483
PETRA ÖSTERLUND "Genom blommans historicitet". Folkmusik och politik i DDR.....	501
MICHAEL CUSTODIS "Rhapsodie vom Meer des Friedens". GDR-Schlager as a Political Tool in the Cold War	525
ELAINE KELLY Musical Diplomacy between Political Realism and Cultural Idealism. East German Orchestra Tours and the Hallstein Doctrine.....	541
ODETA RUDLING Solidaritet genom sång. Baltisk regionbildning, sovjetisk masskultur och Sovjetunionens kollaps	567
MATTIAS LUNDBERG Musik som statskonst och dess roll i svensk inrikespolitik c.1950–c.1990.....	585

Uppsatser

JOHAN WÄNSTRÖM Kommun- och regionstyrelseordföranden som nav i ett styrningslandskap format av arenakonkurrens.....	601
--	-----

Översikter

BENNY CARLSON Vägen till ett ekonomipris. Spår i Lennart Jörbergs korrespondens	625
MARTIN LINDSTRÖM Den revolterande eliten eller den kreativa klassen? Christopher Lasch, Richard Florida och det amerikanska presidentvalet 2024.....	647

Essä

- BO STRÅTH** En världsordning i upplösning. Vad nu? 2. Den lågintensiva demokratin utan alternativ, nihilismen och algoritmerna 675

Litteraturgranskningar

- Peter Gärdenfors: *Kan AI tänka? Om människor, djur och robotar.*
Anmälan av Maria Hedlund 701
- Katarina Barrling: *Världens mest protestantiska land. Sverige – det extrema landet lagom.*
Anmälan av Antje Jackelén 706
- Tony Blair: *On Leadership. Lessons for the 21st Century.*
Anmälan av Tommy Möller 712
- Klas-Göran Karlsson & Kim Salomon: *1920-talet – en spegel för vår tid.*
Anmälan av Olle Schmidt 715
- Alexandra Franzén: *Sanningen skall göra er fria.*
Anmälan av Malin Åkerström 718

Statsvetenskapliga förbundet

- GISSUR Ó ERLINGSSON** När forskning trumfar allt – behövs en ny kompass för bedömning av meriter? 725

Statsvetenskaplig tidskrifts hemsida: www.statsvetenskapligtidskrift.org
Där finns bl. a.:

- Utförliga anvisningar till författare om utformningen av manuskript för Statsvetenskaplig tidskrift (kan hämtas hem som pdf-dokument).
- Tidigare årgångar av Statsvetenskaplig tidskrift i fulltextformat – med sökfunktion till artikelarkivet.
- Information om innehållet i kommande nummer och en aktuell utgivningsplan för Statsvetenskaplig tidskrift.
- Information om prenumerationspriser och möjlighet att teckna prenumeration på Statsvetenskaplig tidskrift.
- Kontaktuppgifter till redaktionen och redaktionsrådet för Statsvetenskaplig tidskrift.

Tema:

*Musiken i politiken: känslor,
gemenskap och påverkan*

Musik och politik

Henrik Rosengren

Introduktion

Står musiken över politiken? Det var i alla fall ett vanligt argument bland de tyska världsberömda musiker, sångare och dirigenter som fortsatte att verka i Nazityskland under andra världskriget när de kritiserades för att ha varit en del av det nazistiska kulturella maskineriet. Att spela Beethoven under nazistisk flagg kan väl inte vara medlöperi, menade man. Sådana förklaringar ter sig naiva idag, när vi vet hur viktig den tyska klassiska musiken var i nazismens världsåskådning och i dess propagandaarbete. Enorma resurser lades ner på konsertarrangemang och utländska turnéer med tyska orkestrar och musiker i syfte att hylla det "tyska" och övertyga publiken både inom och utanför det nazistiska väldet om det nazistiska Tysklands förmåga att bevara och lyfta det tyska kulturarvet. Som den världsberömde dirigenten pianisten och Daniel Barenboim uttryckt det är musiken inte separerad från världen. I stället visar den att allt är förbundet (Barenboim 2008: 17, 108).

Musik är idag ett självklart inslag i politiska sammanhang. Förutom att vara energi- och stämningshöjande vid partimöten signalerar också musiken ett politiskt budskap, oftast med utgångspunkt i texten. Musiken kan vara ett sätt att nå vissa segment av väljarkåren exempelvis kopplat till ålder eller etnicitet, som i den amerikanska valrörelsen. Kamala Harris skred bland annat fram till tonerna av Beyoncé och Donald Trumps kampanjmöten kunde innehålla musik av såväl Pavarotti som The Rolling Stones. Och frågor ställdes vad han egentligen ville kommunicera då James Browns "It's a mans world" ljöd från högtalarna i samband med att han besegrat Nikki Haley i det republikanska primärvalet.

De svenska partiledarnas musikpreferenser har också uppmärksamats, precis som deras skönlitterära läsvanor även om det sistnämnda i regel resulterat i flera gliringar rörande deras förmenta kulturella bildningsbrister. En händelse som fick massmedial uppmärksamhet i Sverige var den låtlista som regeringen lät sätta samman på musiktjänsten Spotify i samband med

ordförandeskapet i EU 2023, "Songs from Sweden". Den ursprungliga listan fick revideras då den innehöll musik av Kurt Atterberg, en tonsättare som anklagats för nazistsympatier under andra världskriget. Men också mer djuplodande samtal om musik, politik och utanförskap kan avlyssnas i etern (<https://sverigesradio.se/avsnitt/681370>).

Begreppsparet musik och politik täcker ett synnerligen brett område, särskilt om vi anlägger historiska och globala perspektiv. Musik har varit en självklar del av mänsklig aktivitet sedan begynnelsen och så även följt hennes socialisering och samhällsorganisation. Begreppen musik och politik tarvar precisering och avgränsningar. Det finns förstås en allmän uppfattning vad dessa begrepp står för men strikt vetenskapligt är de mångtydiga. Termen musik har inte någon etablerad definition och vad som har betraktats som musik har förändrats över tid. Stort inflytande fick den österrikiske 1800-talsmusikkritikern Eduard Hanslicks definition att musik är "tonande rörliga former" (tönend bewegte Formen). Hanslick motsatte sig musikens utommusikaliska funktion och att dess roll skulle vara att appellera till känslor, en utgångspunkt som spjärnar mot det vi försöker göra i detta temanummer. Andra, som elektronmusikens pionjär Edgard Varèse, har betraktat musiken som organiserade ljud medan den amerikanske avantgardistiske tonsättare John Cage, kanske mest känd för sitt "tysta verk" 4.33, snarare motsatte sig det organisatoriska i sammanhanget (Sohlmans 1975–77).

Men inte bara ljud utan också tystnad kan fungera politiskt. Det finns många exempel på sammanhängande politiska program med syfte att tysta musik som uppfattats hota staten. För temanumrets vidkommande är det främst musikens funktion och de samhälleliga och sociala omständigheterna runt musikens framförande som har betydelse, snarare än dess innersta väsen.

Politik betyder i sin grundform "statskonst" och det är måhända överflödigt, och kanske dumdrigtigt att som historiker göra en alltför lång utläggning i en statsvetenskaplig tidskrift om vad politik kan vara. Jag nöjer mig med att konstatera att innehållet i detta temanummer främst berör begrepp som makt, protest, propaganda, identitet och känslor och att dessa utgör skärningspunkten mellan musik och politik.

Varför musik och politik?

Alf Arvidsson sammanfattar i sitt bidrag i föreliggande temanummer den brittiske statsvetaren John Streets resonemang om hur musik och politik relaterar till varandra. Det kan exempelvis handla om censur, musikpolitik, musik som plattform och verktyg för politiska budskap och musikens samlande kraft (Street 2012: 1–8). Det förefaller inte särskilt märkligt att musik och politik har många beröringspunkter. Musiken kan uttrycka och stimulera känslor, den har en emotionell kraft, ett pathos. Politik handlar inte sällan om

att främst appellera till känslor i syfte att implementera de politiska idéer och förändringar som finns på agendan. Musiken kan därigenom bli ett verktyg för att påverka människor i en viss riktning eller för att skapa en gemenskap eller attraktionskraft för ett politiskt program. Det handlar här således om tre nyckelord: känslor, gemenskap och påverkan.

Musiken kan vara skriven med ett politiskt syfte och i en politisk kontext men den kan också brukas oavhängigt kompositörens intention. Ytterst kan dess funktion vara subversiv, som en del av en omstörtande rörelse för förändring. I modern tid finner vi uttryck för musikens gemenskapsbildande och subversiva kraft både i vänstersammanhang där 1970-talets så kallade progressiva musikerörelse kanske utgör det tydligaste exemplet i Sverige, som inom den rasistiska ultrahögern där "vit maktmusik" blivit etiketten för en musikgenre som Brottförebyggande rådets rapport från 1999 definierar som "den moderna revolutionära rasideologiska undergroundkulturens protestmusik" (Löow 1999). Inom vit maktmusik är det snarare de återkommande budskapen om en förment "judisk världskonspiration", rasideologi och föreställningen om "moraliska fiender" som förenar genren snarare än musikstilarna. Vitmaktmusik rymmer både rasistisk country & western och "arisk folkmusik", bland mycket annat (Löow 1999).

Ett annat sätt att särskilja musikens olika politiska funktioner kan vara att å ena sidan lyfta det nationalistiska, å andra sidan det universalistiska (Rosenberg 2020: xxii). I föreställningen om att musik är ett nationalistiskt verktyg betonas att musiken kan användas för att upphöja den egna nationen eller att för undertrycka det som uppfattas hota densamma. Inom ramen för en sådan föreställning väljs, prioriteras och propageras för viss musik för att stärka nationen. Det kan röra sig om allt från skapandet av nationalsånger, vilken musik som spelas i internationella politiska sammanhang eller vid idrottsevenemang till statsreglerade satsningar på internationella turnéer som för fram det egna muskarvet. Det kan också handla om att förbjuda musik såsom de tyska nazisternas kampanj mot så kallad *Entartete Musik* ("urartad musik") som jazz och modern konstmusik och musik skapade av judiska tonsättare) eller de sovjetiska angreppen mot det som betraktades som formalistisk musik, det vill säga en musik som inte hade ett socialt syfte i linje med de sovjetiska myndigheternas politik eller som inte ansågs appellera till folklighet och ryskt kulturarv.

Mer samtida exempel på politiskt motiverade musikförbud, utan jämförelse i övrigt med ovanstående, utgörs av förbudet att inte låta den ryske stjärndirigenten Valerij Gergiev dirigera under Östersjöfestivalen i kölvattnet av Rysslands fullskaliga invasion av Ukraina då han står Vladimir Putin nära. Gergiev är medgrundare till Östersjöfestivalen och har också utestängts från Kungl. Musikaliska akademien. Den israeliska jazzkontrabasisten Avishai Cohens konsert på Malmö live ställdes in hösten 2023, (den hade först flyttas fram ett

antal månader av säkerhetsskäl) på grund av att han framträtt på Putinstödda Moscow Jazz festival.

Musik kan också ses som ett universalistiskt verktyg, det vill säga som något allmänmänskligt vilket överskrider nationella gränser och som kan verka enande och hoppingivande. Under kalla kriget kunde den ambitiösa internationella kulturpolitiken med att skicka amerikanska symfoniorkestrar på världsturné motiveras med att detta kunde skapa fred och enighet över nationsgränserna. (Rosenberg 2020: xxiii) Här kan vi också tala om musik som politiskt botemedel mot konflikter (Gienow-Hecht 2015: 2). Men ett sådant förhållningssätt kan även fungera som argument mot bojkott av musiker som företräder stater vilka ses som politiskt belastade, eller för att musikern i fråga uttalat sig politiskt eller uppträtt i sammanhang som är komprometterande.

Musik och politik som forskningsfält

Musik som studeras utifrån politiska eller kanske främst utommusikaliska utgångspunkter med historiska perspektiv etiketteras i den tyskspråkiga diskursen som *Audiogeschichte* och på engelska som "sonic history". Inom detta forskningsfält ses dock "Audio" och "sonic" som en bredare företeelse som också innefattar utommusikaliska ljud. Ibland talar man om att det växande vetenskapliga intresset för musiks betydelse i internationella relationer är ett uttryck för en ny vetenskapliga vändning, en acoustic eller sonic turn (Gienow-Hecht 2015: 1). Någon motsvarande språkligt elegant term motsvarande sonic history finns knappast på svenska, men kanske kan audiohistoria fungera?

Som forskningsfält, om det nu är möjligt att inränga musik och politik i ett sådant, finns det en rik källa utgivningar att ösa ur och jag ämnar här endast peka på några centrala ingångar till fältet med relevans för temanumrets artiklar. Vid Michigan University utges sedan 2007 den elektroniska tidskriften *Music and Politics* vilken får sägas vara ett av de viktigare organen för det vetenskapliga studiet av musik och politik. Forskningsfältets bredd illustreras av att tidskriften bland annat accepterar artiklar inom så skilda teman som politikens konsekvenser för musikutövare, musik som politisk diskurs, ideologins inflytande över musikhistoriografin samt pedagogiska aspekter av studiet av musik och politik i klassrumssituationer. Artiklarna behandlar alla genrer och tidsperioder. Tidskriften listar också med regelbunden basis den senaste litteraturen inom området med inriktning mot politiska uttryck inom musiken samt maktrelationer mellan musikindivider och staten eller musikorganisationer/sammanslutningar och staten (<https://journals.publishing.umich.edu/mp/article/id/5975/>).

Det finns också ett svenskspråkigt forskningsfält, om än ganska litet. Som exempel kan nämnas Riksbankens Jubileumsfonds årsbok från 2018 *Musikens makt* som samlar en bred grupp akademiker och deras reflektioner

över exempelvis makthavares försök att via musiken inordna människan i ett politiskt system, musikens bidragande till identitetsskapande och dess kulturella, sociala och psykologiska funktioner samt musikens både politiska och emotionella roll (*Musikens makt*, RJ:s årsbok 2018).

En del historiker har också sysslat med studier som faller inom ramen för hur musik används av statsmakten eller som en del i en demokratiseringsprocess. Mia Kuritzén Löwengart har i avhandlingen *En samhällelig angelägenhet. Framväxten av en symfoniorkester och ett konserthus i Stockholm, cirka 1890–1926* arbetat med frågeställning kring vilka samhälleliga processer som drev fram utvecklingen av en fast symfoniorkester och ett konserthus i Stockholm. Med stöd i sociologen Paul DiMaggios så kallade finkulturmodell påvisar Kuritzén Löwengart ett antal faktorer som var avgörande i det stockholmska fallet. Det handlade om samhälleliga förändringar och demokratisering, om statligt och lokalt engagemang, om estetiska förhållningssätt rörande symfonimusikens värde och om åtskillnaden mellan konst och underhållning, om gynnsamma ekonomiska omständigheter och inte minst om enskilda individers ekonomiska och organisatoriska insatser. Vänds blicken utanför Sverige går det att i stort identifiera betydelsen av motsvarande faktorer vid etableringen av konserthus, men med en viktig skillnad enligt Kuritzén Löwengart. Det estetiska ideal och sociala behov som låg till grund för utvecklingen i Stockholm var inte exklusiva borgerliga ideal och behov som på många andra håll utanför Sverige utan de gjordes till allmångods i linje med den pågående svenska demokratiseringsprocessen. Det handlade om en del av ett folkbildningsprojekt.

En del etnologer har publicerat studier om musik och politik, exempelvis det tidigare Musikmuseets chef Stefan Bohman som 2003 gav ut *Musiken i politiken* som behandlar konstmusik som kulturarv och hur detta har använts av politiska makthavare men också hur kompositörer ställt sig till förfogande i politikens tjänst (Bohman 2003). Medan Bohman höll sig till det som i vardagligt tal kallas den klassiska musiken har tidigare nämnt Alf Arvidsson, studerat hur musiken politiserades när den skapades, framfördes och mottogs av publiken under svenskt 1970-tal. Arvidsson menar att det svenska musiklivet var mer politiserat än andra jämförbara västeuropeiska länder under denna tidsperiod, men också i relation till tidigare tidsperioder (<https://www.umu.se/forskning/projekt/musik-och-politik-pa-1970-talet/>).

2018 hölls ett tvärvetenskapligt symposium vid Krapperrups slott i Skåne som resulterade i en antologi med titeln *Musik och politik* vilken samlar ett antal textbidrag som spänner över 2 500 år och rör allt från musik som komponeras och används i politiskt syfte, om musikens semantiska mening och sociologiska implikationer till operagenren som exempel på den klassiska musikens främsta politiska plattform. Författarna är forskare från olika vetenskapliga discipliner men också tonsättare och kulturarbetare (Palm & Stenström 2019).

Musik och politik i totalitära stater

Det politiska användandet av musik kommer särskilt fram i totalitära stater, och främst stater som har ett grundmurat musikkulturellt arv som Ryssland/ Sovjetunionen och Tyskland i dess olika former. Användandet av musik i totalitära stater har undersökts av svenska forskare i några projekt. Stora resurser lades på att befrämja och politisera det nazityska musiklivet och en mängd forskare och skribenter har följaktligen intresserat sig för de svenska musikrelationerna med Nazityskland. I projektet "Fruktan, fascination, frändskap. Det svenska kulturlivet och vetenskapssamhällets relation till nazism och fascism 1930–50" studerade forskarna i ett delprojekt de svenska kontakterna med det nazityska musiklivet utifrån teman som reception, utbyte, repression och propaganda. Ett antal antologier och avhandlingar publicerades inom ramen för projektet (Andersson & Geisler 2006; Andersson & Geisler 2007; Rosengren 2007; Garberding 2008). En del uppmärksammas litteratur har också publicerats utanför de strikt vetenskapliga sammanhangen (Carlberg 2016, 2021; Rydell 2024).

En internationell överblick över nazistisk musikpolitik ges i *The Routledge Handbook to Music under German Occupation, 1938–1945* där fallstudier visar hur nazistisk kulturpolitik genomfördes och recipierades i ockuperade och neutrala europeiska stater och i Michael H. Katers *The Twisted Muse*, vilken behandlar hur musikpolitiken orkestrerades i Nazityskland men också hur den drabbade företrädesvis judiska musiker. Även Fred K Priebergs standardverk *Musik im NS-Staat*, vilken kan betraktas som en politisk musikhistoria om Tyskland 1933–1945 uppbyggd kring enskilda individer – både offer och förövre, är fortfarande gångbar (Prieberg 1982; Kater 1997; Fanning & Levi 2020).

Konsekvenserna av den nazistiska rasistiska kulturpolitiken för musiker i form av exil är ett annat stort fält, särskilt internationellt. Här kan nämnas den tyska omfattande databasen och onlinelexikonet *Lexikon verfolgter Musiker und Musikerinnen der NS-Zeit (LexM)* som underhålls av Hamburgs universitet. Lexikonet är en utmärkt forskningsresurs med biografiska uppgifter om musiker som tvingades till exil från Nazityskland och de ockuperade områdena under andra världskriget. Särskilt hjälpsamt är hänvisningar till källmaterial och litteratur (<https://www.lexm.uni-hamburg.de/content/index.xml>). De mest namnkunniga musikpersonligheterna flydde i regel till USA och den amerikanska exilen har huvudsakligen behandlats av tyska och amerikanska forskare (Heister & Zenck 1993; Brinkmann & Wolff 1999; Lamb Crawford 2009; Haas 2023). Se särskilt serien *Musik im Exil* med över tjugo band, huvudsakligen på tyska (<http://www.bockelverlag.de/Schriftenreihen/Exilmusik.html>).

På svensk botten finns också några studier om det svenska musiklivets relationer till DDR, kopplade till forskningsprojektet "Between East and West: Ideology, aesthetics and politics in the musical relations between Sweden

and the GDR 1949–1989.”¹ Den östtyska politiska användningen av det tyska klassiska muskarvet pekar på en intressant paradox i DDR. Utifrån den marxistisk-leninistiska ideologin var strävan i DDR att genom industri, teknik och lantbruk peka framåt mot fullföljandet av den socialistiska arbetar- och bondestaten. Å andra sidan var kulturpolitiken vad gällde den klassiska musik snarare förankrad i ett förflutet, borgerligt tyskt kulturarv, ett arv som DDR såg sig mer lämpat att förvalta än Västtyskland. Kulturarvets betydelse syns inte minst i det ihärdiga turnerandet av östtyska orkestrar och körer under särskilt 1950- och 1960-talen (Rosengren 2019). Slutsatserna i den svenska forskningen visar bland annat DDR:s strävan att infiltrera svenskt musikliv via så kallade inofficiella medarbetare och att östtyska ungdomskörer på turné i Sverige bland annat hade explicita order om att propagera för en positiv bild av DDR. Precis som gällde för en del svenska musikers framträdande i Nazityskland kunde också DDR ses som en karriärmöjlighet och tillfälle att framträda med välrenommerade och ikoniserade tyska orkestrar (Garberding, Geisler & Rosengren 2019; Garberding & Rosengren 2022).

Musik, diplomati och internationella relationer

För en stat kan musik utgöra en viktig ekonomisk resurs och därmed ha politisk bäring, exempelvis som det ”svenska musikundret”. Under kalla kriget var inte minst musik en ideologisk resurs och kulturell statusmarkör, något som bland annat visades av att amerikanska orkestrar och artister turnerade i Europa och i Sovjetblocket på statligt initiativ och sovjetiska dito gjorde motsvarande besök i väst. För USA del var dock 1900-talet generellt, med start under första världskriget då allt tyskt inklusive musiklivet sågs med stark misstänksamhet, ett århundrade där musiken, särskilt den klassiska, blev en självklar del av de internationella relationerna (Rosenberg 2020: xiv). Under Joe Bidens president-skap lanserades för några år sedan Global Music Diplomacy Initiative i syfte att stötta musikdiplomati för fredsbevarande arbete, utbildning och kulturellt utbyte, huvudsakligen utifrån populärmusik.² Sådana initiativ tycks i dagens politiska klimat vara alltmer osannolika.

Kanoniserade tonsättare

Som politiskt verktyg är musiken som mest effektiv om den kopplas samman med ett väletablerat musikaliskt kulturarv eller musikaliska kanoniserade individer, och här utgör sannolikt Ludvig van Beethoven och dennes nionde

1 Se <https://ostersjostiftelsen.se/project/between-east-and-west-ideology-aesthetics-and-politics-in-the-musical-relations-between-sweden-and-the-gdr-1949-1989/>.

2 Kandidatuppsats: ”Musikens utrikespolitiska kraft”.

symfoni det tydligaste exemplet. Men även kanoniserade tonsättare som Mozart, Wagner, Sjostakovitj och Mahler har uppmärksammats särskilt, både internationellt och i Sverige (se exempelvis Levi 2010; Friedländer & Rüsen 2000; Geisler & Rosengren 2007, 2011, 2013).

Beethovens nionde symfoni, med Friedrich Schillers berömda textrad "Alle werden Brüder", exemplifierar att ett kulturarv inte påverkas av ideologiska gränser. För den tyska arbetarrörelsen under slutet av 1800-talet var Beethovens musik en självklar kraft att nyttja. Genom etablerandet av körer kunde de tyska arbetarna skapa enighet i kampen mot ett kapitalistiskt förtryck. I Nazityskland gjordes han till symbol för tyskhet, heroism och kamp samt i enstaka fall också för ariskhet. I apartheidstaten Rhodesia var nionde symfonin nationalsång och idag symboliserar den europeiska gemenskapens enighet då den gjorts till EU:s officiella hymn (Rosengren 2005; Buch 2003; Dennis 1996). Och det gäller att börja i tid. Idag får många svenska förskolebarn lära sig månadernas namn och ordning genom att räkna upp dem till melodin från Beethovens nionde symfoni.

Också i de nazistiska koncentrationslägren spelades musik av Beethoven. Dels handlade det om musik som spelades av tvång, dels musik som initierades av lägerfångarna som kan tolkas som protest eller motstånd mot den rasistiska politiken. I lägren komponerades också musik av fångarna och här kunde, som den i februari 2024 avslutade utställningen *La musique dans les camps nazis* i Paris visade, nionde symfonin med nyskriven text bli ett sätt att för en kort tid mentalt fly lägrens vidrigheter, men också fungera som antinazistiskt, andligt motstånd.³

I detta nu pågår ett större europeiskt forskningsprojekt med ett trettio-tal forskare om det politiska bruket av Beethoven under den nazistiska eran, särskilt åren 1940–45. Projektet, "Beethoven and His Music in Nazi-Occupied European Countries", kommer att publicera en eller två omfattande volymer i samband med minnesåret 2027 (<https://www.uni-muenster.de/Musikwissenschaft/Forschung/beethoven-in-nazi-occupied-europe.html>) Projektet leds av professor Michael Custodis som också medverkar i detta nummer.

Även Richard Wagner kan anföras som exempel på att tonsättare som förment enkelt kan placeras in i ett specifikt politiskt fack, men som de facto använts över hela det politiska spektrumet. Också Östtyskland lyfte Wagner som ett ideal, en politisk revolutionär gestalt och föregångare. Det fanns en östtysk motsvarighet till Bayreuth, det wagnerska meccat, i form av staden Dessau som årligen med start 1953 höll en Richard Wagner-Festwoche. Här positionerade arrangörerna sig mot Bayreuth som beskrevs som ett fäste för lyx och kapitalism, medan festveckan i Dessau syftade till att lyfta fram den äkta Wagner, folkets tonsättare (Rosengren 2013).

3 Se <https://expo-musique-camps-nazis.memorialdelashoah.org/> (2024-10-09).

Temanumrets bidrag

Temanumrets innehåll är brett och tematiken slår an en mängd olika vetenskapligt disciplinära strängar – historia, statsvetenskap, etnologi, sociologi och musikvetenskap.

Professorn i etnologi, Alf Arvidsson, skriver om musikens roll i Sverige under 1960- och 1970-talen, en tid som präglades av genomgripande förändringar i det svenska samhället bland annat gällande teknologisering, medialisering och ungdomskulturens framväxt. Jämsides med samhällsutvecklingen stärktes de vänsterpolitiska vindarna med rötter i motståndet mot Vietnamkriget. Vid tiden bröts kritiken av förmenta musikaliska maktcentra som Sveriges radio och de kommersiella skivbolagen mot idéer kring amatörmusicerande och ideellt musikskapande. Samtidigt vädrade politiska partier morgonluft, fram för allt på vänsterkanten, i möjligheterna att agera på musikfältet för att ideologiskt attrahera den yngre generationen. Elitkultur ställdes mot "folkets kultur". Arvidsson vill i denna kontext analysera hur partier som SKP, VPK och KFML(r), agerade som musikpolitiska aktörer. Han berör musikens funktion för partibygget, som propagandistisk verksamhet, som del i kulturpolitiken och partiernas roll i framväxandet av det som brukar benämnas som den "progressiva musikämbel". Analysen förankras i samtida pressmaterial, inte minst i tidskriften *Musikens makt*. Den samhälleliga kontexten är den samtida kulturens politisering där uppfattningen om att kulturen står över politiken i allt högre grad kom att ersättas av värnandet om kulturarbetarens oberoende och en föreställning om musiken som politiskt verktyg, det sistnämnda huvudsakligen kopplat till vissångstraditionen. Samtidigt växte det fram skivbolag kopplade till den politiserade musikämbel och statliga initiativ för att öka musikens breda tillgänglighetsförhållanden via institutioner som Rikskonserter och Sveriges radio. Till detta kan fogas uppbygget av de kommunala musikskolorna.

Arvidsson sammanfattar det musikpolitiserade 1960-talet utifrån ett antal motstridiga ideal som gjorde det komplicerat för de vänsterpolitiska partierna att agera, något som för övrigt har beröringspunkter med det som exempelvis Custodis och Österlund lyfter fram i sina bidrag om den östtyska statens försök att hantera musikhistoriska förändringar. Inte minst den framväxande popmusiken där ungdomen kunde ses som antingen förförda av de nya kommersiella strömningarna eller som en viktig skapare av genren, ett skapande som kunde utnyttjas för politiska agendor, utgjorde ett dilemma. På svensk botten kunde musiken också användas för att profilera olika politiska ställningstaganden inom den interna strid som präglade vänsterrörelsen under 1970-talet, menar Arvidsson.

Docent Petra Österlund behandlar en populär genre i Östtyskland, nämligen folkmusiken. Folkmusiken utgjorde ett spänningsfält för den östtyska regimen. Genrens utbredda popularitet gjorde den tacksam för regimen att

utnyttja för propagandistiskt syften, men bland dess utövare fanns också många regimkritiker. Artikeln belyser fältet ur ett diskursteoretiskt maktperspektiv och lyfter särskilt fram vilka konsekvenserna av de östtyska myndigheternas kontroll blev för utövarna, men också hur musikerna kunde utnyttja systemet för att försörja sig och idka kritik mot systemet. Österlund utgår huvudsakligen från övervakningsorganet Stasis rapporter där det framkommer hur övervakningen gick till och hur den totalitära statens myndigheter resonerade, men också från intervjumaterial. Den östtyska regimen strävade efter att genom folkmusiken stärka den östtyska identiteten gentemot väst och via musiken och sångtexterna sprida den socialistiska propagandan. En samlande kraft för dessa strävanden var sångrörelsen FDJ, Freie Deutsche Jugend. Samtidigt växte det fram en alternativ, statskritisk och nyskapande folkmusikrörelse med influenser från amerikansk och irländsk folkmusik som också följdriktigt kom att övervakas och kontrolleras av regimen då den både fascinerade och uppfattades som hotande. Ett sätt att uttala kritik mot regimen var att mer eller mindre öppet ändra texterna i äldre folksånger som hämtades ur en kanoniserad repertoar. Därigenom kunde musikerna uppfattas knyta an till ett sanktionerat nationellt kulturarv samtidigt som de uttalade kritik. Sätillvida fanns möjlighet att undgå Stasis negativa uppmärksamhet. Kontrollen av de östtyska musikerna var omfattande. De var tvungna att söka uppträdandetillstånd och detta kunde begränsas eller helt inskränkas om exempelvis deras låtval uppfattades som subversivt. Också fängelse och tvångsdeportationer förekom som repressiva medel och här är vissångaren och författaren Wolf Biermann det mest kända fallet. Österlund berör också den för svenska läsare mindre kände musikern och författaren Stephan Krawczyk som av Stasi blev klassad som statsfiende och tvingades till Västtyskland. För de folkmusiker och vissångare som hamnade i väst var det en stor utmaning att ställa om sitt konstnärskap och bygga upp en ny kontakt med en västerländsk publik med väsensskilda kulturella och politiska referensramar.

I professor Michael Custodis bidrag är det den östtyska schlageren som politiskt verktyg som ställs under lupp. Till skillnad från temat östtysk jazz i politisk kontext har inte den östtyska schlagermusiken fått tillnärmelsevis samma akademiska intresse. Mot bakgrund av genrens stora publik- och myndighetsintresse är detta förvånande menar Custodis. Han fokuserar på två aspekter i sitt bidrag: Östtysklands målsättning att via östersjöinitiativ som "Schlagerfest der Ostseestaaten" få ökat internationell erkännande samt skapandet av en specifik östtysk identitet. Östersjöstaternas schlagerfestival hade deltagare från de nordiska länderna, Polen och Östtyskland och det statliga östtyska skivbolaget Amiga gav ut låtbidragen på skiva. Initiativet kan kopplas till att fler och fler länder inledde diplomatiska relationer med DDR efter den så kallade Hallsteindoktrinen avveckling. Hallsteindoktrinen var en del av den västtyska utrikespolitiken och innebar att landet bröt kontakterna med de

stater som upprätthöll diplomatiska kontakter med Östtyskland, undantaget Sovjetunionen. Doktrinen minskade i betydelse under 1960-talet för att helt avskaffas i samband med att Willy Brandt förändrade Västtysklands relation med Östtyskland.

Just schlagergenren var både en tillgång mot bakgrund av att den riktade sig till en yngre publik och en utmaning för DDR då den dominerades av artister och låtskrivare i Väst. Den stora utmaningen var hur utvecklingen av den i grunden västerländska genren skulle kunna möta den socialistiska realismens krav. Internationella sångtävlingar blev arenor för kraftmätningar mellan kalla krigets antagonister, men också västtyska artister bjöds in att framträda i östtyska TV-shower, bland andra norska Wenche Myhre vars höga arvodeskrav illustrerar den östtyska regimens svårighet att frikoppla sig från den kommersialiserade internationella schlagervärlden. Schlagergenren var den mest prioriterade i Östtyskland under 1970-talet och när slagern ersattes med rock och pop-musik under 1980-talet blev det än mer uppenbart för de östtyska myndigheterna att dessa musikgenrer måste betraktas utifrån internationella ramar. Vissa västtyska artister, särskilt rockartisen Udo Lindenberg, som ofta uttalade sig politiskt i samband med konserter blev ett växande problem för DDR-regimen och under mitten av 1980-talet blev det tydligt att den östtyska regimen hade tappat kontrollen över den populära musiken, precis som inom flera andra områden.

I professor Elaine Kellys bidrag berörs musik som diplomatiskt verktyg och hennes fallstudier rör östtyska orkestrars turnéer i skuggan av det kalla kriget och Hallsteindoktrinen vilken verkade som en bromskloss för östtysk kultur-diplomati. I sin artikel visar Kelly hur musikalisk diplomati just berör kärnvärdena i diplomatiska relationer – inlyssning, dialog och samarbete. Musiken kan öppna internationella politiska rum som annars kan vara svårtillgängliga för vissa stater och för Östtyskland kunde orkesterturnéer utanför östblocket fungera som en strävan att normalisera förhållande med den icke-kommunistiska världen samtidigt som de fungerade som propagandaverktyg. Något som kan sägas skilja kulturell diplomati från ren propaganda är användandet av framstående och globalt erkända musiker men även att orkestrarna framförde verk ur den kanoniserade klassiska repertoaren som de facto huvudsakligen är framvuxen i en tyskspråkig borgerlig 1800-talsmiljö. Dessa faktorer kan fungera som diplomatiskt smörjmedel oberoende av den politiska styrningen vilket också ofta var fallet i samband med de östtyska orkestrarnas turnéer. Det uppfattade frikopplandet från politik gjorde att dessa orkestrar också fick en västerländsk publik.

Kelly visar genom att analysera omständigheterna kring östtyska orkestrars turnéer i Storbritannien, Japan och på Cypern under kalla krigets 1950- och 60-tal, den spänning och de beröringspunkter som finns mellan politisk realism och musikalisk idealism i internationella, diplomatiska sammanhang. Just

internationella konsertframträdanden är särskilt relevant att studera i dessa sammanhang då de uttrycker såväl mer eller mindre universella värden, i betydelsen av standardiserade ritualer och kanoniserade repertoar, som nationella värden vilka uttrycks utifrån orkestrarnas hemvist.

Ometa Rudling, forskare i historia, utgår i sitt bidrag från den så kallade sångfestivalen som pågått i Litauen sedan 1924 och som fungerat som en ingrediens i den sovjetiska regionaliseringspolitiken och dess funktion att bilda en baltisk enighet. Hon problematiserar begreppet region och lutar sig bland annat mot teorier om föreställd regional gemenskap och begreppet Pribaltikas relation till de tre baltiska staternas enighet. Ordet Baltikum är en konstruerad term som i sitt ursprung inte byggde på en gemensam identitet mellan Estland, Lettland och Litauen. Det var först efter 1918 då Litauen blev självständigt som de tre staterna fick den territoriella beteckningen Baltikum. Efter Sovjetunionens ockupation 1940 påbörjades en regionaliseringsprocess som kan sägas sammanfattas i begreppet Pribaltika och där de redan etablerade sångfestivalerna i Estland och Lettland användes av Sovjetunionen för att skapa en baltisk enighet genom att mobilisera massorna och vinna stöd. Även Litauens sångfestival blev efter ett tag en del i denna sovjetiska regionaliseringsambition. Men utifrån gemensamma erfarenheter av sovjetiskt förtryck växte också en gemensam identitet fram mellan de tre före detta självständiga staterna som löpte parallellt med den av Sovjetunionen konstruerade och påtvingade regionala gemenskapen. Den baltiska identitet som hämtade näring i motståndet mot ockupationen uttrycktes inte minst i kulturella samarbeten. Antal deltagare vid sångfestivalerna steg kraftigt under 1950- och 1960-talen och de fungerade både som propagandaplattformar för att föra ut socialismens och planekonomins förmenta framsteg och som möjlighet att värna lokala och nationella värden i de tre baltiska staterna. I ambitionen att locka turister med påstått autentisk folklöre stärktes också den musikkulturella sammanhållningen. Genom att diskutera begreppen musik och solidaritet visar Rudling också hur den så kallade sjungande revolutionen i samband med de baltiska staternas frigörelse kom att ytterligare stärka den baltiska identiteten och protesterna mot det sovjetiska förtrycket. Den sovjetiska masskulturen som var grunden till sångfestivaltraditionen från 1940 och syftade till politiskt styrd integration blev över tid roten till ett nationellt och regionalt uppvaknande och motstånd mot integrationen. Den postsovjetiska baltiska enigheten formerade också en gemensam sångrepertoar vilken verkade som samlande symbol för självständighetskampen.

Mattias Lundberg, professor i musikvetenskap vid Uppsala universitet och även välkänd radoröst, omfamnar en 400 år lång tidsperiod i sin artikel om hur musik tillämpats i svenska inrikespolitiska sammanhang. Det handlar om tre identifierade tendenser: musik som statskonst, statskonst som reaktion mot musikaliska förhållanden samt strävan att stärka musiken och dess

kvalitet inom staten. Bland Sveriges regenter är det kanske främst Gustav III som utmärkt sig inom den första kategorin, musik som statskonst. Som initiativtagare till de två operorna *Gustaf Wasa* (komponerad av Johann Gottlieb Naumann, 1786) och *Gustaf Adolf och Ebba Brahe* (komponerad av Georg Joseph "Abbé" Vogler, 1788) kunde Gustav III understödja mytologiserande narrativ om sina företrädare och därigenom också sig själv. I operorna kommunicerades värden som moral och undersåtlig lydnad, både inåt mot staten och utåt mot undersåtarna genom att dessa i den vid tiden framväxande publika föreställningsformen nu kunde uppleva operorna vid dess framföranden. När väl operorna framförs finns det dock inga garantier för att receptionen följer upphovspersonens intentioner, vilket bland annat visas av att *Gustaf Wasa* efter mordet på Gustav III tolkades i termer av ett motstånd mot upplysningskungen tillika verkets innehållsliga idéskapare.

Som exempel på statskonst som en reaktion på musikaliska förhållanden pekar Lundberg på striden om den reformerade kyrkosången under Gustav Wasas tid. Den nya ordningen att mässan skulle sjungas på svenska i Stockholm väckte ont blod hos dalfolket och kungen och hans kansli måste lugna dem med att det inte var en genomgripande förändring. Kungen måste i detta fall balansera mellan att bejaka reformistiska förändringar som var utom hans kontroll, till att uppträda som garant för en rituell kontinuitet i mässan, något han inte hade makt att göra. Därmed riskerade han att förlora i auktoritet.

I sitt tredje exempel utgår Lundberg från företeelsen kulturpolitik och frågan om konstens, i detta fall musikens, frikoppling från både politiska och ekonomiska eller arbetsmarknadsmässiga betingelser. En sedan det tidiga 1900-talet partipolitisk stötesten har varit friktionen mellan amatörmusicerande och "elitens musik". Genomgående för de tre fallstudierna är kopplingen mellan musikens politiska användning och betydelsen av legitimitet och det faktum att statsmaktens ledare och företrädare under tidsperioden haft möjlighet att genom musiken göra politiska vinster, men att det inte alltid varit framgångsrikt.

Referenser

- Andersson, Greger & Geisler, Ursula, 2007. *Fruktan fascination och frändskap. Det svenska musiklivet och nazismen*. Lund: Sekel förlag.
- Andersson, Greger & Geisler, Ursula, 2007. *Myt och propaganda. Musiken i nazismens tjänst i Sverige och Tyskland*. Skriftserie#5. Stockholm: Forum för levande historia.
- Barenboim, Daniel, 2008. *Music Quickens Time*. London: Verso.
- Björkman, Jenny & Jarrick, Arne, 2018. *Musikens makt. RJ-årsbok*. Stockholm och Göteborg: Makadam.
- Brinkmann, Reinhold & Wolff, Christoph, 1999. *Driven into Paradise. The musical migration from Nazi Germany to the United States*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.

- Buch, Esteban, 2003. *Beethoven's Ninth. A Political History*. Chicago: University of Chicago Press.
- Carlberg, Anders, 2016. *Hitlers lojala musiker. Hur musiken blev ett vapen i Tredje rikets propaganda*. Stockholm: Santérus förlag.
- Carlberg, Anders, 2021. *Toner och terror. Musik och politik i Hitlers Europa*. Stockholm: Santérus förlag.
- Dennis, David B., 1996. *Beethoven in German Politics 1870–1989*. New Haven: Yale University Press.
- Franklin, M. I., 2023. "Global Music Politics: Whose Playlist for Troubled Times?", *Current History* 122(840), tillgänglig på <https://online.ucpress.edu/currenthistory/article/122/840/29/195025/Global-Music-PoliticsWhose-Playlist-for-Troubled>.
- Friedländer, Saul & Rüsen, Jörn, 2000. *Richard Wagner im Dritten Reich*. München: Verlag C.H. Beck.
- Garberding, Petra, Geisler, Ursula & Rosengren, Henrik, 2019. "Jag ser till att bli uppfattad som en vanlig DDR-medborgare": musikforskaren Gerd Schönfelder, Kungl. Musikaliska akademien och Stasi", *Svensk tidskrift för musikforskning* 101, tillgänglig på <https://musikforskning.se/stm-sjm/node/243>.
- Garberding, Petra & Rosengren, Henrik (red.), 2022. *The Cold War through the Lens of Music-Making in the GDR. Political goals, aesthetic paradoxes, and the case of neutral Sweden*. Malmö: Universus press.
- Geisler, Ursula & Rosengren, Henrik (red.), 2007. *Musik, makt och "helig dårskap". Dmitrij Sjostakovitj i tvärvetenskaplig belysning*. Lund: Sekel.
- Geisler, Ursula & Rosengren, Henrik (red.), 2011. *"Min tid ska komma". Gustav Mahler i tvärvetenskaplig belysning*. Lund: Sekel.
- Geisler, Ursula & Rosengren, Henrik (red.), 2013. *Kult konst, eller myt? Richard Wagner i tvärvetenskaplig belysning*. Malmö: Universus Academic Press.
- Haas, Michael, 2023. *Music of exile. The Untold Story of the Composers who fled Hitler*. New Haven: Yale University Press.
- Heister, Hanns-Werner & Petersen, Peter. *Musik im "Dritten Reich" und im Exil: Schriftenreihe, 1996–2024*. Hamburg: Bockel verlag. Tillgänglig på <http://www.bockelverlag.de/Schriftenreihen/Exilmusik.html>.
- Heister, Hanns-Werner & Zenck, Claudia-Maria, 1993. *Musik im Exil. Folgen des Nazismus für die internationale Musikkultur*. Berlin: Fischer Taschenbuch Verlag.
- Kuritzén Löwengart, Mia, 2017. *En samhällig angelägenhet. Framväxten av en symfoniorkester och ett konserthus i Stockholm, cirka 1890–1926*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Lamb Crawford, Dorothy, 2009. *A Windfall of Musicians. Hitler's Émigrés and Exiles in Southern California*. New Haven & London: Yale University Press.
- Levi, Erik, 2010. *Mozart and the Nazis. How the Third Reich Abused a Cultural Icon*. New Haven & London: Yale University Press.
- Löw, Heléne, 1999. *Vit maktmusik*. Stockholm: Bröttsförebyggande rådet.
- Palm, Anders & Stenström, Johan (red.), 2019. *Musik och Politik*. Symposier på Krapperups borg nr 11. Göteborg och Stockholm: Makadam.
- Prieberg, Fred K., 2000. *Musik im NS-Staat*. Köln: Dittrich
- Rosenberg, Jonathan, 2020. *Dangerous Melodies. Classical Music in America from the Great War through the Cold War*. New York: W.W. Norton & Company, Inc.
- Rosengren, Henrik, 2005. "Musikreception som historisk källa – en föränderlig historia eller 'Din Beethoven är inte min Beethoven'", *Scandia* 1, s. 125–134.

- Rosengren, Henrik, 2007. *Judarnas Wagner. Moses Pergament och den kulturella identifikationens dilemma omkring 1920–1950*. Lund: Sekel.
- Rosengren, Henrik, 2013. *Från tysk höst till tysk vår. Fem musikpersonligheter i svensk exil i skuggan av nazismen och kalla kriget*. Lund: Nordic Academic Press.
- Rydell, Anders, 2024. *Stulen musik. Nazisternas plundringar och musik som motstånd*. Stockholm: Norstedts.
- Sohlmans musiklexikon, 1975–79. Stockholm: Sohlmans.
- Street, John, 2012. *Music and Politics*. Cambridge & Malden: Polity Press.

Partipolitiska praktiker, positioneringar och profileringar i 1970-talets svenska musikfält

Alf Arvidsson

Political party practices, positionings and profiles in Sweden's 1970's music movement

The aim is to show how Swedish left-wing parties in the 1970's used music and related to the "progressive music movement" which grew strong in the decade, gathering many young people around music and music production with a left-wing attitude. The study shows how Maoist-influenced parties SKP and KFML-r initially favoured songs for meetings and demonstrations, tried to handle the unplanned sympathies they gained in the music movement by promoting their own paroles for culture work, eventually landing in an anti-imperialist critique of the use of rock music and thus alienating themselves from the music movement. A conclusion made is the lack of understanding of the infrastructural changes of music in society (the normality of recorded music, the rise of the independent authentic artist role) that made the political parties reject potential collaborators and supporters.

1970-talet såg en mängd transformationer av musik/samhälle, vissa skedde snabbt, vissa hade pågått sedan tidigt 1900-tal men fick tydligt genomslag först nu.¹ De kan grovt sammanfattas som processer av teknologisering och medialisering (eller mer korrekt: nya teknologier och nya medier), demokratisering som innebar både ökat egenmusicerande och ökad tillgänglighet i varuform, det sistnämnda resulterande i en kommersialisering. Vidare blir också

1 Se min diskussion i Arvidsson (2000) och Bergmans översikt om musikområdet (2010, kapitel 5).

musiksmaken i allt högre grad en fråga om individualisering, samtidigt som "ungdom" blir en viktig aktörskategori. I detta sammanhang ska poängteras musikens roll under 1960- och 70-talen för att uttrycka politiska ställningstaganden eller orientering i det politiska landskapet över huvud taget (se Horgby 2007).

Som en reaktion på dessa processer problematiserades musikens produktion och konsumtion med frågeställningar om vilka som tog beslut, kontrollerade resurser, vilka syften och behov musiken skulle vara till för. Särskilt skivbolagens och Sveriges Radios maktpositioner, policies och konkreta ställningstaganden kom att kontinuerligt stå i fokus. Det går att tala om flera musikrörelser, både i form av lösa idéströmningar som tog form på mikronivå (till exempel att aktivera publiken, ta upp äldre instrument som nyckelharpa och mungiga, eller sjunga pop på svenska) och i form av organisationsbyggande. Vad som kom att kallas "den progressiva musikrörelsen" blev ett mellanting, ett lösligt nätverk av skivbolag, musikklubbar, enskilda musiker och musikgrupper, skribenter och frivilligarbetare.

Inom ramen för det starka politiska intresse som kom att prägla ungdomars kultur från 1965 och fram till cirka 1980 blev det betydelsefulla taktiska frågor för politiska partier, särskilt för de som ville kanalisera det nya vänsteruppsvinget, att visa upp en medvetenhet om musikens betydelse, och att agera för att säkra eget inflytande och motverka andras.

Syftet med denna artikel är att undersöka hur politiska partier eller partisyftande organisationer till vänster, främst SKP, KFML(r) samt i någon mån SAP, VPK, och deras respektive ungdomsförbund, var verksamma som musikpolitiska aktörer i relation till de olika debatter, kulturrörelser och strukturmövandlingar som karaktäriserar 1970-talets musikaliska fält i Sverige. Analysen utgår dels från olika sätt att förhålla sig till musik: som del av det interna organisationsbyggandet, som utåtriktad/propagandistisk verksamhet, och som en samhällssektor att införliva i en egen kulturpolitisk hållning, dels analyseras hur olika partier tog aktiv del i (eller åberopades i) och bidrog till förloppen i olika musikrörelser utveckling, särskilt "den progressiva musikrörelsen" kring tidskriften *Musikens Makt*, de alternativa skivbolagen i NIFF (Nordiska Ickekommersiella Fonogramproducenters Förening) samt föreningarna inom Kontaktnätet.

Tyngdpunkten ligger på hur de olika organisationerna agerade synligt och i relation till varandra. Huvudsakligen har samtida pressmaterial använts, samt fonogram (inklusive deras ibland programmatiska omslagstexter). "Samtida pressmaterial" utgörs av partiegna tidskrifter samt musiktidningar; här har intresset inte främst varit för deras roll som källa, utan fastmer för den roll som längre artiklar spelat som politiska utspel och ställningstaganden. Det har inte varit möjligt att inom ramen för arbetet med denna artikel göra någon studie av partiets interna dokument; det hade kunnat fördjupa förståelsen av de interna

processer som ledde till olika ställningstaganden. Jag har främst inriktat mig på texter och handlingar som haft karaktären att utgöra organisationens ställningstaganden snarare än enskilda personers;² samtidigt kan olika individers utspel ha blivit identifierade som representativa för en organisation genom att de förknippats med den, fått publicera sig i dess press, eller givits sista ordet i en debatt.³

Den progressiva musikämbellden har varit föremål för flera vetenskapliga undersökningar (Fornäs 1979, 1985, 1993; Eyerman & Jamison 1998; Thyrén 2009; Palmqvist 2018) och olika inifrånskildringar (Lahger 1999; Thorgren 2003; Berger, Nylén & Rasmusson 2012; Ståhlberg 2015; Åkerström 2010, samt volymen *Livet är en fest*, en skriftlig version av radioserien från 1999 med stort personligt intervjumaterial, Löwstedt 2001). I detta sammanhang ska också nämnas Bengt Erikssons *Från Rock-Ragge till Hoola Bandoola* (1976), skriven som ett debattinlägg för musikämbellden, vilken ger en värdefull samtidsbild från 1975. Min undersökning *Musik och politik hör ihop* (2008) syftade till ett större grepp om olika vänsterinflenser i 1960- och 1970-talens musikliv; här är också antologin Hyllén-Cavallius (2022) relevant. I denna studie antyds ett mer detaljnära perspektiv på den partipolitiska dynamiken. Johan Bergmans avhandling *Kulturfolk eller folkkultur?* (2010) tar utgångspunkt i de olika centrumbildningarna (Litteratur-, Teater-, Musik-, Filmcentrum) som startade runt 1970, och särskilt det inflytande som KFML/SKP hade inom respektive område. Bergmans studie utgör en värdefull analys av kulturlivet i bredare bemärkelse, men just Musikcentrum kom, trots snarlika mål, att på grund av personliga konflikter hamna utanför musikämbellden (se också Eriksson 1976: 161f). Den vänsterpolitiska situationen under 70-talet finns avhandlad ur många olika perspektiv: jag bygger främst på Sverker Jonssons komprimerade framställning som fokuserar på vänstertidskrifter (2002), Wiklunds studie av olika former av modernitetskritik som gestaltades genom vänstern (2006, kap. 5) samt översikten av olika partigrupperingars framväxt och utveckling i Engberg med flera 1978 och Salomon 1996.

1970-talets politiska och kulturpolitiska kontexter

Den politiska vänstervågen i Sverige var del av ett generellt västeuropeiskt och amerikanskt fenomen. Vad som utgör svenska särdrag, vilket också fick konsekvenser på musikens område, är (till skillnad från till exempel Storbritannien, Frankrike och Västtyskland) att det redan långvariga socialdemokratiska maktinnehavet och den uttalade samförståndspolitiken, inklusive Saltsjöbadsavtalet,

2 Jag ansluter mig här till Martin Wiklunds strategi för hans undersökning av diskussioner om "det moderna Sverige", 2006: 24.

3 Jag avser därmed att inte följa enskilda individers samlade agerande och ställningstaganden.

fick socialdemokratin att i olika former av kritik av kapitalismen som samhällsprincip framstå som dess förvaltare (särskilt efter den våg av vilda strejker inom stora industrier som kom med början i gruvstrejken 1969–70). Det gamla kommunistpartiets nyorientering i riktning mot oberoende vänsterparti gjorde också att den nya vänstervågen inte till fullo kanaliserades genom de befintliga partierna utan öppnade för nya konstellationer, där det 1967 bildade KFML kunde snabbt få genomslag genom sitt engagemang i FNL-grupperna och ställningstagande för Kina, som kortvarigt framstod som ett kommunistiskt alternativ. Snart hade dock en mängd splittringar och nybildningar framträtt: 1970 avgränsades en Göteborgsdominerad fraktion som KFML(r), samtidigt som det trotskistiska RMF/KAF (Revolutionära Marxisters Förbund/Kommunistiska Arbetarförbundet) bildats och VPK:s ungdomsförbund VUF först tagit avstånd från moderpartiet och sedan splittrats i FK (Förbundet Kommunist) och MLK (Marxist-Leninistiska Kampförbundet). Av dessa var det främst de maoistiska KFML och KFML(r), eller SKP och KPML(r) som de kom att byta namn och beteckningar till, som hade något märkbart inflytande på musikens område (även om enskilda musiker kunde hävda sympatier med de andra organisationerna). 1973 bildade VPK ett nytt ungdomsförbund, KU, som gradvis kunde erövra en position.

Till kontexten hör också den långa diskussion om kulturpolitik som fördes under 60-talet och utmynnade i förslag och beslut om statligt samordnad kulturpolitik 1972/74 och dess praktiska organisering och genomförande in i början av 1980-talet (se Nilsson 1981). I detta sammanhang kan vara värt att påminna om två processer. Dels den problematisering av konstarnas och särskilt individualiseringen och genikulten, som inleddes av litteraturvetaren och journalisten Bengt Nerman 1962, dels om den partipolitiserings av konstnärerna som, mot bakgrund av en dittills dominerande tankefigur om konsten stående över politiken och konstnärens oberoende som förutsättning för bra konst, inleddes med bildandet av Kulturarbetarnas socialdemokratiska förening 1964. Det sammanföll med den nyorientering som inleddes inom kommunistpartiet under C-H Hermansson, vilket (med det formellt oberoende Socialistiska Förbundet och dess veckotidning Tidssignal) öppnade upp för att flera kulturarbetare positionerade sig både politiskt och som sympatisörer till VPK. Detta avspeglade en radikaliserings och politisering inom litteratur, konst, film och teater från 1965 och framåt. För musikens del kan konstateras att det fanns inget motsvarande genomslag för en radikaliserings inom den kulturpolitiskt etablerade musiken. Jazz, pop och modernistisk konstmusik kunde finnas närvarande i politiskt orienterade film- och teaterproduktioner, men förutom enstaka individers insatser fanns den politiska orienteringen främst inom den till amatör- och kommersiella sammanhang hänvisade vissången. Kulturpolitiskt dominerade frågor om distribution och tillgängliggörande, där Institutet för Rikskonserter (försöksverksamhet från 1964, nationstäckande

från 1968), Sveriges Radios musikpolitiska satsningar, och rörelsen av start av kommunala musikskolor blev de centrala uttrycken. Här blev särskilt frågan om popmusikens ställning och värde en central diskussionspunkt.

Under sista åren av 1960-talet kom som en konsekvens av demokratiseringssidéerna en kritik av kulturlivets elitism. Den ifrågasatte modernismens uttryck och överlägsenhetsattityd, problematiserade kulturarbetarnas annorlunda vardag i jämförelse med den tänkta publikens, och formulerade en önskan om publikens delaktighet och utmynnade i en diskussion om "folkets kultur". Detta begrepp fylldes både med tolkningar av vad som var folkligt och vad en sådan kultur skulle kunna innehålla, vilka former som var möjliga och vilken estetisk som skulle gälla.

Statsvetaren John Street har sammanfattat (2012) olika sätt på vilka musik och politik relaterar till varandra. Mycket kortfattat avhandlar han i olika kapitel: censur eller förbud av musik; aktiv musikpolitik; musik som plattform för politiska budskap; musik som sätt att delta i politiskt arbete; musik för att mobilisera; musik som gemensam upplevelse kan skapa ett (potentiellt) politiskt subjekt; musiksmakens politik; musik som metafor för/i ideologier; musik som sätt att uppleva politik. Dessa olika sätt överlappar varandra, och kan samtliga återfinnas i och omkring 70-talets svenska musikrörelser. Jag vill här begränsa mig till de mer konkreta praktiker (institutionaliserade beteenden, vanor, handlingar) som olika partisyftande organisationer utövade och som sammantaget framstår som dessa olika organisationers hållning till musik. Jag har identifierat följande huvudsakliga praktiker:

- Användning av musik vid interna möten, formella och informella.
- Organisering av egna musikgrupper för egna möten och som agitationsform.
- Användning av musik vid offentliga möten.
- Utgivning av skivor och sångböcker.
- Löpande musikbevakning i den egna pressen.
- Formulering av egna kulturpolitiska principer och ställningstaganden.
- Aktivt agerande inom musiklivet, särskilt deltagande i politiskt obundna organisationer och musikföreningar.

Den sista praktiken skiljer sig från de andra genom att den inkluderar möten med utanförstående, inklusive konkurrerande organisationer, på externa arenor där organisationen kunde utöva inflytande, dominera eller riskera att förlöjligas och marginaliseras. Samtidigt hade de övriga praktikerna också en potential att öka organisationens inflytande genom att direkt agitera övertygande eller

utgöra ”goda modeller” och reella insatser som kunde uppskattas utanför organisationen.

Den progressiva musikärelsens framväxt och utveckling

Formeringen av den ”alternativa musikärelsen”, en benämning som så småningom byttes till ”den progressiva musikärelsen”, skedde väsentligen utanför de politiska organisationernas ramar och fick därför karaktären av en självständig folklig rörelse som växte fram underifrån med flera olika utgångspunkter. Gemensamt var en kritik av de tillgängliga strukturerna inom musiklivet – både det kulturpolitiskt subventionerade, Sveriges Radios och de kommersiellt drivna. November 1968 hölls i Stockholm en hastigt arrangerad ”anti-mässa” till den ”tonårsmässa” där ungdomskultur exponerades som kommersiell marknad. Sommaren 1970 etablerades konceptet ”folkfest”, en tillställning som skulle vara gratis, utomhus och med en bredd i publikkategorier och musikgenrer, vilket kom att särskilt ge plats åt nya svenska popgrupper (där flera börjat sjunga på svenska, och ta upp politiska ämnen) och unga folkmusikutövare. De nystartade skivbolagen/småföretagen MNW (Musiknätet Waxholm) och Silence Records kom att profileras genom sin anknytning till folkfesternas musiker, och startade 1971 en gemensam distributionsfirma, ”Sam-distribution”, efter missnöje med grammofonbranschens etablerade former. SAM kom snart att ombildas till ett kooperativ där också ännu mindre skivbolag och vissa utländska fick svensk distribution, notabelt grannlänternas Love, Demos och MAI,⁴ alla med en branschkritisk profil. Sveriges Radio hade hösten 1969 lanserat ”ungdomsredaktionen” som stående program, där bevakning av ny svensk popmusik blev en viktig punkt. Särskilt debattprogrammet ”Tvärs” men också sånger med politiskt innehåll blev utsatta för politisk kritik från borgerligt och socialdemokratiskt håll, och reorganiseringar där frilansande journalister försvann och den regionala spridningen ändrades skedde både 1971 och 1973. Vid det sistnämnda tillfället bildades en ”Rädda Radion”-kommitté där särskilt musiker var aktiva i att väcka opinion.

1972–74 kom olika krafter, där särskilt Roger Wallis, tidigare lärare vid handelshögskolan i Stockholm, musiker och kompositör till melodifestivalvinnaren 1969, nu verksam inom MNW med sina erfarenheter var insiktsfull och drivande, att göra och publicera kartläggningar och analyser av musikbranschen, särskilt den kommersiellt finansierade sidan. Under rubriken ”Musikens Makt”, först som stenciltidskrift från SAM, sedan som utställning på Stockholms kulturhus våren 1973, och slutligen som namn på en kooperativt (musiker och journalister) startad tidskrift (med redaktion i Göteborg) från

4 Namnet syftade på månaden maj.

sommaren 1973, etablerades en kritik av de dominerande skivbolagen och av stjärn- och genikult inom såväl konstmusik som svensk och angloamerikansk populärmusik. Paradoxalt nog kom MNW och deras musiker som stod för en hård kritik av hitlistor och inriktningen på att producera hits att få stort publikt genomslag och därmed stora hits, notabelt Hoola Bandoola Bands "Vem kan man lita på" och "På väg", och Nationalteaterns "Livet är en fest".

På lokalplan hade också en mängd ideella föreningar bildats som kanaliserade eget musicerande och formade en nationell struktur för turnéer. Några hade ursprung i havererade all-aktivitetshus, några bildades av musiker som ville samarbeta för replokaler, andra startades för att skapa scener för nyskapande musik. 1974 bildade dessa "Kontaktnätet" som löst organiserat förbund. Även om musiker och skivbolag fanns med i det första mötet blev organisationen etablerad som en arrangörsorganisation – vilket möjliggjorde inordning i den nationella kulturpolitiken, även om de lokala erfarenheterna och värderingarna av kommunala kulturnämnder och ABF varierade väsentligt. Skivbolagen kom i stället att organiseras i tidigare nämnda NIFF.

Våren 1975 accentuerades kritiken av kommersialism inom musiken i form av den "Alternativ Festival" som arrangerades runtom i landet i samband med att Sveriges Radio arrangerade Eurovision Song Contest (med anledning av ABBA:s vinst med "Waterloo" året innan). Här förenades den progressiva musikälskningen med Sveriges körförbund, olika förbund för jazz, klassisk musik, spelmansförbundet, Rikskonserter och andra aktörer i en manifestation mot kommersialism och musikalisk likriktning.

Detta blev den sista större manifestationen av en samlad progressiv musikälskelse. Samma år ledde en schism inom tidningen *Musikens Makt* till att distributionen flyttades från anställda i Vaxholm till frivilliga i Göteborg. Våren 1975 startades också det musikerägda skivbolaget Nacksving i Göteborg (med Nationalteatern och Nynningen, vilka tidigare givit ut sina skivor på MNW, som centrala aktörer). 1976 fortsatte de med att skapa ett eget distributionsbolag, Plattlangarna, som skulle bygga på lokala ombud och mindre mängd centralt knuten personal. Hit värvades också mindre bolag, varav två tidigare distribuerats genom SAM. Bortsett från enskilda musikers fortsatta framgångar blev den sista stora manifestationen Tältprojektet, den turnerande musikteaterkrönikan om arbetarklassens historia i Sverige sommaren 1977 (Fornäs 1985).

Musikälskelsens utveckling och gradvisa nedgång har beskrivits på flera olika sätt. I inifrånskildringar har personliga motsättningar som polariserades i en Vaxholm-Göteborg-geografi lyfts fram, med motsättningen SKP-KFML(r) som övergripande raster (Lahger 1999). En allmän stagnation för den vänster som var rörelsens politiska klangbotten, och en generationsväxling där en oförmåga att relatera till punkvågen gjorde rörelsen mindre relevant är andra förklaringar (Fornäs 1993).

Det är också väsentligt att påpeka att varken vissångarrörelsen eller folk-musikvågen, vilka båda hade stora inslag av vänstersympatiserande utövare, helt kanaliserades genom musikrörelsen utan fann också sina egna vägar och förhållningssätt.

Partipolitiska reaktioner på nya musikpraktiker

Hur hanterade de politiska organisationerna denna situation? Till att börja med kan SAP men även SKP/VPK karaktäriseras med att demokratiseringsmålen och en princip om ”armfängds avstånd” dominerande. Anlitande av etablerade artister i valkampanjer och som underhållning på interna möten förknippade under 1960-talet artister som Monica Nielsen, Cornelis Vreeswijk, Fred Åkerström och Lena Granhagen med de två partierna. Inom socialdemokratin var Enn Kokk en drivande kraft i att skapa en serie sångböcker som gavs ut av Tidens förlag. Den ”klubbgängstradition” som funnits inom SSU från 1930-talet fick förnyad kraft som intern verksamhet. VPK hade i avsaknad av fungerande ungdomsförbund en låg profil på denna punkt 1970–73.

KFML, bildat 1967, från 1973 SKP, intog till en början en passiv hållning till kulturfrågor. Enligt Bergmans beskrivning (2010, kap. 7) tillskrevs konsten en självständig position vilket gjorde att partianslutna och sympatiserande kulturarbetare, snarare än partiledningen, var de som tog initiativ och formulerade kulturpolitiska ställningstaganden. Från 1971 var den nybildade Fria Proteatern, som bildats ur Dramatens NJA-grupp,⁵ en särskilt viktig aktör. Gruppens flitiga användning av musik i sina pjäser gjorde dem till en uppmärksammas aktör i den tidiga musikrörelsen. SKP:s egna förlag Oktober gav också namn till de bokhandlare som startades i anslutning till lokalavdelningar runt om i landet, där skivförsäljning blev en viktig del av utbudet. 1974 ordnades en särskild kulturkonferens vilken sammanfattades i den egna teoritidskriften *Marxistiskt forum*, ett ”specialnummer” med titeln ”För en folkets kultur,” en paroll som lanserats av tidskriften *Folket i Bild/Kulturfront*. Detta stämde överens med den generella princip om att bilda politiska enhetsfronter i enskilda frågor och problemområden som blev en tydlig partiprincip från 1970. Idén om frontorganisationer med likartad enhetsplattform⁶ blev också förverkligad i ett ”Musikfront” som existerade 1972–74 men inte fann några stabila arbetsformer.

5 Akronymen NJA hämtades från en av gruppens pjäser, *Nils Johan Andersson* (som handlade om arbetare vid det statsägda NJA, Norrbottens Järnverk AB).

6 FiB/K arbetade utifrån en idéplattform, ett minimiprogram som alla medlemmar skulle stå bakom, Till försvar av yttrande- och tryckfriheten, Anti-imperialism, och För en folkets kultur. Denna togs som modell för flera föreningar och förbund som bildades 1972–74. Ibland fanns också ”För ett socialistiskt Sverige” med – något som inte ingick i FiB/K:s hållning att också hålla öppet för medlemmar från centerpartiet och folkpartiet.

Förlaget Oktober producerade också skivor, med början 1972 (De förenade FNL-grupperna, där KFML hade stort inflytande, hade producerat enstaka skivor sedan 1968, och Fria Proteatern gav ut sina egna skivor från 1971). Inledningsvis med en till två utgåvor per år och spridning genom de egna bokhandlarna (snart anlitade de SAM-distribution). Förutom internt riktade produktioner med klassiska och nyskrivna kampsånger kan nämnas en LP med sånger från Norrbottensteaterns pjäs *Strejk i skogen* – förmodligen på författaren och partimedlemmen Gunnar Ohrlanders initiativ. SKP förde länge fram Fria Proteatern som ideal i kulturarbetet, vilket inkluderade deras musikverksamhet med sånger som betydelsefulla i pjäsdramaturgin, skivutgivning (från 1975 på Oktober) och rena musikföreställningar. Med dragspel, gitarr och bas som bärande (akustiska) instrument förstärktes det sånggruppsformat som redan vuxit fram inom DFFG (De Förenade FNL-Grupperna). Sångboken *Folkets sånger* som kom i en första upplaga 1971 visade på en agitprop-inriktning genom att samla sånger från FNL-rörelsen, äldre arbetar- och kommunistpartisånger, sånger från Kina och Albanien samt Fria Pro. Parollen "För en folkets kultur" gav också utrymme för en positiv inställning till spelmansmusik och folkvisor. Samtidigt fördes en positiv hållning till musikerörelsen i ungdomsförbundets tidskrift *Rödluvan* som startade 1973. Johan Bergman har noterat hur SKP med sitt positiva intresse för facklig kamp vann inflytande i musikerfackliga aktioner. Särskilt i kampanjen "Emma" 1974 där frilansmusiker krävde minimigager på musikpubarna i Stockholm samstämde SKP:s politik med musikernas erfarenheter. Musikfront, som hade avdelningar på flera orter, hade som nämnts en enhetsfrontsprincip men blev aldrig något tydligt organ för SKP, och tynade bort i brist på någon stabil resurs (till exempel skivbolag eller musikställe) att agera utifrån.

KFML(r) byggde sin självständighet på en retorik om vikten av proletär förankring och försökte distansera sig från att förknippas med studentrevolten 1968. I kontrast till KFML/SKP:s tillfälliga närmande till VPK i enhetsfrontens namn 1972–73 framhöll de en isolationistisk linje, vilket också utgjorde deras hållning till den framväxande musikerörelsen. De skapade det egna förlaget Proletärkultur som också gav ut enstaka skivor. På omslaget till en LP med gruppen Knutna nävar uttalades särartsprincipen i tydliga ordalag: "Idag finns det en mängd s k vänsterpopgrupper. Deras främsta kännetecken är att de gnäller rent allmänt över kommersialismen, "konsumtionssamhället", miljön, byråkratin osv. Deras lösning är en strävan bakåt: Flytta ut på landet och undvik kapitalismens avigsidor så ordnar sig allt... Deras texter företräder småbourgeoisins klassintressen. I klar motsättning till alla dessa grupper står KNUTNA NÄVAR, en av KFML(r):s agitpropgrupper..." (omslag, *De svarta listornas folk*). Den nya tidskriften *Musikens Makt* presenterades i förlöjligande

ordalag. Samtidigt deltog enstaka medlemmar med bidrag i *Musikens Makt*. Organisationen byggde också upp en egen kedja av lokala kulturföreningar under namnet Spartacus.⁷

Partiers relationer till en organiserad musikrörelse

För KFML (r) liksom för andra kommunistiska och socialistiska grupperingar gällde dock att en stor del av deras anhängare och sympatisörer utgjordes av studerande ungdomar som lyssnade på de skivor och besökte de konserter som erbjöds från musikrörelsen och ofta var delaktiga där som aktivister. De musiker som var mer framträdande i musikrörelsen kunde också mer eller mindre tydligt visa sina preferenser, i sångtexter, paratexter (intervjuer, skivomslag med mera), i valet av konserter att delta i eller inte delta i. När musikrörelsen gick från att utgöra tendenser, enskilda grupperingar och isolerade evenemang till att formera övergripande organisationer och en tidning som kallade sig "organ för den progressiva musikrörelsen" blev också förväntningarna på de partisyftande rörelserna också större: utifrån att erkänna det legitima och positiva i musikrörelsen och bidra konstruktivt i den, och internt att inte missa möjligheten till att värva nya anhängare och att motverka konkurrenternas möjliga insteg. Från hösten 1974 (när Kontaktnätet bildades) går det därför att hitta en mängd olika utspel, kring musik i allmänhet, musikrörelsen i synnerhet och om ett kommunistiskt partis relation till musik. Här går det att urskilja hur olika aktörer försöker att finna principiella ståndpunkter som överensstämmer med marxistiska (eller mer frihetliga) grundidéer, som samhällets inneboende utveckling mot socialism och partiers roll i den, konstarnas politiska karaktär och klassanalys.

Vänstergrupperingarnas agerande och dess relevans kan också avläsas i de reaktioner det väckte inom musikrörelsen, lättast avläst i tidskriften *Musikens Makt*. Den startades relativt hastigt 1973 efter att en mindre grupp musikskribenter vidtalats av ett tidningsförlag inom Bonnierkoncernen om medverkan i en ny musiktidning och blivit missnöjda med de bakomliggande drivkrafterna. I stället startade de en egen tidskrift genom att bilda en förening och använda tryckerikontakter som redan fanns vid skivbolaget MNW samt utgå från SAM-distributions erfarenheter och kontaktnät (Sandblad 2015). Den kom att fylla flera funktioner: möjligheten att läsa om musik som inte hade stor eller relevant mediebevakning; utbyte av erfarenheter av att arrangera konserter och starta föreningar samt granskningar av musikbranschens och kulturlivets

7 Här kan noteras att vissångaren Fred Åkerström tog ställning för KFML(r), flyttade till Göteborg och var engagerad i partiets utåtriktade verksamhet under tidigt 1970-tal. Hans artistiska profil påverkades inte nämnvärt – hans sympatier till vänster om socialdemokratien hade redan etablerats i slutet av 1960-talet – och han fortsatte sina professionella kontakter med skivbolaget Metronome. Se Åkerström 2010 och Mosskin 2014.

organisering. *Musikens makt* berörde olika fält där andra medier inte erbjöd ett samlat utrymme på detta sätt. Genom att öppna för alla läsa- res medverkan skapades en policy att vara ett organ för musikrörelsen,⁸ i betydelsen att utgöra en publicistisk plattform där olika röster inom rörelsen kunde göra sig hörda. I längden kom dock de som höll i det redaktionella arbetet och som skrev kontinuerligt att också bli dominerande röster, och tidskriften tenderade att ses som "officiellt organ". Ett steg i den riktningen var när en grupp som till stor del bestod av grundarna samt enskilda musiker i *Musikens Makt* nummer 10 1974 publicerade en längre med rubriken "Analys av den progressiva musikrörelsen". Där skisserades ursprunget i 1960-talets popmusik, och en snabb utveckling av en rörelse som förenades av att vara progressiv i förhållande till den kommersiella musikkulturen och anti-kapitalistisk till sin karaktär (utifrån avvisandet av vinstmotiv som musikalisk drivkraft). Artikelförfattarna ställde sig också avvisande till begrepp som "folkets kultur", "revolutionär pop" och "proletär kultur."

En replik kom i *Musikens Makt* nummer 3, 1975, där Ludde Lindström, vilken arbetade på SAM-distribution, hade deltagit i Musikfront som kontaktperson och var verksam som musiker samt aktiv skribent i Röd Ungdoms *Rödluvan*, och Anders Johansson (då verksam i Norge) identifierade journalisten Tommy Rander som huvudförfattare till "Analys av den progressiva musikrörelsen" och anklagade denne för att vilja föra en avpolitiserad linje, samt försvarade begreppet "folkets kultur". Lindström hade tidigare under hösten 1974 fört fram liknande ståndpunkter fast något mer defensivt i relation till musikrörelsen i *Rödluvan* under rubriken "Vart går musikrörelsen" (nummer 5 och 7, 1974).

Samtidigt som musikrörelsen (särskilt dess mest talföra aktörer) var kritisk mot den internationella rockmusikens utveckling mot stjärnkult och hitproduktion, såg den också sig själv som en fortsättning på 1960-talets svenska popvåg. En bidragande orsak till rörelsens framväxt hade varit den svenska musikbranschens oförmåga att ge utrymme för mer experimentell och utmanande pop/rock,⁹ och merparten av de musiker som var aktiva kan placeras i rocktraditionen. En viktig tankefigur som kom att favoriseras inom musikrörelsen var den att musiker som vill arbeta för ett socialistiskt samhälle kan inte bara vända sig till likasinnade, utan måste vända sig till arbetarungdomen för att värva den, särskilt i storstädernas förorter, via deras ungdomsgårdar, och då gällde det att använda den musik som den ungdomen gillade, det vill säga rockmusik. För både SKP och KFML(r) blev detta ett analytiskt problem:

8 I nr 1, 1973, "organ för den progressiva svenska popmusiken",

9 1961 började begreppet "pop" användas för ungdomsinriktad elgitarrbaserad musik, för att avskilja från en tidigare generation av "rockkungar". Från cirka 1973 började svenska journalister och musiker att anpassa sig till språkbruket i USA där "rock" även på 60-talet inkorporerat Beatles, Rolling Stones, Jimi Hendrix med flera som då i Europa kallats "pop".

var rockmusik ett kulturellt uttryck som ett marxist-leninistiskt parti kunde ställa sig bakom? Den hade såväl ett ursprung som kommersiell populärmusik, som en USA-dominerad form. Inom KFML(r) där socialrealismen utgjorde den kulturpolitiska linjen väcktes en debatt 1975/76 som fördes i den egna kulturtidskriften *Röda Rapport*. Den inleddes med en artikel av Kjell-Åke Olsson och Stig Gustavsson, vilka riktade sig direkt till direkt grupperna Nationalteatern och Nynningen som nu framstod som de ledande musikgrupperna från Göteborg, men också till krafter inom det egna ungdomsförbundet. I artikeln karaktäriserade Olsson och Gustavsson rockmusiken som i grund och botten en avpolitiserande, reaktionär och dekadent musikform. Vidare framhölls också hur rockmusik alienerade äldre arbetare. De fick ett stort antal repliker, däribland från Nationalteatern/Nynningen som försvarade rimligheten i att använda sig av musikformer som ungdomar gillar, men Olsson/Gustavsson avslutade debatten med att framhålla rockmusiken som representant för USA-imperialismen och framhöll dess vaga kosmopolitism, dekadens och sexliberalism som icke önskvärda drag i en musikkultur i arbetarklassens tjänst. I stället framhöll de anslutning till svensk arbetartradition som en möjlig väg framåt.

Samtidigt som debatten fördes engagerade sig också KMFL(r) i musikärelsen genom att delta i bildandet av Plattlangarna, genom sitt förlag Proletärkultur. Detta hade tidigare haft en utgivning begränsad till egna sånggrupper och stödkonsertupptagningar där den politiska kampen sattes i förgrunden, men lanserade nu vissångaren Dan Berglund som i *En järnarbeters visor* sjöng om samtida arbetares vardag på ett trovärdigt sätt, och förlagets utgivning nådde därmed utanför de egna leden på annat sätt än tidigare. Lokalt i Göteborgs musikliv hade partiet också en stark position genom att musikföreningen Sprängkullens ledning dominerades av medlemmar och sympatisörer.¹⁰ Under vad som internt benämndes som en "kris" inom Sprängkullen 1977 blev dock motsättningarna om inriktningen så stora att "KFMLr lämnat huset åt sitt öde för att koncentrera sig på sitt eget partibygge" (Humborg & Fornäs 1978: 40, se även Thyren 2009: 291, 332). Kjell-Åke Olsson underströk avståndstagandet från musikärelsen i en pamflett (ursprungligen en inledning på en debatt på partikongressen) där socialrealismen framhölls som ideal och Nationalteaterns "sötsliskigt inställsamma sätt att närma sig förortsungdomen" karaktäriserades som "borgerlig kulturmetod med proletära anspråk" (Olsson 1978: 18).

Om begreppet "folkets kultur" hade givits en vid definition och kopplats till parollen "Låt hundra blommor blomma," med den huvudsakliga uttolkningen att fråga vem som gynnades av musiken som bärande princip, kom en annan linje att lanseras inom SKP, ursprungligen formulerad inom syskonpartiet

10 Sprängkullen tillskrevs också en roll av att motarbeta Musikfront, både inom Kontaktnätet och lokalt i Göteborg, se Ludde Lindström i *Rödluvan* nr 5, 1974, samt *Musikens makt* nr 9 och 12, 1974.

i Norge, AKP (m-l).¹¹ Det hade genom sitt förlag Oktober ett deläggande och stort inflytande i skivbolaget MAI, som fått en flygande start 1974 i att kanalisera "alternativa" musikformer utanför den kommersiella musikbranschen, med album med Vømmøl Spillmanslag och samiska Tanabreddens ungdom. Influerad av Albaniens kommunistiska partis analys av rockmusik som USA-imperialismens verktyg drev partimedlemmen Sæmund Fiskvik som tillträdde som direktör 1976 en sådan linje, med programmatiska artiklar i partipress (Gravem 2004).¹² Hans företrädare på posten partikamraten Anders Johansson hade, efter sitt utspel tillsammans med Ludde Lindström i *Musikens Makt* nummer 3, 1975, som MAI:s representant i NIFF tydligt motsatt sig Nacksving/Plattlangarna och gick ut i svensk partipress med artikeln "Ska borgarna få förankra sig i musikärelsen?" i november 1975 där han utmålade Nacksving och Musikens Makt som företrädare för en borgerlig ideologi. Från början av 1976 var Johansson verksam med skivproduktion för svenska Oktober, och skrev regelbundet om musik i partipress. Detta sammanföll med en partistrid där tidigare ledande personer uteslöts eller lämnade partiet, och en tydligare positiv inställning till svenskt försvar, utifrån en världsanalys där sovjetimperialismen framstod som största hot. I konsekvens publicerades 1977 ett häfte av valda artiklar av Johansson, Fiskvik och andra med titeln *Folket har aldrig segrat till fiendens musik* – på omslaget tryckt i gult mot blå bakgrund. Här lyftes särskilt svensk folkmusik fram som norm och rockmusiken identifierades som "fiendens musik".¹³ Under några år producerade Oktober också en handfull LP, flera med spelmansmusik, samt med Peps Persson under namnet Pelleperssonskapell, en LP med skånska lantarbetarvisor, *Fyra tunnland bedor om dan*, Lasse Tennanders rockinfluerade *Alla är vi barn i början* (samt två konsertdokumentationer med Pete Seeger respektive Mikis Theodorakis). Vidare lämnade förlaget SAM-distribution och lanserade ett eget distributionsbolag, med en nationell symbolik kallad Engelbrekt och markerade därigenom en självständighet från musikärelsen för sin musikverksamhet.¹⁴

Här ska också i korthet nämnas att ett internt musikarbete tog fart i SAP genom sånggrupper inom SSU, som också producerade några samlingsalbum med dessa. Genom Brevskolan, Tidens förlag, ABF och andra rörelseföretag gjordes enstaka skivproduktioner, men 1977 lanserades skivetiketten A-disc som ett samlande koncept. Här kom under några år att ges ut skivor med såväl

11 Arbeidernes Kommunistparti (marxist-leninistene).

12 Gravem skildrar också hur Fiskvik efter ett par år backade från sin ståndpunkt och så småningom blev en drivande kraft inom norsk musikbransch under 80- och 90-tal.

13 Vilket för övrigt fick en rockgrupp att anta namnet *Fiendens musik*.

14 Om avhoppet från SAM skedde av ideologiska eller ekonomiska skäl har aldrig framgått, men namnvalet signalerade konsekvensen av en politisk linje. Ironiskt nog kom en av de få externa produktioner de distribuerade att vara med ett rockband som förföljdes för att de spelade rockmusik – tjeckoslovakiska *Plastic People of the Universe*, som uppmärksammades internationellt genom Charta 77. Se Hagen 2019 om gruppen.

SSU-grupper som vissångare (Allan Edwall, Cornelis Vreeswijk, Anki Hedmark, Monica Nielsen m.fl.). Till bilden hör också att en diskussion om musikens villkor fördes inom ABF under några år, där ABF Forum blev en återkommande mötesplats. En artikelsamling med titeln *Vem bestämmer din musik?* (Nordström 1977) var ett underlag. Även partiorganet *Aktuellt i politiken* (med Kokk som redaktör) gav utrymme för en översikt av musikämbandet (1978: 6). Inom VPK hade en agitpropgrupp vid namn Röda Kapellet 1974 givit ut en LP på skivmärket Avanti; den blev VPK:s bidrag till Plattlangarna, och en utgivningsverksamhet fortsatte i begränsad omfattning fram till 1980 (totalt åtta LP inom rock och visor). I tidningen *Musikens Makt* kan anas hur musiker som tidigare tagit ställning för andra konstellationer under andra halvan av 70-talet samlades kring VPK, utan att partiet behövde skapa en tydlig musikpolitisk profil.

Avslutning

Det växande intresset för musik under 1960-talet, och särskilt den roll populärmusiken spelade som en arena som kanaliserade allt mellan polerna högkulturell konstmusik och unison sång, var något de politiska partierna (befintliga och i vardande) inte var beredda på. Vissångare och sånggrupper kunde införlivas i befintliga arbetssätt och återknytta till rörelsetraditioner, men popmusikens uttrycksformer och produktionssätt skapade många dilemman. Den stod för en generationsklyfta där ungdomen kunde ses som kreativ eller förförd. Den skapade diskussion om "äkta" och "skapade" behov, om genuint kunnande och fusk, om sångtexters politiska funktioner. Den representerade också en mer övergripande förändring, svår att uppfatta och inse följderna av: övergången till att det normala sättet att höra, förstå och konceptualisera "musik" utgår från studioproducerade inspelningar, förmedlade via flera samverkande massmedier (då främst grammofon, radio och TV men också press). Som flera forskare hävdar är det först under efterkrigstiden som begreppet "live" blir meningsfullt, i relation till något annat (Auslander 1999; Turino 2008). Här blev då skivproduktionen, som tidigare varit en kapitalkrävande bransch med oligopolliknande struktur, ett område där maktförhållanden kunde ifrågasättas och utmanas. Här kan både SKP:s och KPML(r):s ageranden representera osäkerheten inför situationen: de startar skivutgivning men börjar med utgåvor utan större bearbetning, främst med visor, unison sång och kör-sång, riktade till den egna organisationens medlemmar, för att senare försöka få större inflytande på sin omvärld. Då hade redan musikämbandet skapat sina egna bolag (eller, vuxit fram kring fristående bolag) och andra arbetsformer, och de partipolitiska försöken att erövra inflytande visade närmast deras inadekvata roller.

Här ska också konstateras att de utomparlamentariska vänstergrupperingarna i sina aktioner och arbetssätt inte nämnvärt tog sig an flera andra övergripande förändringar i musiklivet. Som en punktingsats kan nämnas hur KFML(r) var aktiva i att driva opinion mot ett operahus i Göteborg (*Röda Rappet* nr 3, 1976); i övrigt lämnades större skeenden, som en omstöpning av musiker- och musiklärarutbildningar, och införandet av en samordnad kulturpolitik som organiserade musiklivet efter genrer, åt sidan.

På frågan om vilka principer som kunde vägleda en politisk organisation i att ta ställning till musik, i form av rekommendationer och aktivt främjande, eller avståndstaganden, kan följande svar (utan inbördes ordning) urskiljas som de viktigaste för 1970-talets vänster:

- Musik som (i sångtexter) förmedlar ett korrekt politiskt innehåll.
- Musik som stärker den kollektiva kampandan (inom den egna organisationen och/eller i bredare skikt i enskilda frågor).
- Musik som har förankring inom de klasser och grupper organisationen vill företräda och söka inflytande inom.
- Musik som producerats under icke-exploaterande villkor.

Här kan då konstateras att de grupperingar som främst sökte utnyttja situationen i sina strävanden att ge tydligare riktlinjer och ställningstaganden båda hamnade i en kritik av rockmusiken som USA-imperialistisk, den ena med svensk folkmusik, den andra med en diffus (litterär) arbetartradition som knänsatta förebilder. För SKP går det att se en utveckling från att ha haft visst inflytande i musikkörelsen till att förlora det och därefter vända den ryggen; för KPML(r) om att motsträvt få ett inflytande för att därefter avvisa det. I bakgrunden bidade SAP och VPK sin tid.

1980 gick luften ur både musikkörelsen och de flesta vänsterorganisationerna. Tidningen *Musikens Makt* lades ned, Oktober och Avanti gav ut sina sista produktioner. Kontaktnätet kvarstod som organisation för lokala föreningar men avsåg sig den socialistiska inriktningen 1983. Organisationen är fortfarande verksam och firade 50-årsjubileum 2024. Enskilda större skivbolag fortsatte sin verksamhet och NIFF ombildades längre fram till SOM, Sveriges Oberoende Musikproducenters förening som bland annat arrangerar den årliga Manifestgalan och agerar kulturpolitiskt nationellt och internationellt.

Där en musikpolitik behöver föras uppstår frågor om skillnader mellan olika musikformer. Musikkörelsen var ett sätt att föra en praktisk musikpolitik där ungdomar, som var marginaliserade i musiklivet, arbetade för marginaliserade och oetablerade musikformer. Den stora dominansen för vänstersympatier förde in frågor om musikens allmänpolitiska relevans och skapade diskussioner om vilka musikformer, musicerandeprinciper och arbetsformer som

var förenliga med en socialistisk världsåskådning. Här skapades ett utrymme för olika partiorganisationer att direkt försöka ta ledande positioner. Med den splittring och de interna strider som präglade 1970-talets vänster blev utspel och tydliga profileringar taktiska drag för att markera närvaro på fältet, och tvärtom, att principiella uttalanden och musikkritik på detaljnivå tolkades som partipolitiska utspel. Här kan det musikerägda skivbolaget Nacksving lyftas fram som exempel på hur en gruppering kunde spela ut partier mot varandra, till sin egen fördel: de tidigare isolationistiska KFML (r) kunde till viss del engageras i skivdistribution, och senare medverka i Tältprojektet, vilket gav Nacksving självständigt utrymme inom musikälskarscenen.

Där professionella musiker och artister tidigare begränsat sitt politiska engagemang till att bidra med underhållning, och en direkt politiskt relaterad repertoar som var till för rörelsens egna medlemmar, kom nu en ny typ av artistroll att formeras: artisten som identifieras med sin repertoar, vars privata jag inte kan skiljas från det offentliga. Detta kan ses som en utveckling inom populärmusikfältet under 1960-talet, där "artistens autenticitet" blir en urskiljande faktor i ett växande utbud. En följdverkan blir då att en artist som sjunger om orättvisor och de undertrycktas kamp också kan avkrävas ställningstaganden vid sidan av scenen – och omvänt att artister som tar ställning för och underordnar sig en organisation förväntar sig ett professionellt stöd. Den funktion att kanalisera ungdomars och amatörers intresse för att utveckla sitt musicerande i samspel med publik, som var en viktig drivkraft för många engagemang i musikälskarscenen, är svår att kombinera med en tydlig partilinj – särskilt om den utformas för göra åtskillnad gentemot andra partier.

Det kan ifrågasättas om marginella partiernas agerande för att i praktiken minska sitt inflytande på en kortvarig kulturrörelse är av något större intresse utanför förståelsen av de aktuella skeendena. Till detta kan hävdas att den progressiva musikälskarscenen effektivt skrev in sig i såväl musikhistoria och politisk historia som gestaltning av 1960-talets vänsterpolitiska uppsving, och att den "politiska splittringen" som åberopas i skildringar av musikälskarscenen därför kan behöva belysas, både som allmän tendens och som ett dynamiskt skeende. Det är också en viktig insikt att konstnärligt skapande som vill bygga på politisk medvetenhet och politiska ställningstaganden (om än enbart i sakfrågor) också blir underkastat partipolitisk logik som kan ha konsekvenser för musikens infrastruktur (speltillfällen, skivbolag etcetera) och estetisk normbildning, det vill säga produktionen av kulturkritik. I så måtto är 1970-talets musikälskarscenen bärare av många viktiga frågeställningar av generell vidare karaktär.

Referenser

- Arvidsson, Alf, 2000. "Musikexplosionen", s. 59–73 i Aléx, Peder & Hjelm, Jonny (red.), *Efter arbetet. Studier i svensk fritid*. Lund: Studentlitteratur.
- Arvidsson, Alf, 2008. *Musik och politik hör ihop: Diskussioner, ställningstaganden och musikskapande 1965–1980*. Möklinta: Gidlunds.
- Auslander, Philip, 2008. *Liveness: Performance in a mediatized culture*. New York/London: Routledge.
- Bergman, Johan, 2010. *Kulturfolk eller folkkultur? 1968, kulturarbetarna och demokratin*. Umeå: Boréa.
- Berger, Tore, Nylén, Leif & Rasmusson, Torkel, 2012. *I tidens rififi: Historier om Blå tåget*. Stockholm: Norstedts.
- De svarta listornas folk*. LP, Knutna nävar. Proletärkultur PROLP 373.
- Engberg, Jan m.fl., 1978. *Utanför systemet: Vänstern i Sverige 1968–78. En antologi*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Erikson, Bengt, 1976. *Från Rock-Ragge till Hoola Bandoola*. Stockholm: Tiden.
- Eyerman, Ron & Jamison, Andrew, 1998. *Music and social movements: Mobilizing traditions in the twentieth century*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fornäs, Johan, 1985. *Tältprojektet: Musikteater som manifestation*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Fornäs, Johan, 1993. "Play it yourself": Swedish music in movement", *Social Science Information* (32)1, s. 39–65, tillgänglig på <http://ssi.sagepub.com/content/vol32/issue1/>.
- Gravem, Dag F., 2004. *REVOLUSJONÆRE TONER? Den radikale musikkbevegelsen i Norge ca. 1970–1983*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo Høstsemesteret 2004.
- Hagen, Trever, 2019. *Living in the merry ghetto. The music and politics of the czech underground*. New York: Oxford University Press.
- Horgby, Björn, 2007. *Rock och uppror: Amerikansk, brittisk och svensk rockkultur 1955–1969*. Stockholm: Carlssons.
- Humborg, Thomas & Fornäs, Johan, 1978. "Sprängkullen och den progressiva musikrörelsen", *Nutida Musik* 1977/78, nr 3, s. 36–40.
- Hyltén-Cavallius, Sverker (red.), 2022. *Kreativa förflyttningar. Musikaliska flöden i 1960- och 1970-talens Sverige*. Möklinta: Gidlunds.
- Johansson, Anders, 1975. "Ska borgarna få förankra sig i musikrörelsen?", *Gnistan*, nr 44.
- Johansson, Anders & Lindström, Ludde, 1975. "Om analysen av den progressiva musikrörelsen", *Musikens Makt*, nr 3, s. 14–15.
- Jonsson, Sverker, 2002. *Bland gnetar och rödhättor: Den socialistiska vänsterns press 1965–2000*. Göteborg: Nordicom.
- Lahger, Håkan, 1999. *Proggen: Musikrörelsens uppgång och fall*. Stockholm: Atlas.
- Lindström, Ludde, 1974. "Vart går musikrörelsen?", *Rödluvan* nr 5 och 7.
- Lindström, Ludde, 2003. *Tio liv*. Stockholm: Premium.
- Löwstedt, Anders (red.), 2001. *Livet är en fest*. Stockholm: Ordfront.
- Mosskin, Peter, 2014. *Fred Åkerström: Ingenstans fri som en fågel: en biografi*. Stockholm: Norstedts.

- Nilsson, Sven, 1981. *Vägen till kulturpolitiken: Kulturen och samhällsförändringen*. Stockholm: Liber.
- Nordström, Sixten (red.), 1977. *Vem bestämmer din musik? En debattbok om musik i samarbete mellan ABF och Arbetet*. Stockholm: ABF.
- Olsson, Kjell-Åke & Gustavsson, Stig, 1975. "Dekadent pop/rock plus progressive texter. Går det ihop?", *Röda Rappet*, nr 4.
- Olsson, Kjell-Åke & Gustavsson, Stig, 1976. "Rockdebatten: Slutreplik", *Röda Rappet*, nr 2.
- Olsson, Kjell-Åke, 1978. "Fri kultur" eller proletär kultur? *Naturalism eller socialistisk realism?: Synpunkter på några aktuella kulturfrågor*. Göteborg: Proletärkultur.
- Palmqvist, Morgan, 2018. *Första klass mot framtiden: En musiksociologisk studie av Blå Tåget*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Salomon, Kim, 1996. *Rebeller i takt med tiden: FNL-rörelsen och 60-talets politiska ritualer*. Stockholm: Rabén Prisma.
- Sandblad, Håkan, 2015. "Om när myggan Musikens Makt slog elefanten Ny Musik med 7-1/2", *Presshistorisk årsbok*, s. 101–108.
- Street, John, 2012. *Music and Politics*. Cambridge: Polity Press.
- Ståhlberg, Thomas (red.). 2015. *Musikerminnen: Svenska musikers egna berättelser*. Stockholm: Eldscript.
- Thorgren, Gunilla, 2003. *Grupp 8 & jag*. Stockholm: Norstedts.
- Thyrén, David, 2009. *Musikhus i centrum: Två lokala praktiker inom den svenska progressiva musikerörelsen: Uppsala Musikforum och Sprängkullen i Göteborg*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Turino, Thomas, 2008. *Music as social life: The politics of participation*. Chicago: University of Chicago Press.
- Wiklund, Martin, 2006. *I det modernas landskap: Historisk orientering och kritiska berättelser om det moderna Sverige mellan 1960 och 1990*. Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.
- Åkerström, Cajastina, 2010. *Du och jag, farsan*. Stockholm: Norstedts.

”Genom blommans historicitet”

Folkmusik och politik i DDR

Petra Österlund

”Through the Flower’s Historicity” — Folk Music and Politics in the GDR

During the 1970s, a “Folk Music Revival” began to emerge in the GDR. This movement, which was influenced by, among others, new folk music trends from Ireland, Sweden, and the US, is described by GDR folk musicians as a kind of counter-movement to the dominant singing movement of the time, mostly organized by the FDJ (Freie Deutsche Jugend) and the GDR authorities. German Volksmusik was since WWII stigmatized as Nazi and the Folk Music Revival, where folk music was spelled with an “F” instead of a “V”, also should renew folk music with the help of influences from other countries, including Western countries.

This article provides some examples of ideas about folk music and politics in the GDR during the 1970s and 1980s which existed among folk musicians, local authorities and the state surveillance apparatus. Through historical discourse analyses of some concrete examples from sources from Stasi archives and published interviews with contemporary witnesses the scope for action between political adaption and artistic freedom is examined. More specifically, the article provides insight into how the authorities, and in particular the Stasi, exercised power in concrete terms, how that power was justified, accepted, and challenged, and what consequences this had for those affected.

The study shows that in the early 1970s, when the first folk music groups outside the official singing movement emerged, the GDR authorities were not particularly familiar with the phenomenon and were unprepared for the numerous groups that began to appear in the late 1970s and during the 1980s. It was common for folk musicians to try to maintain contact with the authorities responsible for organizing musical life, but at the same time they also tried to express social criticism by, for example, rewriting the lyrics of well-known songs or embedding performed songs in a socially critical context. While some musicians succeeded in building a career as folk musicians in this way, others got into trouble with the authorities and some, such as Wolf Biermann and Stephan Krawczyk, were expelled to West Germany.

Petra Österlund är verksam vid Institutionen för historia och samtidsstudier, Södertörns högskola.
E-post: petra.osterlund@sh.se

Personerna nedan har utvecklat antisocialistiska aktiviteter och har samtidigt missbrukat den kulturella och konstnärliga frizonen för politiskt-ideologiskt sabotage och pacifism. De underhåller även till viss del kontakter till personer som sympatiserar med politiska motståndsrörelser [die zum politischen Untergrund neigen].¹

Så beskrev DDR:s säkerhetstjänst Stasi flera östtyska folkmusiker, bland dem musikern och författaren Stephan Krawczyk (f. 1955), i augusti 1982. Tre år senare fick Krawczyk uppförandeförbud för sin musik i hela DDR. Folkmusiken i DDR var ett område som var svårt att få grepp om för den östtyska säkerhetstjänsten. Det som idag beskrivs som DDR:s "folkmusikrevival" och som var en del av en folkmusikalisk rörelse som spred sig från USA över hela Europa, bland annat till Irland, Frankrike, Västtyskland, DDR, Sverige, Italien och Ungern, fick stort genomslag särskilt bland yngre människor från mitten av 1960-talet och framåt. Rörelsen benämns "revival" eftersom den knöt an till historiska folkmusiktraditioner före andra världskriget (Morgenstern 2018, 2019). I DDR blev folkmusiken en musikalisk gren som den östtyska staten å ena sidan kunde utnyttja i sin politiska propaganda, men som å andra sidan också blev ett hot då den lockade många personer som var kritiska till det östtyska politiska systemet. Bland de östtyska folkmusikerna kunde man hitta många olika politiska ståndpunkter: de som accepterade systemet och gynnades av det, de som var öppet kritiska och de som försökte uttrycka sin kritik mer eller mindre öppet eller dolt. Det är just därför den östtyska folkmusikscenen är ett relevant ämne för att belysa spänningsfält mellan musik och politik.

I detta bidrag ska ges några exempel på olika föreställningar om musik och politik som fanns bland olika aktörer inom folkmusiken i DDR, på lokala myndigheter och statens övervakningsapparat, Ministeriet för statssäkerheten i DDR (*Stasi*). Med hjälp av analyser av några konkreta exempel ska jag undersöka vilket handlingsutrymme mellan konstnärlig frihet och politisk anpassning som var möjligt, var olika aktörer drog gränsen för den konstnärliga friheten och vilken slags politisk anpassning mer konkret som krävdes av folkmusiker för att kunna utöva sin musik. Närmare bestämt ska artikeln ge en inblick i hur myndigheterna och i synnerhet Stasi konkret utövade makt, hur makten rättfärdigades, accepterades och utmanades och vilka konsekvenser det hade för dem som berördes. Men jag ska även belysa hur folkmusikerna kunde utnyttja det politiska systemet för att skapa sig en försörjning och en karriär

1 BArch, MfS, BV Gera AOV, nr 764/85, s. 8. Tyskt original: "Nachstehend genannte Personen entwickelten antisozialistische Aktivitäten unter gleichzeitigem Mißbrauch des Freiraumes Kultur/Kunst im Sinne der politisch-ideologischen Diversion und des Pazifismus. Sie unterhalten teilweise Verbindungen zu Personen, die zum politischen Untergrund neigen." (Understrykningarna i originalet). Samtliga översättningar från tyska till svenska är gjorda av författaren.

som musiker och hur de kunde utmana statens maktapparat. De empiriska exemplen illustrerar 1980-talets diskussioner om folkmusik och politik eftersom kritiken mot regimen i Östberlin vid den tiden allt tydligare framträdde inom kulturlivet i DDR.

Makt som rättfärdigande narrativ

Fokus i detta bidrag läggs på analyser av musik inom en språklig kontext, vilket innebär att texter om musik står i centrum för analysen, mer än själva musiken. Med hjälp av en historisk diskursanalys ska jag lyfta fram hur föreställningar om musik och politik förändrades under den aktuella perioden, vilka handlingsutrymmen som var möjliga för de olika aktörerna samt vilka maktrelationer som uppstod i dessa sammanhang. Diskurs betraktas här som en social praktik som kan ta sig uttryck i språk och text, men även genom symboler, bilder, ljud och materiell kultur. I den historiska diskursanalysen läggs särskilt vikt vid *när* och *hur* vissa utsagor framkommer vid en viss plats och vid en viss tid och analysen ska visa hur utsagorna förändrats över tid (Landwehr 2008: 92). Eftersom analysen i stor utsträckning handlar om hur olika aktörer legitimerar sina uppfattningar om musik och politisk ideologi och hur detta i sin tur leder till olika maktrelationer, kombineras denna diskursanalys med ett maktbegrepp, där makt ses som ett agerande där man genom olika utsagor som ska rättfärdiga maktutövandet försöker styra över handlingsutrymmet för andra aktörer i samhället (Forst 2015: 22). Denna diskursmodell är en vidareutveckling av Frankfurtskolan och den kritiska teorin (Forst & Günther 2010). Makt ses i denna teoretiska modell som "ett sätt att påverka, bestämma, överta eller minska handlingsutrymmet för andra subjekt genom rättfärdigande narrativ" (Forst 2015: 96–97). Särskilt musik och texter till musik är tolkningsbara och analyserna i detta bidrag ska ge några exempel på hur aktörer i folkmusiklivet i DDR och hos Stasi kunde ha olika föreställningar om i vilken utsträckning folkmusik skulle anpassas till den härskande kommunistiska ideologin. Jag vill även ge exempel på hur oppositionella folkmusiker försökte smyga in sina budskap i låttexter och hur de och publiken kunde kommunicera på specifika sätt med varandra för att undkomma Stasis ögon och öron.

Forsts begrepp "normativ makt" är särskilt användbart, eftersom det kan visa hur både musiker, lokala myndighetsutövare och Stasimedarbetare försökte utöva makt genom att skapa rättfärdigande narrativ utifrån sin egen politiska ståndpunkt. Enligt Forsts modell kan makt i princip endast utövas när person B accepterar person A:s rättfärdigande narrativ som legitima, vilket han benämner som den "noumenala makten" (Forst 2015: 58). Syftet med denna modell är att kunna förstå makt som något som människor förhandlar om av fri vilja, när makten legitimeras genom rättfärdigande narrativ *som båda*

parterna accepterar. Här ingår även det som Forst benämner som ”osynlig maktutövning” (Forst 2015: 59), det vill säga sådan maktutövning som B kanske omedvetet accepterar, som till exempel genom att köpa en viss produkt efter att ha sett reklamen om den. Forst skiljer denna form av makt från mer tvångsmässiga maktutövanden som uppstår när de rättfärdigande narrativen inte anses legitimeras maktutövandet av person B och när pressen från A gentemot B ökar. Forst talar här om olika nivåer för det rättfärdigande utrymmet, ett utrymme som successivt minskar mellan de olika nivåerna. Nästa nivå efter den noumenala makten är ett maktutövande, då sociala eller politiska förhållanden fogas samman till en ordning som bygger på specifika rättfärdigande narrativ som stödjer just denna ordning (*Herrschaft*). Den tredje nivån kallas *Beherrschung*, där det rättfärdigande utrymmet på grund av otillräcklig legitimering minskar ytterligare – och nu griper de som utövar makten till strategier som ska framställa den gängse samhällsordningen som rättvis, oföränderlig eller skapad av en överordnad instans som inte får ifrågasättas, som till exempel partiet eller Gud. När A slutligen använder fysiskt eller juridiskt våld mot B för att tvinga fram ett accepterande av A:s rättfärdigande narrativ, benämner Forst detta som maktlöshet (Forst 2015: 97–98). Det rättfärdigande utrymmet har stängts och B har inte längre något annat val än att antingen acceptera A:s krav eller att utsättas för våld, fängelse, utvisning eller döden. I denna studie blir alla de omnämnda nivåerna aktuella.

I detta bidrag ska några empiriska exempel analyseras för att synliggöra hur makt utövades i kontakter mellan folkmusiker och DDR:s myndigheter; exemplen ska visa hur olika rättfärdigande narrativ fördes fram och hur maktutövandet legitimerades. Men det ska även ges exempel på när det avvisades samt vilka tvångsmedel som då användes.

Materialet är hämtat från Stasis arkiv i Berlin och har samlats in i ett tidigare forskningsprojekt om musik och politik i DDR och svensk-östtyska musikrelationer.² Utöver det har jag använt intervjuer med DDR-folkmusiker publicerade i tidigare forskning (Leyn 2016; Österlund 2024). Källmaterialet från Stasis arkiv i Berlin är granskat av arkivets handläggare. Konkret innebär detta att privatpersoners namn vanligtvis inte nämns i det utlämnade materialet, utan de är överstrukna för att skydda personernas identitet. Det innebär att jag endast fått tillgång till ett fåtal folkmusikernamn. Enbart namn på kända personer, vilka kategoriseras som offentliga personer (exempelvis Stephan Krawczyk) är synliga i Stasis arkivkällor, liksom namn från personer som har godkänt att deras namn lämnas ut. Men folkmusikgrupper nämns med sina namn. Annorlunda är handhavandet när det gäller namn på Stasis medarbetare, det gäller även dem som benämns som ”inofficiella medarbetare” (IM):

2 Projektet ”Musik, estetik och politik i musikrelationerna Sverige – DDR 1949–1989” genomfördes av författaren, Henrik Rosengren och Ursula Geisler 2016–2022 med finansiering av Östersjöstiftelsen.

Här använde vanligtvis Stasi fingerade namn för de inofficiella medarbetarna, men idag röjs oftast också deras riktiga namn eftersom arkivets ansvariga anser att det är betydelsefullt för forskningen och för uppgörelsen med den tyska historien (*Aufarbeitung der Geschichte*).³

Stasis material tillhör, som den tyska historikern Juliane Brauer också benämner det, de så kallade *Herrschaftsquellen*, det vill säga källor från myndighetsperspektiv (Brauer 2020: 24). Dessa källor kan visa hur musikproduktion och -användning i samhället övervakades och uppfattades av de styrande politikerna. Som Brauer påpekar, är musikområdet och särskilt sångutövandet ett relevant område i studier av musik och politik, då dessa genrer kan ge en inblick i hur olika tolkningar av låtar och låttexter hela tiden förhandlades mellan de styrande och de praktiserande musikerna och administratörerna (Brauer 2020: 24–25). Medan Brauer mest fokuserar den officiella sångrörelsen (*Singebewegung*) i DDR och hur detta togs emot av befolkningen, ska mitt bidrag handla om vilka diskurser och maktrelationer som uppstod på den östtyska folkmusikscenen mellan myndighetspersonal och utövande musiker. Här måste påpekas att de analyserade intervjuerna, som genomfördes av Wolfgang Leyn (som själv var en del av den av honom beskrivna folkmusikscenen) under 1990- och början av 2000-talet, måste ses som tillbakablickar både av intervjuaren och informanterna. I dessa ingår det kritiska reflektioner där både intervjuaren och informanterna strävar efter en viss självrepresentation utifrån en förändrad samtid. Intervjuerna genomfördes även under en längre tidsperiod, från 1990-talets mitt till början av 2010-talet (Leyn 2016).

Folkmusik och nationell identitet i en internationell kontext

Enligt den svenske musikeknologen Owe Ronström bär folkmusik ”på en särskilt intensiv relation till en kombination av förflutna tider och platser, som i gemensamma uppfattningar om ’rötter’, ’vårt gemensamma arv’ eller ’var vi kommer ifrån’” (Ronström 2019: 10). På så sätt uttrycker folkmusiken lokal och nationell tillhörighet och är ofta nära kopplad till föreställningar om nationell identitet. Samtidigt är folkmusik också en internationell rörelse och nationella uttryck mejslas fram i förening med internationella musikaliska influenser. Folkmusiken har även att göra med det förflutna som beskrivs i musiken och texterna, ibland i form av nostalgi, ibland som aktuell samhällskritik. Den har använts och används fortfarande gärna av sociala rörelser för att främja social förändring (Rodnitsky 2006; Danaher 2010; Ronström 2019). Önskan om social förändring var en viktig idé även i DDR. Det tog sig uttryck i det styrande

3 Se <https://www.stasi-unterlagen-archiv.de/de/akteneinsicht/warum-werden-stasi-unterlagen-geschwaerzt/> (citerad 2025-05-10).

partiet SED:s strävan efter att skapa en socialistisk stat, men där det fanns olika uppfattningar politikerna sinsemellan och mellan medborgarna om hur detta skulle genomföras.

DDR är ett intressant exempel på en stat, som var sluten och där det var svårt för "vanliga" medborgare att resa till Väst, men där folkmusiker ändå lyckades plocka upp internationella musiktrender från bland annat USA, Irland och Sverige från 1960-talet och framåt.

Begreppen *Volksmusik* [folkmusik] och *Volkslied* [folkvisa] hade dåligt rykte i efterkrigstidens Tyskland, eftersom de missbrukades i nazisternas politiska propaganda för att sprida rasistiska föreställningar om tysk identitet (Bohlman 2004; Sweers 2005). I Nazityskland tolkades tysk folkmusik och tyska folksånger i nationalsocialistisk riktning och sågs som ett uttryck för en "biologiskt bestämd germansk nationell identitet" (Sweers 2019: 2). Kollektivt sjungande av tyska folksånger användes som ett politiskt verktyg för att mobilisera massorna i nationalsocialistisk mening, och det gjordes också för att indoktrinera ungdomar i nazistisk ideologi i organisationer som *Hitlerjugend* och *Bund deutscher Mädel* (Morgenstern 2018). Efter 1945 bar den tyska folkmusiktraditionen en tydlig nazistisk stämpel och kom därför att marginaliseras.

På grund av folkmusikens naziststämpel efter 1945 sökte tyska folkmusiker i de båda tyska staterna efter nya inspirationskällor utanför sina nationsgränser (Sweers 2019). Den nya folkmusikrörelsen från 1960-talet och framåt stod för progressiva sociala idéer och influerades även av den amerikanska medborgarrättsrörelsen (Weissman 2006). Detta ledde till att man började använda "folkmusik" och "folksånger" i både Öst- och Västtyskland, och att folkmusik stavades med "F" i stället för tyska "V" (Rath 2017: 242). Men nu uppstod återigen nya tolkningar av "folk" och "folkmusik" i de båda tysta staterna. Den östtyska regimen ville tydligt skilja sig från "väst" och försökte aktivt främja folkmusiktexter på tyska, bland annat genom den välkända sångrörelsen FDJ (*Freie Deutsche Jugend*, ung. Fri tysk ungdom) och genom att främja så kallade massånger (Brauer 2020; Möbius 2020; Nicoll 2022; Weiss 2022). Här användes den gemensamma sången aktivt som ett verktyg för socialistisk propaganda. Det ledde till att regimen kritiker började skapa sin egen alternativa folkmusikscen från mitten av 1970-talet och framåt (Leyn 2016: 12). Tanken var att etablera en folkmusikscen som inte styrdes av statsideologin utan av folkmusikerna själva.

Idag finns det många dokumentärer om DDR:s folkmusikscen, särskilt från samtida vittnen (se till exempel Moll 2000; Tegeler 2016; Musikgeschichte 2022; Ostfolk 2024), men det har hittills inte gjorts några djupgående akademiska studier om folkmusikens roll i DDR.

Tidigare studier om folkmusik i DDR beskriver den mer allmänna historien om folkmusikväckelsen i DDR, folkvisornas betydelse som uttryck för politisk protest och anpassning, den ungerska folkmusikscenens inflytande på

folkmusikens utveckling i Sverige samt den irländska folkmusikens inflytande på DDR:s folkmusikscen (Brauer 2020; Leyn 2016; Sweers 2019; Morgenstern 2018, 2019, 2021; Robb (red.) 2007; Kirchenwitz 1993; Ronström 1990; Ronström 2014).

Folkmusikrörelsen i DDR uppstod dels som en kraft att förnya den tyska folkmusiken efter andra världskriget, dels som en motrörelse mot den officiella musikpolitiken i DDR. 1966 grundades i Östberlin *Hootenanny-Klub*, inspirerad av den kanadensiske folksångaren Perry Friedman. Klubben ändrade senare sitt namn till *Oktoberklubb*. Klubben blev en förebild för sångrörelsen i DDR under 1970-talet, som växte snabbt och nådde höjdpunkten 1973, då det fanns mer än 4000 olika grupper (Leyn 2016: 11). Unga människor sjöng folkvisor, kampsånger och arbetarsånger till gitarr och i början av rörelsen fanns det en stor öppenhet både från myndigheternas håll och inom själva scenen för vad som fick sjungas. Efter de tionde världsfestspelen 1973 i DDR började de östtyska myndigheterna sätta press på sångrörelsen och krävde att åtminstone ett visst antal politiska kampsånger skulle ingå vid sångrörelsens konserter, något som inte föll i god jord hos alla deltagare. Nu utvecklades vid sidan av de officiella sångaktiviteterna – som ofta ägde rum under ledning av FDJ – nya folkmusikgrupper, där allt fler medlemmar var kritiskt inställda till det politiska systemet. Från mitten av 1970-talet började man inspireras av den amerikanska och irländska folkmusiken och talrika nya folkmusikgrupper bildades, vilket är det som benämns som *Folk-Revival* (Morgenstern 2019). Som ovan nämnts, inspirerade särskilt den irländska folkmusiken DDR-musiker. 1996 uttalade sig Rainer Luber (1949–2011), ledare för folkmusikbandet *Brummtopf*, i en intervju med författaren Wolfgang Leyn: ”Jag tror att man innan Folk-Revival presenterade tyska folkvisor på ett mer eller mindre tråkigt sätt. Det friska sätt som irländarna sjöng sina visor på, hade enorm betydelse för hur man sjöng de tyska låtarna framöver. [...] Nu kom plötsligt något jordnära in, något som man kände innerst inne i sin själ. Och pulsen, egentligen något naturligt i varje folklöre, kom tillbaka till den tyska folklören igen” (Leyn 2016: 228–229).⁴ Citatet visar hur betydelsefullt nya musikaliska uttrycksformer och framföranden blev för utvecklingen av folkmusiken i DDR. De flesta av de folkmusiker som Wolfgang Leyn har intervjuat, berättar just detta, hur en ny våg av musikaliska uttrycksformer och framförandesätt kom till DDR från just Irland och USA och att de upplevde ett stort behov av förnyelse och nyskapande. Men samtidigt började myndigheterna uppmärksamma den växande folkmusikrörelsen och det ökande antalet ”folklorefester” och ”folklöreverkstäder”, som det också

4 Tyskt original: ”Ich glaube, man hat vor diesem Folkrevival deutsche Volkslieder mehr oder weniger langweilig vorgetragen. Diese frische Art, wie die Iren ihre Lieder gesungen haben, hat sich ungeheuer ausgewirkt auf die Vortragsweise der deutschen Lieder. [...] Jetzt kam mit einem Mal was Urwüchsiges, aus tiefster Seele Empfundenes mit hinein. Und der Beat, eigentlich das Ursprüngliche jeder Folklore, kehrte wieder in die deutsche Folklore zurück.”

brukade kallas, övervakades alltmer noggrant av Stasi. Rapporter från Stasi visar hur DDR-myndigheterna betraktade den nya folkmusikrörelsen både med fascination och rädsla. I en rapport från 1983 blickar den anonyma skribenten tillbaka och berättar hur folkmusikrörelsen från början upplevdes som ganska spretig, men hur den med tiden alltmer tog form:

I mitten av 1970-talet uppstod de första folklöregrupperna i vår republik med amatörmusiker och före detta medlemmar från de splittrade sångklubbarna [Singeklubs]. Så skedde även i Leipzig, mer eller mindre påfallande tillfälligt, oorganiserat och utan tydlig ledning.

Modetrender, ibland frustration över övermättad och konstgjord atmosfär i sångklubbarna, men även ett äkta intresse för irländsk, skotsk, latinamerikansk och senare också för den tyska folkloren ledde till en spretig blandning av experter, pseudo-musiker och intellektuella figurer i "gammellook". Repertoaren var lika färgglad som klädseln och håret.⁵

Skribenten fortsätter att berätta hur ungdomsförbunden vid denna tid hade fullt upp med att rädda sångrörelsen som hade drabbats av en kraftig tillbakagång. Detta ledde till att den nya folkmusikrörelsen snabbt spred sig och myndigheterna fick svårt för att hålla den under kontroll.⁶ Folkmusiken i DDR påverkades hela tiden av statligt stöd och kontroll ("*Zwischen Fördertopf und Gängelband*", Leyn 2016:17). Ett sätt för staten att skaffa sig kontroll över folkmusikerna var att kräva olika tillstånd för att få framträda som folkmusiker i offentligheten. Det förväntades av alla musiker som ville spela för pengar att de hade ett godkänt tillstånd av staten, det så kallade *Amateurpappe* och *Profipappe* (Leyn 2016: 265; *Pappe* är ett tyskt slanguttryck för pengar). Här fanns det två kategorier av utövare: den som hade musiken som huvudsakligt yrke (den professionella musikern, *Profipappe*) och den som hade musiken som bisyssla (amatörmusikern, *Amateurpappe*). Amatörtillståndet kunde man erhålla av sin kommun, medan regionen svarade för tillståndet till de professionella musikerna. För att få tillstånd var musikern vanligtvis tvungen att spela inför en kommission som skulle avgöra om tillstånd skulle utfärdas eller inte. Man ansökte om tillståndet hos Kabinettet för kulturarbete (*Kabinett für Kulturarbeit*) som fanns sedan 1960-talet i alla kommuner och regioner i

5 BArch, MfS, BV Leipzig, nr. 04270, s. 63. Tyskt original: "Mitte der siebziger Jahre entwickelten sich aus versprengten ehemaligen Singeklubmitgliedern und Amateurmusikanten die ersten Folkloregruppen unserer Republik. So auch in Leipzig, mehr oder weniger zufällig, ungeordnet, nicht geführt.

Modische Trends, zuweilen Frustration wegen übersättigter und künstlicher Singeklubsatmosphäre, aber auch echtes Interesse für irische, Schottische [sic!], lateinamerikanische und später auch deutsche Folklore brachten ein Sammelsurium von Experten, Pseudomusikanten und intellektuellen Gestalten im Gammellook zusammen. So bunt wie die Kleidung und Haare war das Repertoire."

6 Ibid.

DDR och vars uppgift det var att utveckla och främja ”ideellt utfört kulturarbete genom ideologiskt och professionellt musikaliskt stöd” till konstnärer i DDR (Leyn 2016: 289). Folkmusikgrupper kunde även skriva avtal med kabinettet som då kunde hjälpa till med till exempel finansiering av folklorefestivaler, visböcker och musikinstrument.

En fördel med tillståndskravet var att många folkmusiker tvingades hålla en hög musikalisk nivå, men risken fanns alltid att tillståndet kunde dras in om man inte höll sig inom de politiska ramarna. Uppträdandeförbudet, *Auftritts-verbot*, kunde gälla under en kortare eller längre period, och i värsta fall resten av livet; förbudet avsåg framträdande inom en viss kommun, region eller i hela landet. I värsta fall hamnade folkmusiker i fängelse eller blev tvångsdeporterade till Väst, vilket hände den inledningsvis citerade Stephan Krawczyk, ledare för gruppen *Liederehrlich*, som deporterades 1988 till Västtyskland. Ett annat fall är Wolf Biermann som inte fick återvända till sitt hemland DDR 1976 efter en konsert i Västtyskland.

Hade en musiker fått tillstånd från myndigheterna, var fördelen att man oftast kunde försörja sig på sin musik. Gagen vid framträdanden räckte vanligtvis till för en grundläggande försörjning i DDR. För många DDR-musiker blev det därför en helt ny situation efter Tysklands återförening, när de blev tvungna att bli anställda som musiker eller starta ett företag för att kunna tjäna pengar på sin musik. Många tvingades ta andra arbeten och ägna sig åt folkmusiken som bisyssla eller hobby (Tegeler 2016). När det gäller DDR:s musikpolitik, så var de ovan nämnda tillstånden ett sätt att kunna kontrollera vilka musiker som var aktiva inom landet. Till exempel fick musikerna för det mesta skicka in sitt planerade konsertprogram i förväg till kabinettet för att få det godkänt. Det var vanligt att det då kom krav på vissa ändringar i programmet, men det kunde också hända att konserten förbjöds.

Att vända folkmusiken åt ”rätt” politiskt håll – Stasis planer och tillvägagångssätt

Det var ingen lätt uppgift för de östtyska myndigheterna att hålla sig uppdaterade om de talrika folkmusikgrupperna som uppstod i DDR från mitten av 1970-talet och framåt. I övervakningen av folkmusikområdet samarbetade Ministeriet för Kultur i DDR med avdelningen för kultur i SED:s Zentralkomité, med regionala och lokala kommittéer och med Stasi på statlig och lokal nivå. Före de flesta folkmusikevenemangen ägde planeringsmöten rum mellan dessa aktörer där frågan hur arrangemanget skulle bevakas diskuterades. Organisatörer av ”folklöre”-arrangemangen (som det kallades i DDR) var tvungna att ansöka om tillstånd hos myndigheterna före arrangemanget där det krävdes att man lämnade in detaljerad information om programmet, vem som skulle uppträda, när, var och hur länge. Stasis medarbetare arbetade

sedan fram en plan över hur arrangemanget skulle övervakas och kunde även lägga sig i vissa detaljer, till exempel att vissa låtar inte skulle få spelas eller att vissa grupper eller individer inte skulle få uppträda. Men det hände också att myndigheterna fick information om folkmusikarrangemang väldigt sent eller inte alls. Ett exempel är "Folkloreverkstaden" (*Folklorewerkstatt*), som folkmusikkonserterna och mötena ofta kallades, i Leipzig den 13 till 15 januari 1984. Här ansåg Stasis medarbetare att de inte hade fått tillräcklig information i god tid och att de var dåligt förberedda. I ett sammanfattande dokument rörande ett möte med tjänstemän från Ministeriet för kultur, SED:s Zentralkomité för kultur, Leipzigs lokala kommittéer och Stasi den 11 januari konstaterade man följande:

Eftersom vår tjänstenhet fram till den 9 januari 1984 bara har fått otillräcklig kännedom om hur det ligger till med förberedelserna för musikfolkloreverkstaden, har man inte inlett motsvarande kontroller. Fram till 10 januari 1984 hade avdelning XX ingen kännedom om detta arrangemang.⁷

En medarbetare i planeringskommittén kritiserades för att han inte hade tagit sitt ansvar. På grund av det fanns det "ingen säkerhet" när det gällde innehållsliga frågor för verkstadsarrangemanget. Problemen berodde enligt skribenten på ett "bristande politiskt arbete" med de deltagande folkloregrupperna. I dokumentet, som bygger på ett möte som den ledande tjänstemannen för enheten i Leipzig höll med några av sina medarbetare, syns två olika uppfattningar: Några på mötet ansåg att det skulle vara viktigast att känna till en eventuell oppositionell politisk hållning hos de aktuella folkmusikerna och om det fanns en risk att de skulle "glida ner i den politiska avgrunden" (*Abgleiten in den politischen Untergrund*). Här var det viktigt att signalera "vår beredskap till samtal" (*Verständigungsbereitschaft*). Medarbetaren, som yttrade detta, rekommenderade att enbart ingripa mot program och låtar som vände sig "direkt mot makten".⁸ En annan medarbetare ansåg att det krävdes ett tydligare tillvägagångssätt. Han menade att det väsentliga var att kunna avgöra om det handlade om riktiga folkmusiker eller "politiska gycklare" (*politische Gaukler*) och att situationen inom folkmusiken i dagens samhälle medför att en sådan folkloreverkstad överhuvudtaget inte ska få äga rum.⁹ Förmodligen syftade han här på att allt fler inom folkmusikrörelsen sympatiserade med oppositionella rörelser.

7 BArch, MfS BV Leipzig KD Stadt 01372, s. 26. Tyskt original: "Da unserer Dienst Einheit bis zum 9.1.1984 nur ungenügende Erkenntnisse über den Stand der Vorbereitung der Musikfolklore-Werkstatt vorlagen, wurden entsprechende Überprüfungen eingeleitet. Bis zum 10.1.1984 hatte die Abteilung XX keine Kenntnis von der Durchführung dieser Veranstaltungen."

8 BArch, MfS BV Leipzig KD Stadt 01372, s. 27.

9 Ibid.

Det här beskrivna dokumentet är ett exempel på att makten även i en diktatur utövas på många olika sätt. Ett problem i en diktatur som DDR var att säkerhetstjänsten inte alltid kunde skaffa sig den planering och kontroll som de behövde för sitt maktutövande och för sin politiska indoktrinering hos medborgarna, som uttrycket "bristande politiskt arbete" är ett exempel på. Det framgår inte av dokumentet om folkmusikerna medvetet har låtit bli att anmäla sitt arrangemang och försökt att undkomma statens kontroll eller om det bara glömdes bort. Men det visar att statens maktutövande uppifrån och ned inte alltid fungerade friktionsfritt och att statsapparaten var beroende av information i god tid för att kunna sätta igång sin kontrollapparat. Formuleringen "bristande politiskt arbete" ger även uttryck för att statens uppfostringsideologi krävde nära relationer till dem som skulle underkastas de politiska kraven och att god kännedom om det aktuella området – här folkmusiken i Leipzig – var en nödvändighet. Oppositionellt inställda folkmusiker kunde i sin tur utöva motmakt mot staten genom att låta bli att anmäla alla arrangemang och hoppas på att kunna gå under radarn och på så sätt skapa viss frihet i sitt konstnärliga arbete.

Av det undersökta materialet från Stasis arkiv framgår att det var ett vanligt problem att man inte var överens inom säkerhetstjänsten; makten utövades på olika sätt gentemot folkmusikerna. De två medarbetarna i citatet ovan kan ses som exempel för två olika former av maktutövande: Den första medarbetaren, som talar om "Verständigungsbereitschaft", vill satsa mer på en mjukare linje gentemot folkmusikerna; i stället för att förbjuda hela arrangemanget, vill hen hellre arbeta med övertalning, vilket motsvarar den noumenala makten. På detta sätt hoppas hen så småningom kunna avslöja individer som kunde bli problematiskt för staten och då eventuellt kunna sätta in tvångsmedel mot oppositionella musiker. Den andra medarbetaren vill i stället direkt använda tvångsmedel och anser att sådana folkmusikverkstäder borde förbjudas mer generellt, förmodligen på grund av att han ser dem som en grogrund för politisk opposition.

Ett exempel på Stasis strävanden efter en mer ordnad folkmusikrörelse i landet, är den rapport som skrevs på uppdrag av regionkabinettet för kulturarbete i Leipzig i oktober 1981. Det var just vid denna tid som folkmusikrörelsen började expandera i DDR och allt fler grupper skapades i landet. Nu försökte DDR-myndigheterna att både förstå själva fenomenet och att få det under politisk kontroll. Rapportförfattaren skriver:

Det stora missförståndet består enligt min uppfattning i att man placerar, precis som i fotbollen och rockmusiken, aktörerna [folkmusikerna] och deras så kallade fans i en och samma grupp, vilket inte är rättvist. De verkligt intresserade folkloristerna [folkmusikerna] och deras publik har höga krav som än så länge kanske inte

alltid uppfylls, varken inom det musikaliska eller det mänskligt-moraliska området. Men vem säger att musik i frack (alltså definitivt en *bourgeoise/borgerlig tradition*) är bättre än lantligt-proletariskt [*bäuerlich-proletarisches*] musicerande, att det är bättre än folkets direkta och ursprungliga språk [*die unverblümete, derbe Sprache des Volkes*] och är bättre än den vitala charmen och det originella skämtet i äkta folklore [*als der vitale Charme und urwüchsige Witz echter Folklore*]?!¹⁰

Citatet visar hur DDR-myndigheterna försökte sortera in den nya folkmusikrörelsen i politiskt-ideologiska kategorier. Skribenten försöker inledningsvis att skapa en bättre förståelse för folkmusiken och avfärdar uppfattningar om denna musik som någon slags subkultur och lägre stående konst. Hen anser i stället att musiken behöver tolkas på ett nytt sätt då många folkmusiker och deras publik ställer höga konstnärliga krav. Men citatet visar även en kluvenhet. Å ena sidan kunde folkmusiken tolkas som ett "lantligt-proletärt" musicerande i kontrast till "borgerligt" (förmodligen klassiskt) musicerande och skribenten uttrycker en fascination för folkmusikernas "charm", "ursprunglighet", "skämt" och "äktet". Å andra sidan kunde just detta innebära faror och därför måste staten försöka sätta sig mer in i ämnet och styra upp denna rörelse, vilket skribenten påpekar senare i samma rapport.

Tidigare forskning om DDR:s kulturpolitik och Stasi har visat hur de östtyska myndigheterna långt ifrån var eniga när det gällde hur man skulle bemöta politisk kritik inom musik och konst. Ett vanligt fenomen var att lokala kulturpolitiker kunde vara mer positivt inställda och stödjande än Stasis medarbetare som redan från början försökte bekämpa politisk ironi och kritik i kulturlivet (van Laak 2014). Här fanns även stora lokala skillnader.

Författaren i ovan nämnda rapport lyfter även fram hur viktigt det är att styra arbetet med folkmusikerna åt rätt håll för att få dem på sin sida och inte emot sig. Hen nämner en strategi som hade fallit i god jord i Leipzig:

Genom det finkänsliga och ibland komplicerade arbetet i kabinettet för kulturarbete i Leipzig lyckades man minska fördomar och rädsla och bygga upp ett äkta förtroende i samarbetet [med folkmusikerna]. Den lilla serien *Tyska folkvisor* är resultatet av

10 BArch, MfS, BV Leipzig, nr. 04270, s. 64–65. Tyskt original: "Das große Mißverständnis besteht meiner Meinung nach darin, daß man ähnlich wie im Fußball oder in der Rockmusik Akteure und ihre 'sogenannten FANS' zu Unrecht in einen Topf steckt.

Die wirklich interessierten Folkloristen und ihr Publikum stellen heutzutage an sich hohe Ansprüche, die sicher noch nicht immer erreicht werden, weder im musikalischen noch im menschlich-moralischen Bereich. Aber wer sagt denn, daß Kunst im Frack (also durchaus eine *bourgeoise Überlieferung*) besser und attraktiver sein muß als *bäuerlich-proletarisches Musizieren*, als *die unverblümete, derbe Sprache des Volkes*, als *der vitale Charme und urwüchsige Witz echter Folklore*?! (Rapportförfattaren är överstruken i min kopia av arkivkällan.)

långvarigt samarbete. Det finns en enorm efterfrågan efter denna publikation och behoven kan knappast täckas just nu.

Tack vare ett initiativ från Folkländer [en av DDR:s mest framstående folkmusikgrupper vid denna tid] och Kabinettet för kulturarbete i Leipzig kunde man vinna Centralhuset för kulturarbete [Zentralhaus für Kulturarbeit] för ett genomförande av en central [folkmusik] verkstad i Leipzig, en händelse med stor resonans.

Viktiga impulser utgår sedan en tid från samarbetet mellan grupperna Folkländer och Kreuz & Square. Den enorma framgången med danskvällar med publik, som de ofta ordnar, härrör från den okomplicerade, sällskapliga underhållningen. Denna danskväll erbjuder dessutom möjlighet till förståelse och aktualisering av ett intressant kulturellt arv.¹¹

I citatet lyfter skribenten fram det egna lokala framgångsrika samarbetet med folkmusikerna som en positiv självrepresentation. Som ovan nämnt, fanns stora lokala skillnader mellan olika delar i DDR, när det gäller hur folkmusiken och folkmusikerna bemöttes. Leipzig skulle så småningom utvecklas till ett centrum för den östtyska folkmusiken och än idag minns folkmusikerna de ovan nämnda legendariska danskvällarna med flera hundra deltagare (Leyn 2016: 61). Den så kallade "danshusrörelsen" hade vid denna tid spritt sig från Ungern till flera östeuropeiska länder och även till Sverige (Ronström 1990: 124–168).¹² Från 1980-talet arrangerade allt fler folkmusikgrupper danskvällar, där publiken kunde få enklare dansinstruktioner och sedan dansa tillsammans. Det kom så pass många människor att de knappt fick plats i lokalen. Det ovan nämnda samarbetet mellan *Folkländer* och *Kreuz & Square* bestod bland annat i att man hjälptes åt med musiker och dansinstruktörer. Även grupperna *Gehupft wie gesprungen*, *Notentritt*, *JAMS* och *Saitensprungs Tanzband* var några av dem som ordnade danskvällar under 1980-talet (Leyn 2016: 59). Wolfgang Leyn nämner i sin historieskrivning av folkmusikrörelsen i DDR

11 Ibid., s. 65. Tyskt original: "Durch feinfühlig, manchmal komplizierte Kleinarbeit im Kabinett für Kulturarbeit der Stadt Leipzig gelang es, nach und nach gewisse Vorurteile und Scheu in der Zusammenarbeit abzubauen und ein echtes Vertrauensverhältnis zu entwickeln. Die Kleine Reihe Deutscher Volkslieder ist das Ergebnis langjähriger Zusammenarbeit. Der Bedarf nach dieser Publikation ist riesig und kann kaum gedeckt werden. Aufgrund der Initiative der Folkländer und des Kabinetts für Kulturarbeit konnte das Zentralhaus für eine engagierte Mitwirkung bei der Durchführung der Zentralen Werkstatt in Leipzig gewonnen werden, ein Ereignis mit großer Resonanz. Wichtige Impulse gehen von der seit längerer Zeit betriebenen Zusammenarbeit der Gruppen Folkländer und Kreuz & Square aus. Der riesige Erfolg des häufig durchgeführten Tanzabends mit dem Publikum geht auf die unkomplizierte gesellige Unterhaltung zurück. Er bietet darüber hinaus eine attraktive Möglichkeit der Aneignung und Aufbereitung interessanten Kulturerbes."

12 Folkmusikhuset på Skeppsholmen i Stockholm, som är aktiv än idag, är också ett resultat av denna danshusrörelse (www.folkmusikhuset.se, citerad 2025-05-10).

också betydelsen av det framgångsrika samarbetet mellan Zentralhaus für Kulturarbeit i Leipzig och de olika musik- och dansgrupperna (ibid.). Det är ett exempel på hur ett skickligt organiserat samarbete från båda hållen, dvs. staten och folkmusikerna, kunde innebära fördelar för båda: För folkmusikerna betydde det att de kunde erövra ett större handlingsutrymme för att utveckla och sprida sin musik och för staten att det blev enklare att hålla kontroll över folkmusiken i området när det fanns en god kommunikation mellan staten och folkmusikerna. Utöver det kunde här den noumenala makten utövas genom att erbjuda folkmusikgrupperna möjligheter till publicering av visböcker, här med tyska folkvisor, och på så sätt begränsa västerländskt inflytande, något som skribenten ovan också förstår som ett tillägnande och tillgodogörande av ett (tyskt) kulturarv. För den politiska propagandan var det förstås värdefullt att kunna framställa folkmusiken i DDR som något som staten värnade om som ett nationellt kulturarv. Detta var också oerhört viktigt i "tävlingen" riktad mot Västtyskland i kalla krigets tid.

Betydelsen av forskare och institutioner

Citatet ovan ger redan en fingervisning om betydelsen av folkmusikernas samarbete med DDR:s institutioner för att få konstnärligt och praktiskt utrymme för utövande av sin musik och dans. Förutom lokala kulturorganisationer spelade även internationella nätverk och kontakter med musikforskare en viktig roll. Som exempel ska här nämnas Erich Stockmann (1926–2003) som hade studerat musikvetenskap och germanistik vid universitetet i Greifswald och vid Humboldt-universitetet i Berlin. 1952 fick Stockmann anställning hos Wolfgang Steinitz (1905–1967) som då var ledare av *Institut für Volkskunde* vid *Deutsche Akademie der Wissenschaften* zu Berlin. Stockmann samarbetade med Steinitz i forskningsprojektet *Deutsche Volkslieder demokratischen Charakters* (Tyska folkvisor med demokratisk karaktär, Steinitz 1954 och 1962). Denna samling av tyska folkvisor fick stor betydelse för utvecklingen av folkmusiken i DDR, då folkmusikerna gärna plockade fram låtar ur denna samling och anpassade dem till sina budskap som de ville förmedla till sin publik (Leyn 2016: 298). 1953 disputerade Stockmann med avhandlingen *Der musikalische Sinn der elektro-akustischen Musikinstrumente* (Musikalisk betydelse av elektro-akustiska musikinstrument). Stockmann skulle så småningom bli känd för sitt intensiva arbete med utforskningen och systematiseringen av folkmusikinstrument. Denna forskning ledde även till att Stockmann utvecklade ett omfattande internationellt kontaktnät. Stockmanns roll diskuteras i detta bidrag som ett exempel på en nyckelperson som både östtyska och svenska folkmusiker har beskrivit som ett starkt stöd i utvecklingen och spridningen av den östtyska folkmusiken (Österlund 2024: 459). Han fick en nyckelroll när det gällde att förmedla kontakter mellan DDR:s folkmusiker och akademien.

Jo Meyer, grundare av och ledare för JAMS, beskrev i samtal med mig Erich Stockmann som en ”dramatisk och lysande personlighet” (*dramatische und schillernde Persönlichkeit*) som hela tiden stötte DDR:s folkmusiker (Österlund 2024: 459). Stockmann hjälpte exempelvis till med hektografier [kopieringsapparaternas föregångare] och genom sitt samarbete med Radio DDR 2 kunde folkmusiker få tillträde till en studio, där de kunde göra inspelningar. Utöver det hade Stockmann en god överblick över den internationella folkmusikscenen och kunde ge tips och råd till musikinstrumentbygge (ibid.). Av svenska och tyska folkmusiker beskrivs Stockmann som en viktig förmedlare mellan musikerna och myndigheterna och även som en ”dörröppnare” till institutioner och internationella musikorganisationer, exempelvis *International Council for Traditional Music (ICTM)*, där Stockmann valdes till president 1982 (Ronström 2014: 10; Ternhag 2017: 42). Krister Malm, svensk musikforskare och tidigare chef för Musikmuseet i Stockholm, menar att Stockmann var mycket intresserad av 1700-talets musik och gärna diskuterade med sina studenter musik och visor som uttryck för motstånd och förtryck. Enligt Malm innebar det kanske en möjlighet för Stockmann att kunna uttrycka viss kritik mot DDR-regimen (Österlund 2024: 458).

Som jag har visat i en tidigare studie, kan det ha varit Erich Stockmanns otydliga politiska positionering i DDR, hans stora internationella nätverk och vetenskapliga nischade inriktning inom folkmusik- och musikinstrumentforskningen som kan ha gett honom en viss vetenskaplig frihet trots att regimen inte fullt litade på honom. Detta i sin tur har förmodligen hjälpt talrika folkmusiker i DDR att få stöd av akademiska institutioner i DDR och viss konstnärlig frihet (Österlund 2024: 468). Stockmanns goda internationella rykte och hans kontakter till flera av DDR:s institutioner, som bland annat vetenskapsakademien och radion, var mycket betydelsefull för legitimeringen av den östtyska folkmusiken, inte bara i DDR utan även internationellt.

Historiska källor och tvetydiga texter

Den 30 oktober 1986 rapporterade en av Stasis medarbetare efter ett möte med en hemlig källa (förmodligen en IM) om en konsert med gruppen *Notentritt* i Berlin:

Musiken i deras halvtimme långa program, som presenterades under beteckningen ”Notentritts Rumpelkammer” [Notentritts skräpförråd], baserades i stora drag på traditionell folkmusik. Texterna däremot var speciellt designade och hade tvetydig karaktär. Till exempel annonserades en låt med följande text: ”Nästa låt handlar om BND:s ideologiska grävande vid den antifaschistiskt-demokratiska skyddsvallen!” I den följande texten hette det

sedan: På muren, på utkik, sitter en liten bagge [*Auf der Mauer, auf der Lauer, sitzt ne kleine Wanze...*]

Utöver det innehöll flera texter en ironisk underton, som syftade på DDR-medborgares resebegränsningar till det kapitalistiska utlandet. Här hette det bland annat: "Vad ska jag på Tahiti, när jag har här min stuga och mina grundläggande medborgerliga rättigheter?" På grund av den skickliga och tekniskt avancerade programgestaltningen uttryckte publiken inledningsvis en spontan begeistring.¹³

Det var vanligt att DDR:s folkmusikgrupper använde kända och äldre låtar och låttexter som de anpassade till samtiden (Leyn 2016). Populära var till exempel låtar och låttexter från revolutionen 1848, författaren och germanisten August Heinrich Hoffmann von Fallerslebens (1798–1874) och Wolfgang Steinitz samling av folklåtar (Steinitz 1954 och 1962). När folkmusikerna ändrade texterna i dessa låtar och anpassade dem till sin samtid, kunde de smyga in dolda kritiska budskap för att förmedla kritik mot den östtyska staten. Wolfgang Leyn beskriver detta som "dubbeltydigt", de historiska låtarna erhöll två olika budskap, ett historiskt och ett nutida (Leyn 2016: 27). Jo Meyer, ledare för folkmusikgruppen JAMS, menade i intervju med Leyn att just det som inte sades rakt ut, egentligen var det väsentliga vid framförandet. Här fanns en tyst överenskommelse med publiken som "förstod exakt vad vi inte sade. Och vi glädde oss hela tiden åt det som inte sades, men som ändå hängde med mellan raderna i texten" (ibid.). Även detta kan beskrivas som en form av noumenal makt som utövas mot två olika mottagare: publiken som förstår det dolda budskapet och Stasis observatörer som vanligtvis fanns med i publiken, men som kanske inte uppfattade texten eller låten som något kontroversiellt.

I citatet ovan är dock gruppen *Notenritt* betydligt mer öppen med sin samhällskritik. "Auf der Lauer, auf der Mauer sitzt 'ne kleine Wanze", var en populär låt bland regimkritiker i DDR, där man relativt öppet yttrade sin kritik mot regimens övervakningssystem, tydliggjort i citatet. Volker Brock, medlem i gruppen *Notenritt*, berättade 1996 i intervju med Wolfgang Leyn att de förbjöds "till och från" av DDR-myndigheterna att spela denna låt vid

13 BArch, MfS, BV Halle, Abt. XX, nr. 2990, s. 1. Tyskt original: "Die Musik ihres halbstündigen Programms, das unter der Bezeichnung "Notenritts Rumpelkammer" stand, basierte im wesentlichen auf traditioneller Volksmusik. Die Texte hingegen waren speziell zugeschnitten und trugen einen zweideutigen Charakter. Beispielsweise hatte die Ankündigung eines Liedes den folgenden Text: 'Jetzt folgt ein Lied über die ideologische Wühltätigkeit des BND am antifaschistisch-demokratischen Schutzwall!' Im darauffolgenden Text hieß es dann: 'Auf der Mauer, auf der Lauer, sitzt eine kleine Wanze...'

Darüber hinaus waren die weiteren Texte mit einem ironischen Ton untersetzt, welche auf die bestehenden Reisebeschränkungen von DDR-Bürgern ins kapitalistische Ausland ausgerichtet waren. Hierzu hieß es unter anderem: 'Was soll ich in Tahiti, wenn ich hier meine Datsche und bürgerliche Grundrechte habe?' Aufgrund der geschickten und technisch versierten Programmgestaltung erlangte die Gruppe zunächst eine spontane Begeisterung beim Publikum."

sina konserter. Som framgår av citatet, använde *Notentritt* också gärna ironi för att utöva motmakt mot regimen, som i låten om Tahiti och de mänskliga rättigheterna. *Notentritts* öppna kritik ledde även till att de ibland fick spelförbud. Folkmusikgruppernas strategier vid spelförbud var att antingen skapa en ny grupp med ett nytt namn eller att försöka framträda i en annan region av DDR, där de inte hade spelförbud (Leyn 2016: 267). Spelförbud kunde införas, som ovan nämnt, för en specifik stad eller region eller för hela landet. *Notentritt* är ett exempel på en folkmusikgrupp som intog en tydlig kritisk hållning mot regimen och fick uppträdandeförbud flera gånger, men som ändå lyckades klara sig och som till och med erhöll DDR-televisionens pris 1985. Klaus ”Eumel” Jorke, manager för bland annat *Notentritt*, berättade 2013 i en intervju med Wolfgang Leyn, hur viktigt det var att hitta de rätta musikerna till konserter och danskvällar. En vanlig strategi var att skapa goda relationer till de ansvariga för studentklubbarna i DDR. Dessa personer, som antingen var partimedlemmar eller underhöll goda kontakter till partiet, kunde skapa utrymme för musikgrupper och konstnärer. Men det var också viktigt att hitta duktiga musiker som hade *Amateurpappe* eller *Profipappe* (se ovan) och därmed var officiellt erkända musiker. Detta skapade större konstnärligt utrymme och möjlighet till politisk ironi eller kritik vid konserterna, (Leyn 2016: 209–210).

Stasi och fallet Stephan Krawczyk

Musikern och författaren Stephan Krawczyk, född 1955 utanför Gera i DDR, är ett exempel på en folkmusiker vars samhällskritik enligt Stasi gick över gränsen. Utbildad konsertgitarrist, grundade han 1978 folkmusikgruppen *Liedehrlich* som skulle bli en av de mest kända i DDR. 1981 erhöll han första priset vid DDR:s chansondagar. 1985 belades Krawczyk med spelförbud i hela DDR och kunde därefter bara spela i kyrkor som blev ett slags frizon för regimkritiker i DDR under 1980-talet (Leyn 2016: 221). 1988 häktades han inför en planerad protestaktion och fick ”välja” mellan ett långt fängelsestraff och utvisning till Västtyskland. Han ”valde” det senare och bosatte sig i Västtyskland. Än idag är Krawczyk en aktiv musiker och författare i Tyskland och hans musik kan lyssnas på i talrika inspelningar och filmer på internet (se till exempel: Dissidents of the East 2020; Runde Ecke 2021; Krawczyk 2023).

I en intervju 1996 berättade Krawczyk varför många folkmusiker började lämna den officiella sångrörelsen i DDR under 1970-talet och gick över till folkmusikrörelsen som då växte sig allt starkare:

Jag tror att folkscenen inledningsvis motiverades av samma skäl som punken i engelska förorter – nämligen att hitta en egen röst som var oberoende av allt som kunde sägas i ett land. Därtill kom att de blev uppfyllda av musiken. De flesta som kom från

sångrörelsen och sedan letade efter sina egna låtar inom folkloren, kände förmodligen för första gången att de verkligen blev uppfyllda [av musiken] eftersom låtarna inte var bestämda av någon annan. [...] När jag vid den tiden sjöng "Medborgarlåten" [*Bürgerlied*], som inte handlade om något annat än medborgerska friheter, fick jag en känsla av självbefrielse, eftersom jag uttalade saker som jag, sedan jag hade varit i armén, upplevde som rätta och rättvisa inom det system som vid denna tid inte längre verkade vara rätt och rättvist. Nåja, och folk i publiken var införstådda med det. (Leyn 2016: 224).¹⁴

Detta uttalande kan ses som exempel på hur musik och språk kan skapa nya känslor i individer och ny energi till att försöka förändra en verklighet som upplevs som orättvis och begränsad. I citatet blir det synligt när skapandet samt upplevelser av någonting nytt som förändrar de utövande musikerna lyfts fram. För första gången kände de handlingskraft och mod att skapa sina egna kulturella uttryck i ett system som upplevdes som trångt och förutbestämt. Krawczyk poängterar här känslan av frihet och rättvisa som han upplevde som en befrielse från tidigare samhälleliga begränsningar, som han hade erfårit bland annat inom armén. Folkmusiker som Krawczyk, vilka var kritiska mot DDR:s politiska system, upplevde att livet kunde vara på ett annat sätt än det de upplevde under sin uppväxt – musiken, som också hade inspirerats av internationella influenser, som exempelvis den irländska folkmusiken, väckte nya känslor i dem och förhoppningen om en positiv förändring (jfr. Morgenstern 2018, 2019, 2021 om betydelsen av den irländska folkmusiken för utvecklingen av DDR:s folkmusikscen). Kanske beskriver Krawczyk här en tidpunkt, då ett av de första fröna såddes till DDR:s motståndsrörelse. Samtidigt menar Krawczyk att han upplevde folklorerörelsen som en rörelse, där man "medvetet" försökte "hålla sig borta från politiken", medan alla låtar inom den officiella sångrörelsen "i hög grad" var "politiska" och bestämda ovanifrån (Leyn 2016: 223). För honom betydde det att folklorerörelsen blev en "nisch", där inte politiken stod i förgrunden utan själva musicerandet (*ibid.*). Sin egen musikgrupp kallade han *Liedehrlich* för att lyfta fram att gruppen stod bakom det de sjöng om. Samtidigt

14 Tyskt original: "Ich glaube, am Anfang hatte die Folkszene eine Motivation wie der Punk in englischen Vorstädten – nämlich eine eigene Stimme zu finden, die unabhängig ist von dem Ganzen, was innerhalb eines Landes so gesagt werden sollte. Dazu kam dieses Erfülltsein von der Musik. Die meisten Leute, die von der Singebewegung kamen und dann in der Folklore ihre eigenen Lieder suchten, sangen wohl zum ersten Mal mit einem Gefühl, das sie wirklich erfüllt hat, weil die Inhalte ihrer Lieder nicht fremdbestimmt waren. [...] Wenn ich damals das "Bürgerlied" sang, bei dem es um nichts anderes als um bürgerliche Freiheiten geht, dann hatte ich in mir natürlich das Gefühl der Selbstbefreiung, weil ich Dinge aussprach, die mir damals richtig und gerecht erschienen innerhalb eines Systems, das mir, seit ich bei der Armee war, eben nicht mehr richtig und gerecht erschien. Naja, da gab es dann auch das Einverständnis mit den Leuten im Publikum."

ville gruppen reagera på det som kändes "förljuget" i landet (ibid.). Även hans grupp använde sig av historiska låtar och låttexter, som till exempel i en låt om "socialistlagen", för att mellan raderna kritiserar samtida förhållanden i DDR. "Vi sade det helt enkelt genom blommans historicitet" (*Wir sagten es nur eben durch die Blume der Historizität*), berättade Krawczyk i samtal med Leyn 1996 (Leyn 2016: 224).

De första problemen för *Liedehrlich* kom 1979 vid en musikfest i Erfurt, då de sjöng låten *So geht es in Schnützelputzfinger* (Så går det till i Schnützelputzfinger), där bland annat raden "Die Faulthiere sitzen im Staatsrath" (Sengångarna sitter i statsrådet) ingick (Leyn 2016: 224). Efter det första framträdandet förbjöds den andra konserten. Från 1982 och framåt blev Krawczyk alltmer övervakad av Stasis medarbetare. I augusti 1982 listade Stasi honom tillsammans med andra folkmusiker som en "antisocialistisk" person som "sympatiserade med politiska motståndsrörelser":

Personerna nedan har utvecklat antisocialistiska aktiviteter och har samtidigt missbrukat den kulturella och konstnärliga fri-zonen till politiskt-ideologiskt sabotage och pacifism. De underhåller även till viss del kontakter med personer som sympatiserar med politiska motståndsrörelser [die zum politischen Untergrund neigen].¹⁵

Krawczyk låttexter, där han dels plockade upp historiska låtar, dels skrev om texterna och ironiserade över statsmakterna, överskred en gräns, enligt Stasi. Nu blev han klassad som samhällsfiende. Samma år lämnade han *Liedehrlich* och började uppträda ensam och senare tillsammans med sin hustru Freya Klier, även hon DDR-dissident. 1985 fick han uppträdandeförbud i hela landet och kunde därefter enbart framträda i kyrkor. 1987 krävde Krawczyk och Klier i ett öppet brev till SED-politbyråmedlemmen Kurt Hager att yrkesförbuden skulle dras tillbaka och att man skulle låta konst och musik vara fria igen (Leyn 2016: 221). Men 1988 häktades han och utvisades till Väst. Hans hustru följde då med honom. Sin flytt till Väst beskrev Krawczyk på följande sätt: "Den enda verkliga stora förändringen, som jag har upplevt, var 1988, när jag flyttade till Väst. Då hade de sågat av mina fötter. De fick först växa ut igen. Där stod jag med mina låtar som jag spelade i Öst. I Väst var jag en exot" (Leyn 2016: 225–226).¹⁶ Metaforen "sågat av mina fötter" symboliserar här tydligt hur en

15 BArch, MfS, BV Gera AOV, nr 764/85, s. 8. Tyskt original: "Nachstehend genannte Personen entwickelten antisozialistische Aktivitäten unter gleichzeitigem Mißbrauch des Freiraumes Kultur/Kunst im Sinne der politisch-ideologischen Diversion und des Pazifismus. Sie unterhalten teilweise Verbindungen zu Personen, die zum politischen Untergrund neigen." (Understrukningarna i originalet). I denna källa nämns Krawczyk explicit med namn.

16 Tyskt original: "Der einzig wirkliche Schnitt, den ich damals empfunden habe, das war der von 1988, als ich in den Westen ging. Da hatten sie mir die Füße abgesägt. Die mussten erst einmal nachwachsen. Da stand ich dann herum mit meinen Liedern, die im Osten spielten. Im Westen war ich der Exot."

östtysk musiker fick skapa sig en helt ny identitet och tillvaro på andra sidan muren där han hade hamnat mot sin vilja. Han fick börja om som konstnär inom en helt ny kulturell och politisk kontext med en (västtysk) publik som inte alltid förstod hans låttexter från den tidigare östtyska kontexten. Enligt Forsts beskrivning av maktrelationer kan detta agerande av den östtyska regimen illustrera dess egentliga "maktlöshet" gentemot dissidenter när makthavarna tvingade regimkritiker att lämna landet, samtidigt som regimen utövade illegitimt våld och tvång (Forst 2015: 97). När rättfärdigande narrativ inte längre fungerar ens med hot om förbud och tvång och när makthavarna inte längre upplevs som legitima, blir de i princip maktlösa och makten börjar utövas genom övergrepp, fängelse, tortyr eller utvisning.

Stasimedarbetarnas rädsla för dissidenter som Krawczyk blir tydligt i en rapport inom en *Zentraler operativer Vorgang* (ZOV, Central operativ bearbetning) av Stasi i juni 1985, samma år som Krawczyk fick uppförandeförbud. När Stasi ansåg att vissa personer och händelser innebar en samhällsfarlig dimension satte de igång en "Central operativ bearbetning".¹⁷ I slutrapporten av ZOV 1985 med titeln *Bühne* (Scen) analyserade Stasis medarbetare sex kända samhällskritiska konstnärer och en forskare i konstvetenskap.¹⁸ Om *Liedehrlich* skrev de bland annat:

I september 1982 gästade [överstruket] tillsammans med låtskrivaren [överstruket] programmet "Liederschoppen" i Alten Café i Berlin. Det presenterade programmet analyserades av IME-experten¹⁹ "Fritz Weiß" i en inofficiell värdering. IM bedömde att det rent formellt inte gick att säga något mot den praktiska framställningsformen och ordningen av låtarna. Men det märktes att det inom en rad harmlösa texter finns delar vars ideella riktning entydigt går mot en samhällskritik. Vid denna skattning/analys måste också beaktas att denna flexibla och lätthanterliga metod gärna har använts i särskilda destruktiva, för socialismen främmande och fientliga aktiviteter. Detta för att bland vissa grupper i befolkningen, särskilt hos unga, uppnå politiskt-ideologiskt subversiva effekter... Det går inte att bortse från denna argsinta förvanskning av den socialistiska verkligheten (även i en skenbar "rolig" skepnad). Dess påverkan på offentligheten kan enbart vara

17 ZOV: Zentraler operativer Vorgang. Braun, Matthias: Zentraler operativer Vorgang. I: Stasiunterlagen-Behörde: *Das MfS-Lexikon*. Se www.stasiunterlagen-behoerde.de (citerad 2025-05-10).

18 BArch, MfS, BV Gera AOV, 764-85, vol. 1 och 2.

19 IME: Inoffizieller Mitarbeiter im besonderen Einsatz (inofficiell medarbetare för Stasi som blir engagerad för en särskild uppgift). Müller-Engbergs, Helmut: "Inoffizieller Mitarbeiter im besonderen Einsatz." I: Stasiunterlagen-Behörde: *Das MfS-Lexikon*. Se www.stasiunterlagen-behoerde.de (citerad 2025-05-10).

destruktiv. Det föreliggande programmet är i denna form oacceptabelt. [Understrykning i originalet.]²⁰

Påstått "subversiva effekter" på unga i DDR upplevdes som särskilt farliga av Stasis medarbetare. Här fanns en rädsla för att dessa personer var lättpåverkade och att samhällskritikerna kunde lyckas attrahera fler sympatisörer – vilket de så småningom också gjorde.

Gränsdragningar mellan folkmusik och politik i DDR

Syftet med detta bidrag har varit att ge exempel på hur musik och politik under 1980-talet förhandlades mellan de östtyska myndigheterna, med fokus på säkerhetstjänsten Stasi, och folkmusikrörelsen i DDR. De empiriska exemplen visar hur olika maktrelationer gestaltades mellan Stasis medarbetare och aktörer inom folkmusikområdet. Fokus har legat på att ge exempel på vilka handlingsutrymmen mellan konstnärlig frihet och politisk anpassning som blev möjliga.

Det tog tid innan den östtyska staten fick upp ögonen på den nya folkmusikrörelsen som bland annat uppstod som en motrörelse mot den officiella sångrörelsen i DDR. I början hade folkmusikerna relativt fria händer och inspirerades även mycket av musikinfluenser från Väst, bland annat Irland, USA och Frankrike, men även av den så kallade danshusrörelsen i Ungern. Rörelsen växte sig snabbt ganska stor fram till början av 1980-talet. De här omnämnda folkmusikerna beskriver sin musik och sina texter som något som å ena sidan kunde befria dem från politiska ideologier som de upplevde som tvångsmässiga "uppifrån" och å andra sidan som något, där de kunde sprida egna kritiska politiska budskap för att framför sin kritik mot ett system som de upplevde som orättvist och förtryckande. Den tidigare forskningen om DDR:s kulturpolitik har visat hur oeniga olika lokala kulturpolitiker och Stasimedarbetare var när det gällde att bedöma kritiken som framfördes av kulturella aktörer. Detta ledde till att folkmusiker kunde utöva motmakt mot Stasis kontroll, till exempel genom att uppträda i en annan del av landet eller genom att skapa nya

20 BArch, MfS, BV Gera AOV, 764/85, vol. 2, s. 299. Tyskt original: "Im September gastierte [överstruket] gemeinsam mit dem Liedermacher [överstruket] in der Veranstaltungsreihe 'Liederschoppen' im Alten Café in Berlin. Das dargebotene Programm wurde von dem IME-Experten 'Fritz Weiß' in einer inoffiziellen Einschätzung analysiert. Der IM schätzte ein, daß rein formal nichts gegen die in dieser Titelfolge gewählte und praktizierte Darbietungsform einzuwenden ist. Evident wird aber, daß in einer Reihe harmloser Texte Passagen eingeordnet sind, deren ideelle Stoßrichtung einer eindeutigen gesellschaftskritischen Signalfunktion zugeordnet wurden. Beachtet muß bei dieser Einschätzung auch, daß bestimmte destruktive sozialismusfremde bzw. -feindlich[e] Aktivitäten dieser leicht handhabbaren und flexiblen Methode bedient haben, um bei Gruppen der Bevölkerung, insbesondere bei Jugendlichen, politisch-ideologische subversive Wirkungen zu erzielen... Die böswillige Entstellung der sozialistischen Wirklichkeit (auch im scheinbar 'heiteren' Gewand) sind nicht zu verkennen, ihre öffentliche Wirkung kann nur eine destruktive sein. Das vorliegende Programm in seiner Gestalt ist unannehmbar."

folkmusikgrupper eller genom att byta ut medlemmar i gruppen inför olika konserter. Musikgrupperna var medvetna om den ständiga övervakningen som de i regel accepterade som något de fick leva med. Ofta försökte de skapa goda kontakter med dem som de misstänkte övervakade dem, samtidigt som de undvek att yttra sig alltför kritiskt när dessa personer deltog i deras aktiviteter.

Folkmusiker yttrade sin samhällskritik bland annat genom dolda budskap i låttexter som publiken oftast förstod eller genom att använda historiska låtar, där delar av texten skrevs om och anpassades till samtiden. På så sätt kunde dessa låtar även uppfattas som ett levandegörande av ett nationellt kulturarv och därmed undgå Stasis kritik. Från mitten av 1980-talet växte samhällskritiken alltmer inom folkmusikscenen i DDR och samarbeten med andra oppositionella grupper ökade, vilket slutligen bidrog till regimens fall i slutet av 1989.

Referenser

- Arvidsson, Alf, 2008. *Musik och politik hör ihop: Diskussioner, ställningstaganden och musikskapande 1965–1990*. Etnologiska skrifter, Umeå University, no 46. Stockholm: Gidlunds Förlag.
- Bohlman, Philip V., 2004. *The Music of European Nationalism: Cultural Identity and Modern History*. Santa Barbara/Denver/Oxford: ABC Clio.
- Bithell, Caroline & Hill, Juniper (red.), 2014. *The Oxford Handbook of Music Revival*. Oxford University Press.
- Brauer, Juliane, 2020. *Zeitgefühle: Wie die DDR ihre Zukunft besang. Eine Emotionsgeschichte*. Wetzlar: transcript.
- Danaher, William F., 2010. "Music and social movements", *Sociology Compass* 4(9), s. 811–823.
- Dissidents of the East, 2020. <https://www.youtube.com/watch?v=bm17kEO8E-w> (citerad 2025-05-10).
- Forst, Rainer, 2015. *Normativität und Macht*. Berlin: Suhrkamp Verlag.
- Forst, Rainer & Günther, Klaus, 2010. *Die Herausbildung normativer Ordnungen: Zur Idee eines interdisziplinären Forschungsprogramms*. Normative Orders Working Paper 1/2010. Universität Frankfurt/Main.
- Hyltén-Cavallius, Sverker, 2022. "Inledning", s. 9–23 i Hyltén-Cavallius, Sverker (red.), *Kreativa förflyttningar: Musikaliska flöden i 1960- och 1970-talets Sverige*. Stockholm: Gidlunds förlag.
- Kaminsky, David, 2011. *Swedish Folk Music in the 21st Century. On the Nature of a Tradition in a Folk-less Nation*. Lanham, Md: Lexington Books.
- Kirchenwitz, Lutz, 1993. *Folk, Chanson und Liedermacher in der DDR: Chronisten, Kritiker, Kaisergeburtstagssänger*. Berlin: Dietz.
- Krawczyk, 2023. <https://www.stephan-krawczyk.de/> (citerad 2025-05-10).
- Laak, Jeanette van, 2014. "Bühne der Dissidenz. Kulturpolitische Konflikte in der Provinzhauptstadt Gera in den 1980er Jahren", s. 55–120 i Niethammer, Lutz & Engelmann, Roger (red.), *Bühne der Dissidenz und Dramaturgie der Repression: Ein Kulturkonflikt in der späten DDR*. Analysen und Dokumente, Wissenschaftliche Reihe des Bundesbeauftragten für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR. Nr. 35. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

- Leyn, Wolfgang, 2016. *Volkes Lied und Vaters Staat: Die DDR-Folkszene 1976–1990*. Berlin: Christoph Links.
- Landwehr, Achim, 2009. *Historische Diskursanalyse*. Frankfurt/Main: Campus.
- Mazierska, Ewa & Györi, Zsolt (red.), 2019. *Eastern European Popular Music in a Transnational Context: Beyond the Borders*. New York: Palgrave Macmillan.
- Moll, Michael, 2000. "Volksmusik in Jeans. German political and folk songs during the revival", *FolkWorld Article: The revival of German folk music* (citerad 2025-05-10).
- Morgenstern, Felix, 2018. "Voices of Ambiguity – The GDR Folk Music Revival Movement (1976–1990): Exploring Lived Musical Experience and Post-war German Folk Music Discourses", *Folk Life: Journal of Ethnological Studies*, vol. 56 (2) 2018, s. 1–13.
- Morgenstern, Felix, 2019. "Die Rolle irischer Folkmusik im Rahmen des DDR-Folkrevivals (1976 –1990): Von der klanglich-reflexiven zur inhaltlich-restaurativen Nostalgie eines ErsatzGenres", s. 3–55 i Holfter, Gisela, Byrnes, Deidre & Conacher, Jean E. (red.), *Perceptions and Perspectives: Connections between Ireland and the GDR*. In: *Irish-German studies*, vol. 11.
- Morgenstern, Felix, 2021. "Irish Rebel Songs in the GDR: Popular culture and anti-Imperialist Resistance", *Popular Music History* (14)2, s. 122–132.
- Möbius, Michael, 2020. "On GDR Singing Movement (Singebewegung der DDR)", s. 83–97 i Giessen, Hans (red.), *Living in a Political World: Social Commentary from Singer-Songwriters to Rap*. Helsinki: Mémoires de la Société néophilologique de Helsinki.
- Musikgeschichte, 2022. <https://mugo.hfm-weimar.de/de> (citerad 2025-05-10).
- Nicoll, Meredith, 2022. "Folk Songs of our Time. Song Production in the GDR at the Beginning of the Cold War", s. 25–62 i Garberding, Petra & Rosengren, Henrik (red.), *The Cold War through the Lens of Music Making in the GDR: Political Goals, aesthetic Paradoxes, and the Case of neutral Sweden*. Lund: Universus Academic Press.
- Niethammer, Lutz, 2014. "Einleitung", s. 7–54 i Niethammer, Lutz & Engelmann, Roger (red.), *Bühne der Dissidenz und Dramaturgie der Repression: Ein Kulturkonflikt in der späten DDR*. Analysen und Dokumente, Wissenschaftliche Reihe des Bundesbeauftragten für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR. Nr. 35. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Ostfolk, 2024. Aktuell (ostfolk.de) (citerad 2025-05-10).
- Rath, Christian, 2017. "Folk in den USA, Europa und Deutschland", s. 242–250 i Leggewie, Claus & Meyer, Erik (red.), *Global Pop: Das Buch zur Weltmusik*. Stuttgart: Metzler.
- Robb, David (red.), 2007. *Protest Song in East and West Germany*. Rochester/New York: Random House.
- Rodnitsky, Jerry, 2006. *The decline and re-birth of folk-protest music*. London: Routledge.
- Ronström, Owe, 1990. "Danshusrörelsen i Ungern", i Ronström, Owe (red.), *Musik och kultur*. Lund: Studentlitteratur.
- Ronström, Owe, 2014. "Om betydelsen av dörröppnare", s. 7–12 i Ramsten, Märta & Ternhag, Gunnar (red.), *Apropå Jan Ling – elva texter om musikforskning och musikliv*. Stockholm: Kungliga Musikaliska Akademiens Skriftserie, nr 133, Skrifter utgivna av Svenskt Visarkiv 38.

- Ronström, Owe, 2019. "On the Meaning of Practicing of Folk Music in the 21st Century", *Puls: Musik- och dansetnologisk tidskrift* 4, s. 10–25.
- Runde Ecke, 2021. Konsert den 21 oktober 2021 med Stephan Krawczyk på museet "Runde Ecke" i Leipzig med anledning av årsdagen av den första måndagsdemonstrationen i Leipzig den 21 oktober 1989. Se: <https://www.youtube.com/watch?v=88VRiX4DHoI> (citerad 2025-05-10).
- Slobin, Mark (red.), 1996. *Retuning Culture: Musical Changes in Central and Eastern Europe*. Durham/London: Duke University Press.
- Steinitz, Wolfgang, 1954. *Deutsche Volkslieder demokratischen Charakters aus sechs Jahrhunderten*. Berlin: Akademie-Verlag, bd. I.
- Steinitz, Wolfgang, 1962. *Deutsche Volkslieder demokratischen Charakters aus sechs Jahrhunderten*. Berlin: Akademie-Verlag.
- Sweers, Britta, 2005. "The Power to Influence Minds: German Folk Music during the Nazi Era and after", s. 65–86 i Janeio Randall, Annie (red.), *Music, Power, and Politics*. New York: Routledge.
- Sweers, Britta, 2014. "Towards an Application of Globalization Paradigms to Modern Folk Music Revivals", s. 466–487 i Bithell, Caroline & Hill, Juniper (red.), *The Oxford Handbook of Music Revival*. Oxford University Press.
- Sweers, Britta, 2019. "History, culture, and geography of music", i Sturman, Janet & Golson, Geoffrey (red.), *The SAGE International Encyclopaedia of Music and Culture*. New York: Sage Publications.
- Tegeler, Jan, 2016. "Folkmusik und Liedermacher der DDR: Volkes Stimme", *Folkmusik und Liedermacher der DDR - Volkes Stimme* (deutschlandfunk.de) (citerad 2025-05-10).
- Ternhag, Gunnar, 2017. "Erich Stockmann och musiketnologins introduktion i Sverige", s. 29–44 i Ramsten, Märta & Ternhag, Gunnar (red.), *Apropå Jan Ling – elva texter om musikkforskning och musikliv*. Stockholm: Kungliga Musikaliska Akademiens Skriftserie, nr 133, Skrifter utgivna av Svenskt Visarkiv 38.
- Weiss, Stefan, 2022. "How to be useful. The songs of Andre Asriel", s. 63–84 i Garberding, Petra & Rosengren, Henrik (red.), *The Cold War through the Lens of Music Making: Political Goals, Aesthetic Paradoxes, and the Case of Neutral Sweden*. Lund: Universus Academic Press.
- Weissman, Dick, 2006. *Which Side are you on? An Inside History of the Folk Music Revival in America*. New York/London.
- Österlund, Petra, 2024. "Zur Entstehung der Musikethnologie als internationale Disziplin. Das Beispiel Erich Stockmanns und Doris Stockmanns", s. 447–471 i Kreide-Damani, Ingrid, Imeri, Sabine & Noack, Karoline & Scholze-Irrlitz, Leonore (red.), *Ethnologie als Ethnographie: Interdisziplinarität, Transnationalität und Netzwerke der Disziplin in der DDR*. Münster/New York: Waxmann.

“Rhapsodie vom Meer des Friedens”

GDR-Schlager as a Political Tool in the Cold War

Michael Custodis

Abstract

During the Cold War music was an important means for the socialist German Democratic Republic to gain international recognition. Song festivals offered perfect opportunities to build cultural relations especially around the Baltic Sea and its neighboring Nordic countries which were considered strategic buffer zones between the Eastern and the Western blocks. Using the example of the “Schlagerfest der Ostseestaaten” (the song festival of the Baltic States) in Rostock the article examines the importance of allegedly unpolitical popular music to represent a specific Eastern German identity and enhance the official cultural foreign policy.

Concerning the complex matters of music and politics the example of Schlager might be a difficult one from a German point of view. While other European cultures still witness more or less seamless popular song traditions so that cultural heritage can innocuously be used for modern interpretations the two German dictatorships baffled any naive or unambiguous appropriation of traditional tunes or even the “Volkslied”. Sharing many similarities with other song writing industries such as New York’s Tin Pan Alley German Schlager had been a trademark of the young Weimar music industry with hot sounds, charming melodies, and witty lyrics, often blending in different genres such as operetta, cabaret, and radio music within the blooming entertainment business (Bassler 2021; Wicke 2021).

Like many other parts of the German cultural life Nazi music politics had harsh consequences for the popular arts of music, entertainment, movies,

Michael Custodis is Professor of Musicology at the University of Muenster, Germany.
Email: michael.custodis@uni-muenster.de

and theater. While the most inspiring protagonists soon after 1933 were either forced into exile or persecuted and annihilated in the years to come especially Joseph Goebbels' propaganda machinery tried to incorporate the Schlager's impact and popularity for ideological purposes. Especially during the Second World War Schlager became an important means for Wehrmacht Wunschkonzerte and "Durchhaltefilme" to propagate music as a political vacuum of nostalgia, Kitsch, and irrational emotionality.

Since then, the ongoing debate about the (a)political nature of Schlager kept pace with the various waves of stylistic renewal. In retrospect, popular tunes by Caterina Valente, Peter Alexander, Bill Ramsey, Hazy Osterwald, Peter Kraus, Vicco Torriani, and Freddy Quinn provided a "typical" musical tapestry for Ludwig Erhard's and Konrad Adenauer's "Wirtschaftswunder" of the 1950s as a refreshing, juvenile substitute of the Nazi-contaminated "Volkslied" which awaited its controversial revival by Heino in the mid-1960s. Strikingly, all these debates focus Schlager with a perspective from Western Germany where – according to its critics – it served as a primary example of the capitalist music industry (Silbermann 1965). Surprisingly the socialist German Democratic Republic – claiming to be the historically legitimate heir of German culture – witnessed a similar phenomenon with Schlager at the core of popular music, in this case even becoming of strategic importance for cultural foreign policy. In recent years popular music in the GDR has become a field of interest for musicological research especially with Jazz studies (Schmidt-Rost 2015). Schlager in contrast has not been addressed, despite its huge impact thanks to the largest audience amongst all popular genres and despite its attention by the authorities. To demonstrate the ambivalent political nature of Schlager in a dictatorship and its musical essentials this essay will focus especially on two different aspects, the GDR's Baltic Sea initiatives to increase international recognition and the creation of a specific Eastern German identity.

Generating International Attention – The Baltic Agenda

After the two rivaling German states had been established in 1949 their entanglement into the Cold War caused various diplomatic complications. Konrad Adenauer's Bundesrepublik started to network intensely with Western European neighbors (which only a few years earlier had been occupied by the Wehrmacht) and despite some suspicion the FRG was welcomed into the military alliance NATO for strategic purposes in 1955. Concerning potential alliances, the Soviet dominated German Democratic Republic had to deal with unfortunate circumstances: In the same year of joining the Warsaw Pact in 1955 the GDR was blocked from all diplomatic recognition by Western or non-aligned countries as a result of the so-called Hallstein Doctrine, named

after the FRG’s State Secretary of the Foreign Office Walter Hallstein (Hillaker 2020). One consequence for Moscow was an enforced rhetoric of peace while trying to establish geographical buffer zones between member states of the Eastern and Western blocks. Accordingly, Walter Ulbricht, General Secretary of the monopolistic state party SED (“Sozialistische Einheitspartei Deutschlands”) promoted the Baltic Sea to become a “Sea of Peace” (“ein Meer des Friedens”).¹

The Nordic countries’ importance though was not limited to geopolitical matters but instead based on cultural significance: While Finland was tied to the Soviet empire by means of an unfavorable peace treaty – the outcome of the Red Army’s victory against the alliance of Finland with Nazi-Germany – neutral Sweden was flattered by both Germanies (Bohn & Cornelißen & Lammers 2008; Allers 2009; Wegener Friis, Carlsen & Abraham 2016). The cases of Denmark and especially Norway were even more delicate and tempting: Although the years of the German occupation were still very present and questions concerning the restitution of victims yet unsolved Norway had to deal with the FRG as a new NATO-ally (Frøland 2006). However, previous to the Winter Olympics (which were about to take place in Norway in 1952), the Norwegian parliament made very clear that in case of a gold medal a ceremonial performance of the *Deutschlandlied* would be inappropriate.² On the contrary the ties between Norway and the Soviet Union were strong, based on mutual negative memories of Germany during WWII.

Furthermore, more than 150.000 Soviet and Yugoslavian prisoners of war had been deported to occupied Norway as slave workers for the gigantic construction and infrastructure projects of the Organisation Todt (Custodis 2020; Neerland Solheim 2009). Concerning a solid artistic education the famous Leipzig Conservatory had been a traditional place for young Norwegian musicians including Edvard Grieg (Mattes 2019). Although after 1945 the actual exchange of people was never reestablished due to the Cold War’s political circumstances both the mutual anti-fascist and cultural legacy offered valuable arguments for the GDR for cultural diplomacy with Norway.

The idea to reunite countries surrounding the Baltic Sea could have resembled the mutual membership in the Hanseatic League. Of course such a capitalist history was out of the question for the socialist GDR and as the necessity to find support by neutral Western countries was a main priority

1 To unite nine brass orchestras from the Soviet Union, Poland, Denmark, Sweden, Finland, Norway and the GDR Hans Helmut Hunger composed a *Rhapsody from the Sea of Peace* (“Rhapsodie vom Meer des Friedens”) which was credited as a highlight of the 12th Workers Festival in Rostock 1970. This phrase is so telling to demonstrate the GDR’s political ambitions by means of music that it was used for the title of this essay. Cf. *Vorbereitungen auf die 12. Arbeiterfestspiele im Bezirk Rostock*, in: *Neues Deutschland*, 28 May 1970 and “*Rhapsodie vom Meer des Friedens*” *erklang*. *Glanzvolle Höhepunkte der Arbeiterfestspiele*, in *Berliner Zeitung*, 15 June 1970.

2 Minute of the cabinet meeting on 22 January 1952, online at <https://kabinettsprotokolle.bundesarchiv.de/protokoll/dob1f62b-4d74-4478-9b7b-605f7228a812#K390-a62-436> (30 April 2024).

anyway the Nordic countries turned into primary contacts among the Baltic abutters. The year 1956 with the Hungarian Revolution and riots in Poland temporarily undermined the intended pacifist image so that all ambitions to reestablish cultural exchange soon sparked propagandistic initiatives such as the “Ostseewoche” (the Baltic Sea Week) in 1958 (Linderoth 2007: 74–75). The challenge not only to establish a counterexample to the “Kieler Woche” (mostly a summer festival accompanying a famous sailing regatta) but to present the GDR as the better one of the two Germanies led to the decision four years later to host a music competition called “Schlagerfest der Ostseestaaten”. Such an occasion dedicated to popular tunes was a common format since the famous Sanremo-festival in 1951 which inspired the European Broadcasting Union to start the international Grand Prix Eurovision de la Chanson in 1956.

While the Polish International Song Festival in Sopot since 1961 was open also for non-European contestants the Schlagerfest der Ostseestaaten since 1962 was dedicated mostly to the four Nordic countries Norway, Denmark, Sweden, and Finland, the GDR itself and Poland, in some years also including singers from the Soviet Union. However, for the years 1963 to 1967 also the FRG was represented with contributions, in 1963 by Marisa und Peter Wegen, in 1964 with Peter Steffen even winning a second prize.³ The reason for this temporary participation of West German artists – in the first years after the Berlin Wall had caused a major international crisis – remains unclear; files of the GDR ministry for culture in the Bundesarchiv Berlin neither mention any circumstances nor discuss this matter.

In 1967 the official record company for popular music Amiga released an album with all winners of the first five seasons.⁴ Several details are revealing concerning the political importance of Schlager: Among well-known East German singers of the time such as Bärbel Wachholz, Fred Froberg and Regina Thoss one can find the Schlager-superstar Wenche Myhre, winning for Norway in 1965 with *Men Are Men*. Furthermore, several songs by foreign artists were performed in German. Although English already was established as the standard of international pop music for example German Schlager, French Chanson and Italian Canzone cultivated their “typical” languages which on the one hand underlines their diplomatic relevance as musical export goods. On the other hand, the foreign language skills in most countries were rather low at the time so that it was a usual phenomenon for international artists to record different versions of their music for specific markets.

For the album’s liner notes Helmut Kaltoven was proud to report that the festival is not a simple entertaining festivity but succeeds to stimulate the

3 Bundesarchiv Berlin, DR 1-22187, documentation of all participants of the Schlager-Festival 1962–1970.

4 See <https://www.discogs.com/de/master/854867-Various-5-Jahre-Internationales-Schlagerfestival-Der-Ostsee%C3%A4nder> (30 April 2024).

Figur 1. 5 Jahre Internationales Schlagerfestival der Ostseeländer (1967)

Accompanied by the Horst Geipel Orchestra the album includes Fred Froberg *Am Kai wartest Du*, Toni Stepanek (trumpet) *Frag nicht*, Anita Hirvonen *Sei doch bloß mal so, wie Du wirklich bist*, Tadeusz Wozniakowski *Giovane, Jeg savner Deg* [without an artist's name], Regina Thoss *Die erste Nacht am Meer*, Bärbel Wachholz *Das kann ich niemals vergessen*, Men Are Men [without mentioning Wenche Myhre], Tadeusz Wozniakowski *Olla-la Mandolin*, *Sangen om Dig* [without an artist's name], Anita Hirvonen *Leg mir keine Edelsteine in den Weg*, and *Zum Tanzen gehören vier Beine* [without an artist's name].

dance music production of the GDR and all participants (“echte Impulse für das Tanzmusikschaffen für uns und für alle Beteiligten”). According to official promo material and newspaper articles the Ostseewoche and its Schlagerfestival remained a success during the following years. A few weeks after Erich Honecker had succeeded the gray Walter Ulbricht in the spring of 1971 press coverage of the official opening of the 14th Ostseewoche pictured the event as a major state affair in the presence of Honecker.⁵ Ten chimes at ten o'clock gave the signal to hoist the flags of all participating countries at Rostock's Thälmannplatz along the traditional Baltic fanfare (“die traditionelle Ostseefanfare”). After the GDR's national anthem was over ten thousands of peace doves were released into the sunny summer sky before the new anthem of the Ostseewoche was premiered which was credited to celebrate the longing for peace of all people of Northern Europe (“die neue Hymne der Ostseewoche [...], die das Sehnen der Völker Nordeuropas nach Frieden besingt”).

Unfortunately, the Ostseefanfare and the Ostseewoche's own anthem are unknown today or at least could not be traced in archives so far. The purpose of the Ostseewoche to present the GDR as an independent nation can be recognized the clearest a little aside the official agenda with a distinct feminist undertone. As reports were proud to announce the international women's program for the Baltic Week (“Internationales Frauenprogramm zur Ostseewoche”) deduced the demand for diplomatic recognition especially from the leading role of women in the GDR:

5 Bundesarchiv DR 1-22187, Kulturministerium, 14. Ostseewoche 1971, Informationsbulletin zur Ostseewoche 1971.

This interest in the burning issues of our time is also underlined by the fact that participants in the women's program of the Baltic Sea Week are actively involved in their national committees for the recognition of the GDR. But the 180 delegates, especially the women from the countries of Northern Europe, are visiting the GDR to study how and on what basis the full equality of women in all areas of social life has been realized.⁶

Demonstrating National Uniqueness – Entertainment versus Ideology

When in December 1972 and early 1973 all major European countries including the FRG began to establish official diplomatic relations – the USA were about to follow in 1974 – the GDR under Erich Honecker had achieved one of its most important successes of foreign policy. In consequence, culture became a priority to demonstrate the country's national originality (Herb 2004; Orlow 2006). Again Schlager seemed one of the most efficient means as it was musically fashionable enough to reach a young audience, not as trendy as Beat and Rock'n'Roll and neither as subversive as Blues, but way cooler than official organizations such as the Oktoberklub (Robb 2007; Bruhn 2019). However, Schlager remained a complicated and contradictory matter: On the one hand, the supposedly unpolitical nature of Schlager was a perfect tool for cultural diplomacy. On the other hand, the popular music business was dominated by Western protagonists, sounds, marketing trends, and record companies. Like in sports, competitions therefore were important events as long as a socialist dominance was predictable. Accordingly, the development of a popular sound that could meet the demands of Socialist Realism was of primary importance. But beyond all formal phrases, what does that really mean?

6 Ibid. *Feierliche Eröffnung des Internationalen Frauenprogramms zur Ostseewoche 1971*: "Sonntag nachmittag im fahngeschmückten Kultursaal der Deutschen Post am Rostocker Ernst-Thälmann-Platz: Mit einem festlichen Konzert von Schülern der Volksmusikschule Rostock begann für 180 Frauen aus neun nordeuropäischen und Ostseestaaten das Internationale Frauenprogramm zur Ostseewoche 1971. [...] Die Versammelten, von den Frauenorganisationen ihrer Länder gewählt, besitzen das Mandat tausender Frauen, die für Frieden, europäische Sicherheit und für normale völkerrechtliche Beziehungen zwischen ihren Staaten und der DDR eintreten. 'Wir lieben unsere Heimat und das Meer. Wir wollen, daß es ein Meer des Friedens sei, Kündler freundschaftlicher Beziehungen unserer Staaten.' So heißt es bereits in einer Erklärung der Teilnehmerinnen an der internationalen Frauenkonferenz zur ersten Ostseewoche im Jahre 1958. [...] Diese Anteilnahme an brennenden Fragen unserer Zeit wird auch durch die Tatsache unterstrichen, daß Teilnehmerinnen des Frauenprogramms der Ostseewoche in ihren nationalen Komitees für die Anerkennung der DDR aktiv mitarbeiten. Doch die 180 Delegierten, insbesondere die Frauen aus den Ländern Nordeuropas suchen die DDR auf, um zu studieren, wie und auf welchen Grundlagen die volle Gleichberechtigung der Frauen in allen Bereichen des gesellschaftlichen Lebens realisiert wurde."

By the mid-1960s popular music in the GDR had witnessed a complicated and contradicting relationship between an intractable youth and a notoriously suspicious state. Until the late 1950s most of the trending sounds and hits originated in the West, enhanced by a massive lack of domestic productions and original talents. The closing of inter-zone border in 1952, the bloody suppression of workers' revolts on June 17, 1953 and the brutal ending of the uprising in Hungary by the Soviets in 1956 increased the exodus of young and well-educated people across the Berlin sector border dramatically. At a conference in 1959, GDR cultural policy initiated the so-called “Bitterfelder Weg”, named after the huge industrial plants there, in order to reduce the distance between artists and workers, to infuse art with real-life topics and to encourage workers to increase their own creativity. However, the resulting amateur art did not find a large audience and soon after a second conference in 1964 the program was ended.

After the Berlin Wall had been erected within a few days in August 1961, the state leadership granted a little more liberty to the arts trying to cool down the public tensions. However, this phase ended abruptly with the eleventh plenum of the Central Committee of the SED in December 1965 (the so-called “Kahlschlag-Plenum”) (Weißbach 2020: 27–54). Erich Honecker, at this time Secretary for Security Affairs in the Central Committee, stigmatized the dangerous tendencies of films and television programs, plays, literature and music and called for a conservative turnaround. This situation can be traced in the files from the Ministry of Culture afterwards with baffled committees how do deal with the new situation.⁷ The cultural administration was well aware that appropriate popular music had to mediate vast contradictions, as a report for the ministry of culture summarized in 1965 while trying to disguise the dilemma in dialectic formalistic language: “Due to its genre-related mass distribution and ease of reception, entertainment art is able to have a decisive and lasting effect on the feelings and thoughts, moral concepts and behavior, in short, on the entire artistic, aesthetic and ultimately ideological judgment of broad sections of the population. It is one of the historically determined contradictions of the art of entertainment that this ability to influence can be both positive and negative.”⁸

7 Bundesarchiv DR 1-23743, Kulturministerium, Einrichtung von Qualifizierungsstützpunkten (1962–65).

8 Bundesarchiv DR 1-27042 Kulturministerium, Vorlage für eine Änderung der Leistungstätigkeit, der Arbeitsweise und der Aufgabenstellung auf dem Gebiet der Unterhaltungskunst, insbesondere auf dem Gebiet der Tanzmusik, 10 May 1965: “Aufgrund ihrer genrebedingten Massenverbreitung und ihrer leichten Rezipierbarkeit vermag es die Unterhaltungskunst, maßgeblich und nachhaltig auf das Fühlen und Denken, auf die Moralvorstellungen und auf das Verhalten, kurz, auf das gesamte künstlerische, ästhetische, letztenendes also ideologische Urteilsvermögen breiter Bevölkerungsschichten einzuwirken. Es gehört zu den historisch bedingten Widersprüchen der Unterhaltungskunst, daß dieses Einflußvermögen sowohl positiver als auch negativer Natur sein kann.”

Although so far the term “Schlager” was used as if it would represent a more or less homogeneous musical phenomenon, in reality GDR officials used it with several synonyms. While “Tanzmusik” (dance music) and “Unterhaltungsmusik” (entertainment music) refer to practical purposes, “heitere Muse” (literally the “happy muse”) reminds of the traditional distinction between art and entertainment from the Greek antiquity up to the duality of Apollonian and Dionysian which Friedrich Nietzsche had re-popularized in his work *Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik* (1872, “The Birth of Tragedy Out of the Spirits of Music”). Reports of the ministry of culture about the 4th Days of Chanson in 1977 (“Chanson-Tage”) further discussed the differences between “Lied” (always symbolizing the tradition of Brecht and Eisler) and “Chanson”. Although the association of West-European public television companies hosted the famous Grand Prix de la Chanson Eurovision the GDR organized own “Chanson-Tage” to improve the development of a Socialist Schlager:

The 4th Days of Chanson documented that the events are based on a broad concept of chanson, in which in particular the fluid boundaries to the song are taken into account. [...] The turn to the here and now was strongly noticeable, there were some chansons that convincingly attacked the class enemy, but the chansons of a cheerful, humorous, even sociable character also increased. The attending representatives from large companies in the district expressed their approval of the amusing, entertaining elements of these chanson days.⁹

To identify the political content of song music one usually turns to lyrics first. Nevertheless, the songwriting is equally important – both to emotionally enhance the intended message and to include certain associations which specific sounds, genres or even quoted melodies can provide. Accordingly, Heinz P. Hofmann dedicated much thought to the musical side of the topic in his *ABC of Dance Music* (“ABC der Tanzmusik”), published in 1971.¹⁰ To support the social developments which were predicted up to the year 2000 he analyzed certain GDR-Schlager which represented specific characteristics of dance music associated with the socialist way of life (“spezifische Merkmale einer

9 Bundesarchiv Berlin, DR 1/6226 (Kulturministerium der DDR, Komitee für Unterhaltungskunst 1977–1979): “Die 4. Tage des Chansons dokumentierten, daß den Veranstaltungen ein weiter Chansonbegriff zugrunde gelegt wird, bei dem insbesondere die fließenden Grenzen zum Lied berücksichtigt werden. [...] Die Hinwendung zum Hier und Heute war stark spürbar, es gab einige Chansons, die den Klassengegner überzeugend attackieren, aber auch die Chansons heiteren, humoristischen, ja geselligen Charakters haben zugenommen. Die anwesenden Vertreter aus Großbetrieben des Bezirkes bekundeten ihre Zustimmung besonders zu den vergnüglichen, im besten Sinne unterhaltenden Elementen dieser Chansons-Tage.”

10 Hofmann seems to have been a standard author for the record company Amiga, due to his skilled writing as musicologist, possibly associated to the team of specialists for popular music located at the Humboldt University’s Department for Musicology.

dem sozialistischen Lebensgefühl verbundenen Tanzmusik”) (Hofmann 1971: 90). For example, the Foxtrott *Nimm dir jeden Tag etwas Zeit für mich* (“take some time for me every day”, music Gerd Natschinski, lyrics Willy Schüller, written in 1958) was supposed to remind the listeners of taking responsibility for the community; accordingly the peak of the melodic line stressed the most important call to do it “every” day.

Like a manual for songwriters how to compose socialist Schlager – fusing the attraction of western sounds with socialist content – Hofmann also requested to use different meters following examples like the Beat-Waltz *Die schönste Geschichte der Welt* (“the most beautiful story in the world”, music by Frank Schöbel, lyrics by Dieter Lietz, written in 1970) or the Swing in $\frac{3}{4}$ -time *Liebeslied* (“love story”, music Klaus Schneider, lyrics Dieter Lietz, written in 1970). In his opinion allegedly “outdated” dance rhythms, sounds, and musical structures were only waiting to be revisited: “And there is really no reason why it should be left to the capitalist music industry to be the first to ‘rediscover’ the tango, Latin American rhythms or Romanic folklore for the musical arrangement of texts that do not even remotely approach the morals and ethics of socialist people” (Hofmann 1971: 103).¹¹

Nevertheless, all political appeals or musicological blueprints remained useless as long as East German singers did not succeed in international competitions. Accordingly, song contests could turn into arenas for Cold War rivalries between socialist and capitalist countries during the 1970s and 80s, for example in Kerkrade (the Netherlands), at the World Popular Song Festival Tokio, or the Coupe d’Europe musicale in the Austrian town of Villach.¹² Several other festivals for socialist countries (for example in Dresden, the Polish Sopot, the Slowenien Bratislava, or in Bulgaria for the famous Golden Orpheus festival in Slănčev Brjag) offered regular opportunities to synchronize and individualize trends in socialist music.

But trust is good, control is better. Meeting minutes and evaluation reports document that the ministry of culture regularly discussed how to change the rules of GDR song contests and influence the juries in favor of their own or at least of other socialist participants. In 1977 Peter Czerny, member of the Directorate-General of the Entertainment Arts Committee, complained about the results of a song festival where only Yugoslavia had won a prize, especially because the existing realistic elements would have been inadequately appreciated in contrast to the traditional Schlager-like ones: “In my opinion, the jury’s

11 “Und es gibt wahrlich keinen Grund, warum man es der kapitalistischen Musikindustrie überlassen sollte, daß sie zur musikalischen Gestaltung von Texten, die nicht im entferntesten an die Moral und Ethik sozialistischer Menschen heranreichen, den Tango, lateinamerikanische Rhythmen oder die romanische Folklore als erste wieder ‘neu’ entdeckt.”

12 Bundesarchiv Berlin, DR 1/25934, Akten der 1970er Jahre zur Kooperation der sozialistischen Länder im Bereich der Unterhaltungskunst, Abschnitt “Festivals in kapitalistischen Ländern”.

work showed serious elements of lack of concept.”¹³ The 3rd International Song-Festival “People and Sea” (*Menschen und Meer*), hosted in Rostock in July 1979, gathered singers from 19 countries and raised similar trouble: From a GDR point of view each member in the international jury too easily could make too subjectivistic decisions which “distorted” the group of finalists. The GDR contribution therefore did not receive the evaluation it deserved.¹⁴

It is a common and well-known phenomenon that official orders and ideological paroles differ widely from real circumstances. Although GDR-Schlager tried to exceed the Western dominance and demonstrate political superiority prominent West European stars regularly were much welcomed guests in TV productions and popular shows such as *Ein Kessel Bunes*, *Schlager-Studio-Melodien*, *Schlager-Karussell*, *Schlagerstudio DDR*, *Klock 8 achtern Strom*, and *Da liegt Musike drin*. Papers from the East German Television document the vast amount of domestic money and valuta that was used to provide these productions with an international flair. A strategic report, dated January 1973, suggested on the one hand to take care that soloists from foreign capitalist countries should be convinced to stick not solely to their own repertoire but also to perform at least one genuine GDR-title.¹⁵ On the other hand, artists from non-socialist countries should be invited according to a prioritized ranking: a) Scandinavian countries, Latin American countries, African nation states; b) Italy, France; c) Benelux countries; d) England, USA; e) FRG.

To get an idea how much money was involved the invitation of Wenche Myhre to the show *Ein Kessel Bunes* on 23 September 1972 demanded 17.500 Mark altogether, with a honorarium of 14.000 Mark to be paid in the West German currency DM and additionally 754 DM for plane tickets. Compared to the Finnish singer Jukka Kuopamäkki this salary was exceptional. For an invitation in November 1972 also to this show he was granted 3.600 Mark of which only 936,60 DM had to be paid in valuta. The German singer Katja Ebstein however, who finished third with *Wunder gibt es immer wieder* at the Grand Prix in Amsterdam in 1970 and had just returned from a tour through the Soviet Union with the Paul Kuhn Orchestra before she performed at *Ein Kessel Bunes* next to Kuopamäkki, was appreciated like an international star with 16.000 in East German Mark and 8.000 DM in valuta.

13 Ibid., report by Peter Czerny, Generaldirektion beim Komitee für Unterhaltungskunst, zum ersten Liederfestival, 19 July 1977: “Die Arbeit der Jury zeigte nach meiner Auffassung ernste Elemente von Konzeptionslosigkeit.”

14 “Ein einzelnes Jurymitglied kann durch subjektivistische Wertung das gesamte Spitzenfeld verändern. Der DDR-Beitrag fand darum in diesem Jahr auch nicht die ihm gebührende Bewertung durch die internationale Jury.” Bundesarchiv Berlin, DR 1/6226, Information der Abteilung Kultur über das 3. Internationale Liederfestival “Menschen und Meer”, Rostock 12–14 July 1979.

15 Bundesarchiv Berlin, DR 8/1273, *Zur Schlagerpolitik im Fernsehen der DDR*, January 1973: “Bei Solisten aus dem kapitalistischen Ausland sollte schon bei der Verpflichtung zunehmend Wert auf die Interpretation eines guten DDR-Titels gelegt werden.”

Stagnation and Pragmatism: Schlager-Kitsch versus Rock-Activism

As much as Schlager had served as the officially most promoted GDR-sound until the 1970s as rapidly did rock and pop music take over in the 1980s as the most important youth movements (Rauhut 2002). Strikingly, it was the GDR-band Karat who presented the first chart hit in Germany on both sides of the iron curtain, *Über sieben Brücken mußt Du gehen*: Originally the winning title in 1978 at the International Schlager-Festival in Dresden the song became an even bigger hit when Peter Maffay (originally a West-German Schlager-artist who became a rock musician in the late 1970s) presented a more rocking cover version two years later. Especially the official youth movement "Freie Deutsche Jugend" could not ignore these tendencies and discussed how the more rebellious energy of rock could be incorporated into the general ideological framework.

In 1982 the Secretary of the Central Council of the FDJ and the General Direction at the Committee for Entertaining Arts discussed with young artists the needs and expectations of teenagers concerning dance and popular music ("Tanz- und Unterhaltungsmusik"). As often in such documents the formal language is so stiff, bureaucratic and complicated that it seemed necessary to present these arguments in the context of a longer quotation:

It is natural that the rock and pop music of the GDR can only exist within international dance and popular music and is therefore significantly influenced by its development trends. Rock music in the GDR in particular – which is now also internationally recognized – has proven that a certain independence, a musical language of its own, can be successfully developed within the framework of international developments. We therefore need even more of an attitude among rock and entertainment musicians to draw inspiration from international developments in order to translate them into their own language and to critically examine every new trend for usability at an early stage. In the case of the Tagesschlager, this independence still seems too little developed in the musical field and is currently limited to a few top interpreters of the song-like Schlager. In everyday musical practice – dance, concert, disco – the best GDR productions are still not used enough. Apart from the culturally necessary and correct 60:40 ratio, the prevailing superficial dissemination of international titles conveys false standards of value. Everyone knows that this is also a question of the quality and danceability of GDR music, but too little use is made of the existing high quality. In

this way, many entertainers are shirking an important cultural and political responsibility.¹⁶

In retrospect, the FDJ's ambitions seem naïve, especially if one remembers the fear by GDR officials of Udo Lindenberg (one of the most famous FRG rockers at the time): In his inimitably brash manner, Lindenberg openly criticized the division of Germany shortly after Erich Honecker had come to power (Custodis 2023: 130–139). On his hit album *Alles klar auf der Andrea Doria* (1973), he sang about his love for an unnamed girl in East Berlin and the tragedy of the complicated romance gave the song its title *Wir wollen doch einfach nur zusammen sein* ("we simply want to be together"). Documents of the Staatssicherheit show his unsuccessful attempts to play concerts in East Germany as early as 1974, and the GDR state leadership saw his efforts to promote communication and exchange between the two Germanies as a growing problem.

Frustrated at not being allowed to sing in the "German Desillusion Republic in terms of cultural exchange" ("die Deutsche Desillusions Republik in Sachen Kulturaustausch"), as he ironically put it in interviews, he landed a coup in 1983 with a cover version of Harry Warren's and Mark Gordon's swing classic *Chattanooga Choo Choo* (1941): In Lindenberg's version, a special train ("Son-derzug") now rolls into Pankow, the center of power of the GDR political elite for decades. Contrary to all diplomatic conventions, the unmannerly song lyrics pose the simple question in the style of an open letter to the "head Indian" ("Oberindianer"): "Oh, Erich ey, are you really such a stubborn scoundrel? Why won't you let me sing in the workers' and peasants' state?" ("Och, Erich ey, bist Du denn wirklich so ein sturer Schrat? Warum lässt Du mich nicht singen im Arbeiter- und Bauernstaat?"). The song ends with a Russian news

16 Bundesarchiv Berlin, DY 24/20617 Arbeitsmaterial zum Treffen des Sekretariats des Zentralrates der FDJ mit der Generaldirektion beim Komitee für Unterhaltungskunst der DDR und jungen Unterhaltungskünstlern am 8. Februar 1982 im Gästehaus des Zentralrates der FDJ, Pistoriusstraße 6, Beginn 15 Uhr: "Es ist natürlich, daß die Rock- und Schlagermusik der DDR nur innerhalb der internationalen Tanz- und Unterhaltungsmusik existieren kann und deshalb maßgeblich von deren Entwicklungstendenzen beeinflusst wird. Gerade die – inzwischen auch international anerkannte – Rockmusik in der DDR hat bewiesen, daß im Rahmen der internationalen Entwicklung eine gewisse Eigenständigkeit, eine eigene musikalische Sprache erfolgreich entwickelt werden kann. Wir brauchen deshalb noch mehr die Haltung bei Rock- und Unterhaltungsmusikern, aus der internationalen Entwicklung Anregungen zu schöpfen, um sie in eine eigene Sprache zu übersetzen und dabei frühzeitig jeden neuen Trend kritisch auf Verwendbarkeit zu prüfen. Beim Tagesschlager scheint uns diese Eigenständigkeit auch auf musikalischem Gebiet noch zu wenig ausgeprägt und gegenwärtig auf einige Spitzeninterpreten des liedhaften Schlagers beschränkt. In der alltäglichen Musikpraxis – Tanz, Konzert, Diskothek- finden die besten DDR-Produktionen noch zu geringen Gebrauch. Abgesehen von dem kulturpolitisch notwendigen und richtigen 60:40 vermittelt die vorherrschende vordergründige Verbreitung internationaler Titel falsche Wertmaßstäbe. Daß das auch eine Frage von Qualität und Tanzbarkeit der DDR-Musik ist, weiß jeder, aber das vorhandene, qualitativ Hochwertige wird zu wenig genutzt. Damit entziehen sich viele Unterhaltungskünstler einer wichtigen kulturpolitischen Verantwortung."

report stating that even the Supreme Soviet would have no objection to Mr. Lindenberg making a guest appearance in the GDR.

When the song was broadcast on the Berlin radio station RIAS II and the ZDF magazine *Kennzeichen D* in January 1983 it caused a perfect scandal: In the opinion of the Staatssicherheit, passages of the song lyrics were “objectively suitable [...] to grossly violate the personal dignity of a person and at the same time to disparage the social reputation of the Chairman of the State Council of the GDR because of his state activity”.¹⁷

Although the GDR authorities initially reacted drastically to prevent the song from being disseminated, the tide quickly turned: Lindenberg not only received an invitation to take part in the FDJ prestige program “Rock for Peace” (*Rock für den Frieden*) with a fifteen-minute performance in Berlin’s Palast der Republik on 25 October 1983. The long-awaited promise of a tour the following year was also suddenly in sight. Despite meticulous preparations for Lindenberg’s visit by the security authorities and ideological instructions for the hand-picked FDJ audience, the self-proclaimed panic rocker proved to be incalculable: in front of the GDR television cameras, Lindenberg initially castigated the stationing of American Pershing missiles in the Federal Republic, only to demand the scrapping of the Soviet SS-20 missiles in the same moment. The tour planned for 1984 was promptly canceled even before it had begun.

Despite all ambitious plans by state committees and official organizations the general decline turned into undeniable facts in the 1980s with brittle conditions of industrial sites and manufacturing plants as well as a shortage of consumer goods, in the case of music especially of instruments and electronic equipment such as mixing consoles and PA systems. At the same time, the oppositional trade union movement *Solidarność* in neighboring Poland increased the pressure for reform in the GDR, which steadily grew thanks to peace groups and church circles. Towards the mid-1980s, the GDR bureaucracy’s steady loss of control was also evident in music, which, after a phase of drastic sanctions, for example began to tolerate the punk movement (Lipp 2021). Meanwhile Schlager had accumulated such a degree of Kitsch and sentimentality that this image still overshadows the entire history of the genre. While the GDR soon was to become history itself, the vision of a “rhapsody from the Sea of Peace” became reality when the unification of Europe assembled all countries around the Baltic Sea in one mutual cultural area.

17 Bundesarchiv Berlin: *Stasi Mediathek*. <https://www.stasi-mediathek.de/themen/schlagwort/Sonderzug%20nach%20Pankow/> (1 May 2024): “objektiv geeignet [...], die persönliche Würde eines Menschen grob zu verletzen und zugleich das gesellschaftliche Ansehen des Vorsitzenden des Staatsrates der DDR wegen seiner staatlichen Tätigkeit herabzusetzen.”

References

- Allers, Robin M., 2009. *Besondere Beziehungen. Deutschland, Norwegen und Europa in der Ära Brandt (1966-1974)*. Bonn: Dietz.
- Bassler, Moritz, 2021. "Das Böse im System des Pop? Ästhetische und politische Urteile am Beispiel des Schlagers und Neoschlager", *Textpraxis. Digital Journal for Philology*, Special Issue #5. DOI: <https://dx.doi.org/10.17879/36029758144>.
- Bohn, Robert, Cornelißen, Christoph & Lammers, Karl Christian (eds), 2008. *Vergangenheitspolitik und Erinnerungskulturen im Schatten des Zweiten Weltkriegs. Deutschland und Skandinavien seit 1945*. Essen: Klartext Verlag.
- Bruhn, Cornelia, 2019. "Singing for Socialism: The FDJ-Singing Movement in Late-1960s German Democratic Republic (GDR)", pp. 151-162 in Blüml, Jan, Kajanová, Yveta & Ritter, Rüdiger (eds), *Popular Music in Communist and Post-Communist Europe*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Custodis, Michael, 2020. "Solace, Compulsion, Resistance. Music in Prison and Concentration Camps in Norway 1940-45", pp. 69-92 in Rupprecht, Ina (ed.), *Persecution, Collaboration, Resistance. Music in the "Reichskommissariat Norwegen" (1940-45)*. Münster: Waxmann.
- Custodis, Michael, 2023. *Wie klingt Schwarz-Rot-Gold? Deutsch-deutsche Musikgeschichten*. Münster: Waxmann.
- Frøland, Hans Otto, 2006. "Distrust, Dependency and Détente: Norway, the Two Germanys and 'The German Question', 1945-1973", *Contemporary European History* 15(4), Theme Issue *The Nordic Countries and the German Question after 1945*, pp. 495-517.
- Herb, Guntram H., 2004. "Double Vision: Territorial Strategies in the Construction of National Identities in Germany, 1949-1979", *Annals of the Association of American Geographers* 94(1), pp. 140-164.
- Hillaker, Lorn, 2020. "Representing a "Better Germany". Competing Images of State and Society in the Early Cultural Diplomacy of the FRG and GDR", *Central European History* 53, pp. 372-392.
- Hofmann, Heinz P., 1971. *ABC der Tanzmusik*. Berlin: Verlag Neue Musik.
- Linderoth, Andreas, 2007. *Der Kampf um Anerkennung. Die Außenpolitik der DDR gegenüber Schweden 1949-1972*. Älmhult: Perspektiv och tid.
- Lipp, Florian, 2021. *Punk und New Wave im letzten Jahrzehnt der DDR. Akteure – Konfliktfelder – musikalische Praxis*. Münster: Waxmann.
- Mattes, Arnulf, 2019. "'Monumentalism' in Norway's Music 1930-1945", pp. 55-68 in Custodis, Michael & Mattes, Arnulf (eds), *The Nordic Ingredient. European Nationalisms and Norwegian Music since 1905*. Münster: Waxmann.
- Neerland Solheim, Marianne, 2009. *Sovjetiske krigsfanger i Norge 1941-1945. Antal, organisering og repatriering*. Oslo: Spartacus.
- Orlow, Dietrich, 2006. "The GDR's Failed Search for a National Identity, 1945-1989", *German Studies Review* 29(3), pp. 537-558.
- Rauhut, Michael, 2002. *Rock in der DDR. 1964 bis 1989*. Bonn: Bundeszentrale für Politische Bildung.
- Robb, David (ed.), 2007. *Protest Song in East and West. Germany since the 1960s*. Rochester and New York: Camden House.
- Schmidt-Rost, Christian, 2015. *Jazz in der DDR und Polen. Geschichte eines transatlantischen Transfers*. Frankfurt am Main: Peter Lang.

Silbermann, Alphons, 1965. *Hände weg vom Schlager*, in *Ketzereien eines Soziologen. Kritische Äußerungen zu Fragen unserer Zeit*. Vienna and Duesseldorf, pp. 89-120.

Wegener Friis, Thomas, Carlsen, Astrid & Abraham, Nils, 2016. “‘Schwierige Völkerfreundschaft im Norden’. Die Freundschaftsgesellschaften mit der DDR in den skandinavischen Ländern im Fokus der Nachrichtendienste Dänemarks, Norwegens und Schwedens”, *Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung*, pp. 195-216.

Weissenbacher, Katharina, 2020. *Jazz unter Kontrolle des Systems. Die Entwicklung des Jazz in der DDR nach dem Mauerbau*. Frankfurt am Main: Peter Lang.

Wicke, Peter, 2021. “Schlager”, *MGG Online*. New York et al.: Bärenreiter. Accessible at <https://www.mgg-online.com/mgg/stable/401407> (3 May 2024).

Musical Diplomacy between Political Realism and Cultural Idealism

East German Orchestra Tours and the Hallstein Doctrine

Elaine Kelly

Abstract

State-led musical diplomacy is an equivocal phenomenon. Its impetus is profoundly self-interested. Yet the discourses in which it is framed are often utopian, drawing on ideals both of diplomacy as a peaceful construct and of music as something that transcends politics. This article argues that political realism and cultural idealism are not antithetical where musical diplomacy is concerned, but rather go hand in hand. Charting the reception of East German orchestra tours during the era of the Hallstein Doctrine, the article examines how musical diplomacy provided the East German state with a simulacrum for the diplomatic recognition that was denied to it by NATO; how idealistic perspectives of culture facilitated this process; and how the West German government, perceiving East German concert tours as political rather than cultural activity, strove to obstruct them. Ultimately, the article demonstrates that while political realism drives musical diplomacy, cultural idealism is what makes it palatable.

Musical diplomacy—that is the harnessing by states of music and music-making in the national interest¹—is an equivocal phenomenon. From a top-down

1 This definition, which precludes international cultural relations pursued without specific political objectives, as well as transnational music making—however politicized—that has no state involvement, reflects the distinction between cultural diplomacy and cultural relations that is made by cultural diplomacy scholars such as Simon Mark and Yudhishtir Raj Isar (Mark 2010; Ang, Isar & Mar 2015; Isar 2024).

Elaine Kelly holds a Personal Chair of Music and Politics at the Reid School of Music in the University of Edinburgh. The research for this article was funded by a Leverhulme Trust Major Research Fellowship. Email: elaine.kelly@ed.ac.uk

perspective, its impetus is profoundly self-interested. As Jessica Gienow-Hecht argues, it serves as “an instrument of political and cultural aspirations (hegemonic power, quest for rapprochement, display of ideals)” (Gienow-Hecht 2015: 12). States use musical diplomacy to assert authority, as, perhaps most notoriously, in the competing efforts of the United States and the Soviet Union to wrest control of the new world order of the 1950s and 1960s (Caute 2003; Eschen 2004; Davenport 2009; Fosler-Lussier 2015; Tomoff 2015).² They use it to create national presence, and they use it to rebrand—a case in point being the emergence of the Eurovision Song Contest as a site for former Soviet Republics to reposition themselves as European (Miazhevich 2012; Jordan 2014). Sometimes the political instrumentalization of music is viewed apprehensively. Notable recent examples include the successful campaign to ban Russia from the Eurovision Song Contest, following the invasion of Ukraine in 2022 (Welslau & Selck 2024), and the blocking of access by the South Korean National Intelligence Agency to the viral TikTok song “Friendly Father” glorifying the North Korean leader Kim Jong Un in May 2024 (Shin 2024). More often, however, musical diplomacy is framed in decidedly utopian terms. Characteristic is the claim by United States secretary of state Antony Blinken at the launch of his country’s new Global Music Diplomacy Initiative in September 2023 that “music at its core is about a bond rooted in our shared humanity” (U.S. Department of State 2023), and musical diplomacy, by implication, a moral and ethical endeavour, aimed in the case of the United States at the promotion of global “peace and democracy” (U.S. Department of State 2024).

Blinken’s rhetoric, which finds a parallel in scholarship that identifies in music a capacity to create spaces for diplomatic relationships to emerge (Fosler-Lussier 2015: 131), to model the diplomatic behaviours—listening, dialogue, collaboration—that are a prerequisite for these relationships (Katz 2020: 55–80), and even to change minds (Rosenberg 2015), invokes a construct of diplomacy as a peaceful enterprise. This, as Iver Neumann explains, is a specifically European tradition, which “privileges European [or Western] agency.” Its application to international relations, he argues, “causes them to appear, retrospectively, more symmetrical and peaceful than they would as seen through other lenses” (Neumann 2014: 38). The positioning of music within this framework has similar origins; it draws on an Enlightenment conceptualisation of music as a universal phenomenon that can promote solidarity and peace (Mahiet, Ferraguto & Ahrendt 2014: 5). This idealism can seem incongruous with the political realism that drives musical diplomacy at state level. Yet idealism and realism go hand in hand. The persistence of assertions that music, or certain

2 There has been a surge of new literature on musical diplomacy and music and international relations over the past decade. Some crucial texts include Ahrendt, Ferraguto & Mahiet 2014; Fosler-Lussier 2015; Gienow-Hecht 2015; Miekkonen & Suutari 2016; Dunkel & Nietzsche 2018; and Rijo Lopes da Cunha, Shannon, Sørensen & Danielson 2024.

types of music, can somehow transcend politics is often what makes musical diplomacy an effective tool—it creates access for states in places where they are otherwise unwelcome.

The discourse surrounding Russian music since the onset of the Russo-Ukrainian War is illuminating in this context. Russia's political critics made light work of orchestrating the state's removal from the Eurovision Song Contest in 2022, given the event's reputation for national signification and political voting rather than aesthetic innovation; grist to the mill was undoubtedly the fact that Russia's entries have since 2013—with one exception in 2021—been selected internally by the state broadcaster Channel One rather than through a national public competition (Welslau & Selck 2024: 16). The reception of Russia's art music culture, in contrast, has been more ambiguous. Some institutions in the West initially responded positively to pleas from Ukraine for its allies to cease performing Russian music altogether (Tkachenko 2022; Ramel 2024). There was, however, also considerable resistance. The UK's *Guardian* newspaper reported, for example, that the Cardiff Philharmonic Orchestra was "facing ridicule" following its decision in March 2022 to replace the entire programme of an upcoming concert that had been scheduled to feature Tchaikovsky's 1812 Overture (Weaver 2022). Gillian Tett asserted on the same topic in the *Financial Times* that "music is not as fickle as politics." During the Cold War, she argued, Tchaikovsky's compositions had "created bridges, not barriers" (Tett 2022).

I return to the Cold War in this article to explore how conflicting concepts of musical diplomacy intersected in the conception and reception of East German orchestra tours to Western Europe and other regions in which Western art music had traction during the 1950s and 1960s. For the first two decades of its existence, the German Democratic Republic (East Germany/GDR) was rendered a hostile state outside of the Sino-Soviet Bloc by the claims of the Federal Republic of Germany (West Germany/FRG) to an exclusive right to represent the German nation. This was enforced through the 1955 Hallstein Doctrine, which the FRG issued with NATO support in 1955, and which stipulated that all of the FRG's diplomatic partners recognize it as the sole German state. The FRG's isolationist tactic was largely successful; the GDR found itself ostracized from international politics until 1969, when a host of non-aligned countries broke rank and extended diplomatic recognition, expediting a shift on the part of the FRG towards a politics of *détente* (Gray 2003). Yet, the implementation of the Hallstein Doctrine was a source of recurring friction between the FRG and its NATO allies and other diplomatic partners. These countries were bound to the Hallstein Doctrine for a variety of reasons, including the unwavering support for it from the United States, or, in the case of the United Kingdom, the need to keep the FRG onside as it sought entry to the European Economic Community (Berger & LaPorte 2010: 81). The doctrine was not, however, always

conducive to national interests. It was unpopular with businesses who wanted unfettered trading access to East German partners, with leftist political groups who deemed it to be discriminatory, and even with Western European conservatives, who viewed non-recognition of the GDR as inimical to the political stability in Europe that a *détente* with the Soviet Union would bring (see, e.g., Hoff 2001; Lammers 2006; and Berger & LaPorte 2010: 75–167).

A pointed source of tension was the policing that the West German government demanded of East Germany's use of culture—of sport, theatre, and of interest here, music—to circumvent NATO restrictions (Geyer 1996; Smith 2006; Dichter 2014; Dichter 2020). The GDR was fortunate in the musical institutions it had inherited in the division of Germany. By virtue of its geography, it could lay claim to such venerable orchestras as the Staatskapelle Dresden (founded in 1548), the Staatskapelle Berlin (1570), and the Leipzig Gewandhausorchester (1743), as well as newer ensembles like the Dresdner Philharmonie (1870). The international reputations of these orchestras provided a powerful channel for augmenting the political visibility of the state, and the East German government was utterly single-minded in its exploitation of this. No less relentless was the determination with which the West German government sought to shut this mode of representation down. Yet, the zeal with which the latter campaigned to block or diminish the effect of East German concert tours often set it apart from its allies. Its refusal to class these musical events as anything other than political activity was at odds with the general tendency to view the content of Cold War cultural diplomacy—whether deployed competitively or in the spirit of goodwill—as transcending political lines (Caute 2003; Fosler Lussier 2015; Searcy 2020).

This was particularly the case for symphony orchestras, whose existence long pre-dated the Cold War and whose core canonic repertoire from the eighteenth to the early twentieth centuries (contemporary music was another matter) was equally at home on either side of the iron curtain. In what follows, I draw on historical state documents and media coverage across a variety of geographical sites to position East German concert tours in terms of the multilateral politics of the Cold War. I chart how orchestra tours were weaponized by the East German government to provide political representation for the GDR. I consider how this weaponization was facilitated in third countries by the tendency to view Western art music as apolitical, a tendency that found support in the political independence exhibited by East German orchestras. Finally, I offer some specific examples of West German attempts to obstruct and derail East German tours in Japan, the United Kingdom, and Cyprus. The resulting picture sheds light on the international repercussions of the Cold War “German” question. It also illustrates the complex interplay between political realism and cultural idealism that is the mainstay of musical diplomacy at state level.

Musical Diplomacy as Representation: State Perspectives from the GDR

Gienow-Hecht identifies the diplomatic power of symphony orchestras in their sheer presence. The dynamic of a conductor commanding an obedient ensemble in front of a silent audience functions, she argues, to “display leadership and symbolize the authority behind the orchestra in a foreign environment” (Gienow-Hecht 2012: 26). Whether orchestras are actually perceived as such is a matter of some debate. Katherine Statler inquires in response to the ecstatic reports of Leonard Bernstein’s tour with the New York Philharmonic to the Soviet Union in 1959: “Were those listening convinced that the United States was better equipped for world leadership simply because its musicians played well?” (Statler 2012: 72). Probably not. Nonetheless, for the East German government the rituals and symbolism of orchestra concerts offered a useful simulacrum for the pageantry of diplomatic theatre. The Hallstein Doctrine denied the GDR not only the political legitimacy that it craved, but also the staged interactions of international diplomacy that are a crucial part of the state-making process.

The performativity of international diplomacy provides tangible affirmation of mutual recognition. Indeed, as Naoko Shimazu argues “it is most often the ‘performative’ aspect of diplomacy that gives any meaning to diplomacy as far as the general public is concerned because it is the only aspect visible to non-participants” (Shimazu 2014: 243). Orchestra concerts, given their juxtaposition of the universal and the national, provided scope for enacting this display through alternative means. The formalized rituals and “universal” repertoire of the concert hall substituted for the standardized protocols of international diplomacy, while orchestras themselves functioned—like diplomats or heads of states—to articulate the national within this space. They did this both in a literal sense through the signalling of cities or states of origin in their names, and through the more general symbolic association of the symphony orchestra with the nation state—pace the proliferation in the mid-twentieth century of national symphony orchestras, alongside national airlines and national broadcasting companies, particularly in recently decolonized countries (Tan 2018; Nii-Dortey & Arhine 2010).

Particularly valued by the East German government was the extent to which the practices of national signification that were commonplace in mid-century concert culture could be harnessed to normalize the GDR beyond its borders. The custom of opening concerts by visiting ensembles with the national anthems of host and visiting countries provided one of the few junctures for the East German national anthem “Auferstanden aus Ruinen” (Risen from Ruins, composed by Hanns Eisler to lyrics by Johannes Becher in 1949) to be heard outside of the Soviet Bloc. When, for example, the Staatskapelle Dresden performed at the Festival Hall in London in September 1956—its first outing in the United Kingdom

in twenty years—a review in the *Times* noted that the orchestra “introduced to us the national anthem of the East German Republic” (“The Saxon State Orchestra” 1956). Two years later, when the Gewandhausorchester undertook its first post-war tour of the United Kingdom, the *Times* was once again struck by the rendition of the anthem; a reviewer observed, with some hyperbole, of the orchestra’s appearance at Festival Hall, that the concert “began with what is surely another premiere, the first performance in Britain of the East German national anthem” (“The Gewandhaus Orchestra” 1958). Concerts also offered occasion for the display of the East German flag, for the GDR to be designated in concert programmes and promotional materials by name rather than as the “Soviet Occupied Zone,” as demanded by the FRG, and for East German politicians, who were prevented from travelling in an official capacity by the Hallstein Doctrine, to participate in international press conferences and receptions.

The importance that the East German government placed on these processes of normalization emerges in its assessments of tours. Take, for instance, the post-mortem of the Gewandhausorchester’s 1958 visit to the United Kingdom. The tour was a resounding artistic success, with enthusiastic reviews in the British press. The ministry of culture’s head of music Hans-Georg Uszkoreit, who had accompanied the orchestra, focused his report primarily, however, on the political achievements that had been reaped. He described how the orchestra had “appeared everywhere as a representative of a sovereign state.”³ Each concert opened with performances of both the East German and British anthems; the BBC collaborated with East German radio to organize a simultaneous radio broadcast of one of the concerts (and with it the national anthem) in both countries; and the mayors of York and Brighton hosted receptions to welcome the orchestra and accompanying officials to their respective cities (PA AA, MfAA, M2 B 3328; see also Yaeger 2014: 72–3; and Pestel 2019: 87).

Culture beyond Politics: Third-Country Perspectives

West German officials, in the reports that they compiled of East German orchestra tours, flagged as cause for concern precisely those aspects that were highlighted for celebration by their East German counterparts. The London broadcast of the Gewandhausorchester caused anxiety in the West German foreign office, for example, because it involved direct contact between East German and British broadcasting institutions, and would result in the “promotion of the SED regime’s reputation within the zone and the weakening of resistance within the zone” (PA AA, B 95/527). The West German government was powerless to prevent such interactions itself. It relied on the Allied Travel Office (ATO) in West Berlin—which was jointly administered by the United

3 Translations from German are by the author.

Kingdom, the United States, and France—to deny East German performers the Temporary Travel Documents (TTDs) they needed to travel to NATO countries in lieu of their unrecognized GDR passports, and on foreign governments to veto entry visas. Sometimes third countries were responsive to the FRG's appeals. The Italian government, for instance, refused to issue visas for a tour by the Dresdner Philharmonie in 1955 ("DDR-Künstlern die Einreise verweigert" 1955). Yet for much of the 1950s the FRG struggled to persuade its allies to categorize East German cultural diplomacy as political activity. Petitions such as that to the UK government to impede a tour to the United Kingdom by the Berliner Ensemble in 1956 fell on deaf ears (Smith 2006: 310–16), and the West German embassy in Rome reported in 1958 that it was unable to stop a visit to the city by the GDR's Deutsches Theater, "because there are no grounds in principle for objecting to cultural performances abroad from the East Zone or East Berlin that are not of a pronounced political character" (PA AA, B 95/526).

Heightening border tensions towards the end of the decade provided the FRG with the opportunity to push for a change in policy. The ATO introduced new restrictions on TTDs from September 1960 to March 1961 in response to the "harassment" of West Germans travelling to East Berlin (Merchant 1960), which included a curtailment on travel for cultural purposes. Later that year, the erection of the Berlin Wall led to a more sustained blockade. The West German government's demand for an outright ban on travel from the GDR was rejected by the ATO partners, with one United States official describing the proposal as "picayune", but the ATO did agree to limit the issue of TTDs to travel for compassionate grounds and for reasons of trade (Historical Office 1970: 87–8). These restrictions, which precluded concert tours entirely, remained in place until March 1964. Yet, even when actively impeding East German cultural diplomacy, Western European countries did not necessarily share the FRG's abhorrence of it. Indeed, the post-Wall NATO travel ban was contentious given its direct targeting of East German citizens rather than their regime (Thomas 2009: 37–41), and generated increasing dissent as the ramifications for sporting and cultural life in the West unfolded. The absence of elite East German athletes from international competitions, for example, was a source of discontent for international sporting federations and countries holding major events; Norway notably petitioned NATO in February 1962 for the travel ban to be lifted for athletes ahead of the Holmenkollen ski jump championships (Dichter 2014: 38–41). The denial of access to third countries of cultural ensembles also led to vocal protests, such as those in the British press and parliament that followed the refusal of visas for the Berliner Ensemble to perform at the Edinburgh Festival in 1963 (Wallace 2000: 399–400; Smith 2006: 316–20).

James Smith identifies as a significant motivating factor in the protests that surrounded the latter episode the "seemingly arbitrary distinctions" that the 1961 blockade of the GDR made between travel for trade, which was permitted,

and travel for culture (or sport), which was not (Smith 2006: 319). In a debate on the ban in the House of Lords in March 1963, the liberal Lord Kilbracken remarked, for example, that:

I should have thought that when we have disagreed with a foreign Government, whether with its inhumanity or with any other aspect of it, we have always employed economic rather than artistic sanctions. We do not have to go back to the Abyssinian war (when, so far as I know, we did not try to stop Italian opera singers coming to this country) to see that is the usual way of dealing with the problem (Hansard, HL Deb., 21 March 1963).

From the perspective of the West German government, the differentiation between trade and cultural activities was entirely reasonable; the latter provided more scope for national representation than the former. Yet, in third countries where the FRG's claims to sole representation were not a priority, events such as orchestra performances were not easily perceivable as propaganda. Their content was no different to that performed by Western ensembles or, indeed, ensembles from elsewhere in the Soviet Bloc who performed freely in the West, and the signification of nation through anthems and flags was hardly unique to the GDR.

Crucial to the efficacy of cultural diplomacy, and what is often seen as a determining factor in distinguishing cultural diplomacy from propaganda, is the perception of artistic credibility—that is the independence of artists and the art that they produce from state control (Gienow-Hecht 2009: 32; Ang, Isar & Mar 2015: 372–3; Mahiet 2020). Elite East German orchestras scored highly on this front. Indeed, the East German government often struggled to control them. For one, the capacity of conductors and orchestra managers, whose participation in the international touring circuit predated the GDR, to negotiate foreign engagements far surpassed that of the inexperienced bureaucrats who had been parachuted into high-level administrative roles following the Sovietization of East Germany's cultural infrastructure (Kelly 2014: 34). For another, the struggle to attract and retain top-level conductors (see, for example, Böhm 1953; Roloff-Momin 2012: 385–6) placed considerable power in the hands of those who chose to work in the GDR such, in the 1950s, as Hermann Abendroth, who directed the Leipzig and Berlin Radio Symphony Orchestras until his death in 1956, Heinz Bongartz, who conducted the Dresdner Philharmonie, and, above all, Franz Konwitschny, who led the Gewandhausorchester, the Staatskapelle Dresden, and the Deutsche Staatsoper and Staatskapelle Berlin.⁴

4 Rudolf Kempe, for example, departed from the Staatskapelle Dresden and Semperoper to replace Georg Solti at the Bayerische State Opera in 1952, while Erich Kleiber, who returned from the United States in 1954 to resume the musical directorship of the Deutsche Staatsoper—a post he had previously held from 1923 to 1935—resigned the position after several months following a series of irreconcilable arguments with the authorities (Orzoff 2021: 343–9).

Until the East German Artists' Agency (*Deutsche Künstler-Agentur* and later *Künstler-Agentur der DDR*) was established in 1960, orchestras often organized foreign tours independently of the state bodies under whose remit this task officially fell.⁵ They also determined the music that they played, which remained firmly engrained in the canonic repertoire and performing traditions of the pre-war era. Conductors occasionally included pieces by contemporary East German composers in their programmes. These, however, were the exception rather than the rule, and often reflected personal preferences rather than the latest examples of socialist realism (Kelly 2019: 514–5; Pestel 2019: 89–91).

The freedom that orchestras enjoyed was a recurring source of frustration for East German officials. The ministry of culture's Hans-Georg Uszkoreit complained in 1957, for example, that the state authorities in Leipzig were unable to control the Gewandhausorchester, not least, because "the travel activities of the orchestra have been arbitrarily surrendered to the orchestra's leadership (Prof. Konwitschny and Gewandhaus secretary [Fritz] Händschke)." He also bemoaned the fact that "the programmes of almost all orchestras that went on concert tours to West Germany or abroad [in the past season] did not include any works by GDR composers, but instead followed the well-trodden paths of 'tried and tested' programmes" (BArch DR 1/8253). Uszkoreit was not wrong; Friedemann Pestel observes of the Gewandhausorchester's foreign performances that there was little to mark them musically as a product of the GDR. On the contrary, their adherence to a "traditional topos" placed them in a well-established European culture (Pestel 2019: 91). Yet, while a focus on new socialist music would certainly have served as a mark of national distinction or cultural nation branding, the imperviousness of East German orchestras to East German politics was paradoxically to the benefit of the state.

Foreign agents booked East German orchestras and foreign publics attended their concerts precisely because their performances bore no obvious traces of political influence; they evoked not the seismic divisions of Europe that had followed the Second World War, but the unchanging familiarity of pre-war bourgeois culture. When the Gewandhausorchester came to the United Kingdom in 1958, for example, it was its exalted past rather than contemporary political events that captured the imagination of reviewers.⁶ Hailing the ensemble as "one of the oldest orchestras," the *Times* reviewer claimed that the "programmes for its present tour have been designed to recall some of its

5 See, for instance, the guidelines issued by the GDR ministry of culture in December 1955, stipulating that approval for concert tours be sought before rather than after the signing of contracts with Western agents (BArch DR 1/8329). The direct contact that artists maintained with Western concert agents was a recurring bone of contention for government officials (Rosengren 2022: 179), and continued even after the founding of the East German Artists' Agency; in the 1970s, for example, a number of East German opera artists were clients of the West German theatre agent Robert Schulz (BArch DR 1/18267).

6 Henrik Rosengren charts a similar pattern in the reception of the Thomanerchor in Sweden during the early 1950s (Rosengren 2022: 172–5).

famous premières” (“The Gewandhaus Orchestra” 1958). A return visit in 1965 prompted a similar response in the newspaper; a review of a concert featuring Beethoven’s *Leonora* Overture, no. 3, Richard Strauss’s *Don Juan*, and Mahler’s first symphony was nostalgically captioned “Old Favourites are Brought to Life” (From Our Music Critic,” 1965). This sense of continuity suggested that the new socialist state was conducive or, at the very least, not detrimental to the flourishing of the Germanic musical tradition—a more nuanced perspective of the GDR than that desired by the West German government.

A particular dissonance in the campaign against East German musical diplomacy was the fact that the West German government clearly recognized the cultural value of East German orchestras, and had no problems with them performing in the FRG. Indeed, it positively welcomed their return after the hiatus in inter-German travel that followed the building of the Berlin Wall. Reporting on the first post-Wall visit by the Dresdner Philharmonie to West Germany in November 1963—while the NATO travel ban was still in place elsewhere—Friedrich von Zahn of the ministry of all-German affairs (*Bundesministerium für gesamtdeutsche Fragen*, BMG) celebrated “the resumption of human and artistic contacts, which can only be conducive to the declared aims of reunification” (PA AA, B 95/979). This double standard understandably rankled with the FRG’s allies; Smith quotes the British prime minister Harold Macmillan complaining in relation to the travel ban in 1963 that “W. Germany *in fact* deals with E. Germany in *every sphere* (Smith 2006: 319; italics in original). It remained a bone of contention even when NATO lifted the travel ban in March 1964. A West German foreign office official travelling to Copenhagen after the ATO had denied TTDs for the Deutsche Staatsoper to perform Kurt Weill’s *The Seven Deadly Sins* with Gisela May in the city in 1966 (Pischner 1986: 373) was warned to expect the question of “why are obstacles placed in the way of guest performances by ‘East German’ theatres in Denmark, while at the same time such guest performances are taking place in West Germany?” The advice from the foreign office was to answer that while intra-German performances “promoted the national and social cohesion of the German people,” performances in Denmark served “the international political promotion of the Soviet Occupied Zone, which is probably not the intention of the Danish government” (PA AA, B 915/1356). This explanation would have done little to satisfy those who viewed culture and politics as two distinct spheres.

Musical Diplomacy without Representation: The West German Offensive

Given the lack of international appetite for outright bans on culture, the West German government spent much of the Hallstein era attempting to reduce the impact of East German musical diplomacy. In the case of orchestra tours, it

did this by agitating to restrict who could travel, and to prohibit all displays of nation. What this involved in practice prior to the post-Wall travel ban can be observed in the efforts of the West German foreign office to obstruct the three-week tour that the Gewandhausorchester undertook of Japan in the spring of 1961. This tour—the first to Japan by an East German orchestra—illuminates the global nature of the cultural Cold War. Japan, given its post-war rehabilitation by the United States as a key bulwark against the Soviet Union in East Asia, was officially supportive of the Hallstein Doctrine. Yet the signing of the controversial United States–Japan Security Treaty in 1960 had unleashed a wave of anti-American and leftist opposition that was to the GDR’s advantage (Miller 2019: 191–226). Transcending these tensions, meanwhile, was a voracious appetite for Western art music from both sides of the Western Cold War divide (Fosler-Lussier 2015: 27–30). The director of the Osaka Festival Michi Murayama, who invited the Gewandhausorchester to Japan, even tried to unite the two sides on stage. In 1958 she had proposed that the tenor Jan Preece from the New York Metropolitan Orchestra perform in concert with the Leningrad Philharmonic Orchestra, and she was keen with the 1961 festival for the Gewandhausorchester and New York Philharmonic Orchestra to share a line-up (Langenkamp 2014: 380, 388–9).

Long before the West German government entered the picture, the Gewandhausorchester’s trip was mired in controversy. The GDR’s *Deutsche Konzert- und Gastspielsdirektion* had brokered a contract for the orchestra with the Osaka Festival through the Paris-based impresario Alfred Safarti in September 1960, which comprised a run of performances in Osaka as well as dates in other Japanese cities. News in Japan, however, that Murayama was planning for these latter dates to include an appearance at the 1961 Tokyo East–West Music Encounter (EWME) met with resistance from Japanese left-wing music circles. The EWME, which was curated by Nicholas Nabokov and the CIA-backed Congress for Cultural Freedom, had become a target of the prevailing anti-American sentiment, with its critics opposed—among other things—to its anti-communist mission, as evidenced in the absence from its programme of any ensembles from the Soviet Bloc. Yet, its critics were also keen to prevent the tokenistic addition of the Gewandhausorchester, fearing that this might alleviate public pressure on the festival and lead to increased government support (Langenkamp 2014: 371–95; Sheppard 2019: 327–32). Accordingly, the composer Mitsukuri Shūkichi, acting in his capacity as secretary of the Japanese section of the International Music Council of UNESCO, petitioned the Soviet embassy in Tokyo in September 1960 for the orchestra to boycott the EWME (PA AA, MfAA, M1 A 995). He met with no resistance. Unsurprisingly, neither the Soviet nor East German governments wanted to see the orchestra performing at a US-backed event. Murayama retracted the proposal, and the Gewandhausorchester went on to play fifteen dates in Japan the following

spring (the tour spanned 13 April to 4 May 1961) including two full cycles of Beethoven's symphonies, once at the Osaka Festival and again in Tokyo, the latter independently of the EWME (SAPMO-BArch DY 30/84973: a).⁷

The West German foreign office did not fix its attention on the tour until February 1961, when the Japanese consulate in West Berlin supplied it with a list of the orchestra's visa applications. Focusing its sights on "individuals who do not belong to the musical ensemble but to the entourage" (PA AA, B 95/876: a)—in line with the NATO distinction between politics and culture—the foreign office recommended the denial of visas to some 7 out of 114 applications. Included in this group were functionaries from the ministry of culture, among them Uszkoreit (who was designated on the list the East German concert agency provided to the Japanese embassy as a "musicologist"), the journalist Lothar Kusche, and several interpreters whose status was deemed to be dubious. A subsequent list of thirteen applications met with further denials, including for four string players, whose papers—received at least a month in advance of the orchestra's departure—had ostensibly arrived too late to be processed (PA AA, B 95/876: b and c).

The foreign office also took measures to limit the extent to which the orchestra could represent the GDR while it was in Japan. A particular concern at this point was the new East German flag (the German tricolour overlaid with the GDR's state symbols of a hammer and compass encircled in a wreath of wheat) that had been introduced in 1959. The flag, which was referred to by the West German government as the *Spalterfahne* (flag of division), was banned immediately in the FRG (Meyers Feinstein 2001: 51); preventing its display in third countries was challenging, however, particularly when NATO interests were in competition with those of non-government bodies. Heather Dichter's account of the 1961 International Ice Hockey Championships, which were underway in Switzerland as West German foreign officials were scrutinizing the Gewandhausorchester's visa applications, is revealing in this regard. When the championship playoffs resulted in a match between East and West Germany, the West German government pressured the International Ice Hockey Federation to suspend the practice of the winning team having its national anthem performed and flag displayed at the end of the match. The Federation refused, so rather than run the risk of West German players and attending politicians having to pay their respects to the GDR flag and anthem, the West German government withdrew its team and forfeited the match (Dichter 2014: 24–7).

7 This gave rise, as Langenkamp notes, to the unusual situation wherein on the evening of 26 April 1961 Tokyoites "could pick from a concert menu of two Western symphony orchestras—the New York Philharmonic under Leonard Bernstein in uptown Metropolitan Festival Hall and the Leipzig Gewandhaus Orchestra under Franz Konwitschny in downtown Hibiya Hall" (Langenkamp 2014: 391).

In the case of the Gewandhausorchester, the West German foreign office requested that the Japanese embassy release approved visas to players only on receipt of individually signed guarantees declaring a commitment to refrain, or risk deportation of the entire orchestra, from all “political activity” in Japan, including: “performing the national anthem of the ‘German Democratic Republic’ ... displaying the flag or emblems of the ‘German Democratic Republic’ ... [and] any activity that is contrary to Japan’s established principle of recognizing only the Federal Republic of Germany or which could be interpreted in this sense” (PA AA, MfAA, M1 A 16645: a). This proved unenforceable. When Murayama forwarded the guarantee at the behest of the Japanese ministry of justice to the East German concert agency to distribute to the Gewandhaus players, the agency threatened not only to cancel the tour, but also to sue the Osaka Festival for breach of contract (PA AA, MfAA, M1 A 16645: b). There was more desire in Japan to hear the Gewandhausorchester than to appease the FRG, and Murayama exerted considerable political sway; her family owned one of Japan’s largest daily newspapers, the *Asahi Shimbun*, which was sponsoring the tour (SAPMO-BArch DY 30/84973: a). Accordingly, the requirement for the players to sign the guarantee was dropped. Murayama did go some way to appeasing the FRG by placing a moratorium at the festival that year on all national flags and anthems (PA AA, B 95/876: d). The East German government nevertheless enjoyed one coup; as the Gewandhausorchester’s conductor Franz Konwitschny reported in the *Berliner Zeitung* on his return home: “The fact that the posters, programmes, and invitations everywhere stated that the Gewandhausorchester came from the German Democratic Republic was a political success in itself” (Slf 1961; for details of the signage, see SAPMO-BArch DY 30/84973: a).

The East German government inadvertently closed the door on this mode of national representation several months later by building the Berlin Wall. When East German orchestras began touring internationally again in the mid-1960s, NATO had conceded to the West German government’s request that the display of the GDR flag and performances of the GDR anthem be prohibited altogether in NATO countries (Blasius, Hölscher, and Kosthorst 1995: doc. 91). The West German foreign office policed this new stipulation vigilantly, placing its embassies on high alert ahead of concert tours to ensure that any attempts at “propaganda” were shut down, and sending reminders to foreign governments hosting East German orchestras that the issue of TTDs and visas was now conditional on recipients engaging in no “political activities” (see e.g., PA AA, B 95/1165). Consequently, apart from in neutral countries such as Switzerland and Sweden (Garberding 2022; Rosengren 2022), the East German state was now invisible in Western concert halls (see e.g., Pestel 2019: 88; Wenkel 2014: 246). The audience at the performance given by the Staatskapelle Berlin in London’s Royal Festival Hall on 17 November 1967 might, for example, have left under the assumption that there was only a single Germany from the biography

of the orchestra in the programme. Describing the ensemble as “Europe’s oldest orchestra,” which had been “re-formed in 1945,” the programme studiously avoided any reference to the division of Germany or to the Staatskapelle’s geographical location in the East. Instead, the audience could read that the orchestra has for many years “formed the nucleus of the Bayreuth Festival Orchestra” (in the Federal Republic), that its principal conductor Otmar Suitner was *Viennese*, and that the East German Kurt Masur, who was brought in to substitute for Suitner at the last moment, was “a leading *German* conductor” (BArch DR 1/18591: a; italics mine).

This new state of affairs brought home the extent to which orchestra tours were a purely political exercise for the East German government during the Hallstein era (they later valued them as a significant source of revenue; see Yaeger 2014). Powerless to intervene in NATO policies, East German officials unleashed their frustrations on the foreign concert agents who represented the GDR’s musical interests abroad. Characteristic were the remarks made by a Leipzig official about the Paris-based Maurice Werner who arranged for the Gewandhausorchester to tour France, the Netherlands, and Switzerland in 1967. Werner, the official complained, “was not interested in the trip producing a political result in favour of the GDR. Making art, not politics was his maxim” (BArch DR 1/18580). These agents were often sympathetic to the GDR; Adolf Borsdorf, whose London agency brought both the Staatskapelle Berlin and the Bachorchester zu Leipzig to the United Kingdom in the autumn of 1967, represented ensembles from across the Soviet Bloc and was notably denigrated by the West German foreign office as a “militant communist” (PA AA, B 95/1165). Nevertheless, their capacity to organize tours by East German orchestras was contingent on their complying with the political strictures of their own governments.

East German officials were well aware of the difficult situation in which agents were placed. Borsdorf shared with them a letter he had received from the UK foreign office ahead of the Bachorchester tour requesting his assurance that the musicians comply with the political conditions of their TTDs and visas and be “announced and listed as coming from ‘Germany’” (PA AA, MfAA, M1 C 12270). This knowledge did not stop the East German government from criticizing Borsdorf’s failure to maximize political outcomes, or from threatening to cancel a tour by the Staatskapelle Dresden that was due to take place early in 1968 should Borsdorf not do more to promote the East German state. In this instance, the secretary of the UK Musicians’ Union Harry Francis—a member of the Communist Party of Great Britain with close contacts in the GDR—intervened. He published an article in the party newspaper, the *Morning Star*, declaring that the “stupid” refusal of the UK government to acknowledge the GDR would result in East Germany’s “great orchestras” touring elsewhere (Francis 1967). Yet, he also made clear to the East German ministry of culture that “it

would be quite wrong to insist on this demand in the case of the Staatskapelle Dresden,” given that Borsdorf, at the GDR’s instigation, had already booked the venues and incurred significant costs (BArch DR 1/18591: b).

The Politics of the Apolitical: Encouraging Defections

In stripping East German orchestra tours of flags and anthems, the West German government enacted not so much a denationalization of concerts as a reassignment of national ownership. International concerts by East German ensembles were no less politicized in the absence of GDR insignia; their projection of a single, seemingly neutral Germany buttressed the FRG’s claim to exclusive representation of the German nation. Revealing, for example, is the account from the West German consul general for Osaka-Kobe, Günther Schlegelberger, about the welcome confusion that the ban on flags and anthems at the 1961 Osaka Festival had generated as to the provenance of the Gewandhausorchester. Schlegelberger wrote of being congratulated by fellow diplomats on the arrival of his “compatriots,” and surmised of the orchestra’s performance of the overture to Richard Wagner’s *Die Meistersinger von Nürnberg* at the festival’s opening event that:

Few listeners were probably aware that a son of the city of Leipzig was being honoured. Most of them, however, obviously felt the representativeness that the *Meistersinger* is traditionally perceived to hold for German music, indeed in a certain sense for Germany as a whole (PA AA, B 95/876: e).⁸

The West German government asserted ownership not only of East Germany’s orchestras, but also of the individual players who constituted these institutions. Under the terms of the sole claim to representation, the FRG granted automatic citizenship and relocation funds to GDR citizens seeking to cross the border permanently (Mayer 1990: 130–1). Advertising this right during East German concert tours worked both to signal the illegitimacy of the GDR, and as a mode of sabotage. Cultural diplomacy for Soviet-Bloc governments was, as Didier Francfort observes, a “diplomacy of risk” (Francfort 2013: 73). The benefits of foreign tours had to be weighed against the opportunities that they created for defections; Pestel estimates, for example, that throughout the 1980s East German ensembles suffered losses of over fifty artistic and technical staff each year (Pestel 2021: 339). Only some of these defections were politically

8 This observation reflects a problem of East German diplomacy in Japan more broadly. Given the limited public awareness or interest in the division of Germany, East German cultural activities, as Volker Stanzel observes, did not promote the GDR state but rather “strengthened the perception of one homogeneous German culture” (Stanzel 2016: 239).

motivated. Musicians left the GDR for a host of other reasons, including the prospects of better artistic opportunities, of higher earnings, or of being united with lovers or loved ones.⁹

West German diplomats made it their business to facilitate this migration. Although they often boycotted concerts by East German ensembles, they engineered alternative opportunities to make contact with performers.¹⁰ Ahead of the Gewandhausorchester's arrival in Tokyo in 1961, the West German ambassador to Japan, Wilhelm Haas, enlisted the services of the *Deutsche Gesellschaft für Natur- und Völkerkunde Ostasiens* (German East Asiatic Society, OAG) to host a reception for the ensemble at which he himself intended to be present, and urged the OAG's members to make personal contact with the orchestra's players to encourage them to attend (PA AA, B 95/876: f). Haas's efforts came to nothing on this occasion. Erich Zielke—the head of the East German Artists' Agency and the official in charge of the Gewandhaus tour—recounted in the reports he filed of the tour that he received advance warning from the Czechoslovakian embassy of Haas's intentions, and thus declined the invitation from the OAG without consulting the orchestra.¹¹ Zielke also described his efforts to counter attempts by Haas to meet with Konwitschny; with help from the Soviet and Czechoslovakian embassies, he devised a packed plan of events that left the conductor with little free time for unscheduled meetings. Konwitschny still managed to evade officials on the final day of the tour, disappearing from the hotel in a car sent by the West German embassy. He returned, however, after a couple of hours and Zielke boarded the flight home with a full orchestra (SAPMO-BArch DY 30/84973: a and b). Haas, for his part, reported to the West German foreign office how, in a final bid to turn players, he sent an embassy official to the airport to observe if any “orchestra members were forced by external pressure to board the plane or prevented from escaping.” The only person seen struggling to board, however, was Konwitschny, who, having spent the day socializing—first at a lunch organized by Zielke and then, it would seem, at the West German embassy—needed to be assisted up the steps of the airplane (PA AA, B 95/876: f).

For the most part, West German diplomats had little to lose in encouraging defections. Their machinations only attracted public attention if they were successful, and even unsuccessful bids—such as Haas's in Japan—could sow seeds

9 All of these reasons and more are cited in the reports of members defecting while on tour with the Deutsche Staatsoper and Staatskapelle Berlin in the 1980s in SAPMO-BArch, DY 30/18974.

10 See, for example, the account of a telephone call from the West German embassy to the conductor of the Bachorchester zu Leipzig Gerhard Bosse while in Buenos Aires in 1966 in BArch DR 1/18864.

11 This averted a potentially embarrassing political situation for the GDR, but led to a fractious encounter with the players. A post-concert meeting at which Zielke attempted to justify his action turned into a free-for-all extending into the early hours of the morning, with players complaining about the poor salary and pension conditions in East German orchestras, and one apparently asserting that musicians could hardly be blamed for wanting to go to West Germany (SAPMO-BArch DY 30/84973: b).

of discontent to be harvested later in other locations. When things went wrong, however, they exasperated the binaries of culture and politics that surrounded the reception of East German musical diplomacy. One such example was the botched attempt to prompt members of the Bachorchester zu Leipzig to defect while they were performing in Cyprus in August 1965.

The Bachorchester—a chamber group devoted to the music of Johann Sebastian Bach, which was established by the Gewandhausorchester's concertmaster Gerhard Bosse in 1963—was one of the GDR's busiest touring ensembles; it had arrived in Cyprus from the Athens Festival, where it had appeared alongside ensembles such as the Berliner Philharmoniker and the New York Ballet (PA AA, MfAA, M1 A 12899: fol. 23–4). The orchestra's Cyprus visit, which comprised two concerts—one at the open-air Diana I cinema in Nicosia, and a second at the ancient Kourion Theatre in the Limassol district—came on the back of recent East German political gains in the country. Cyprus, like many states of the Non-Aligned Movement, played East and West Germany against each other to its own advantage. In 1964 it had exchanged trade missions with the GDR and signed a contract for the East German state airline Interflug to fly between Germany and Cyprus, when a promised agreement with the West German airline Lufthansa failed to materialize. Such developments were cause for concern for the West German government. Yet, as Thomas Kruse details, the influx of East German tourists on the new Interflug route yielded some propaganda wins, with a number of instances of East German citizens arriving at the FRG embassy in Nicosia seeking to emigrate (Kruse 2012: 61–4).

Inspired by this trend, one embassy official made a bold offer of asylum to the Bachorchester. While the musicians were asleep in their hotel in Nicosia on the night of the 26 August, he posted a letter under their bedroom doors, which read:

Dear Compatriots! I write this letter to make you aware that Cyprus is a free country. If you do not want to return to the Soviet Occupied Zone, you can visit the following places, which are ready to provide you with protection and help.

[Liebe Landsleute! Diesem Brief schreibe ich Ihnen, um Sie darauf aufmerksam zu machen, dass Zypern ein freies Land ist. Wenn Sie nicht in die Sowjetische Besatzungszone Deutschlands zurückkehren wollen, können Sie folgende Stellen aufsuchen, die bereit sind, Ihnen Schutz und Hilfe zu gewähren.]

There followed full contact details of the West German embassy staff, the addresses and telephone numbers of the French, UK, and US embassies, and the English nomenclature to be used with taxi drivers for all four (PA AA, B 26/325: fol. 141).

If any of the musicians were tempted by this offer, the subtlety of the overture precluded them from acting on it. When the East German officials accompanying the orchestra discovered the letter the next morning, a maelstrom ensued. They organized for the document to be translated into English and distributed copies several hours later at a press conference, which was attended by all of the major Cypriot newspapers (PA AA, MfAA, M1 A 12899: fols. 15–17). Given that the orchestra had been invited to Cyprus by the Cyprus Organization for Theatrical Development (OTHAK), a body that brought together all of the country's theatres, that the Cypriot president Makarios had himself attended the concert in Nicosia, and that the visit had been heavily subsidized by the East German government to ensure that ticket prices could be kept low and thus widely accessible (PA AA, MfAA, M1 A 12899: fols. 12–14), it was easy for East German officials to paint the action as an attack not only on the GDR and Cyprus, but also on art. Indeed, politics and art were clearly demarcated in the press conference. Countering the exposé of the letter was an address by Bosse that explicated the long history of the Gewandhausorchester, followed by a questions-and-answer session in which he focused purely on musical matters, including the ensemble's distinctive aesthetic and its approach to the performance of baroque music (PA AA, MfAA, M1 A 12899: fols. 18–22).

The fallout from the event in the FRG was pronounced. Widespread coverage in the Cypriot and East German newspapers led to concerns in the West German foreign office that the episode might damage relations with Cyprus, and to a public denial in *Der Spiegel* of the government's involvement in the affair (PA AA, B 26/325: fols. 134–5; "Abwerbung" 1965). Sharp criticism was also forthcoming from West German musicians and concert agents. The conductor Heinrich Kreuzberg, who had been a colleague of Bosse's at the conservatory in Weimar in the late 1940s before moving to the West, described to a local politician in Detmold both his own embarrassment and the "indignation" of his colleagues in the GDR that the West German embassy in Cyprus could have acted so "tactlessly, clumsily, and without instinct to provide the Zone officials with such cheap propaganda material for their agitation against the Federal Republic regarding 'dirty poaching'" (PA AA, B 26/325: fol. 158). The Frankfurt concert agent Hans Schlote declared to the foreign office that years of work in maintaining cultural relations with East German orchestras, including an upcoming tour to the Federal Republic that he was organizing by the Dresdner Philharmonie, had been needlessly placed at risk. The question coming from East Berlin, he reported, was "what will be slipped under their bedroom doors?" (PA AA, B 26/325: fol. 140). Dieter Dickers of the Düsseldorfer Konzertdirektion, meanwhile, argued that the embassy's action would not only make future negotiations with East German officials more difficult; crucially, it had also upset the members of the orchestra, who "felt that it would only jeopardize their performances abroad, and considered the endeavour entirely

pointless since they travelled through the Federal Republic every year anyway.” Forcing musicians to “demonstrate their loyalty to the GDR,” as had happened in Cyprus, would not, Dickers surmised, serve the reputation of the Federal Republic (PA AA, B 26/325: fols. 152–3).

The affair did not result in any cessation of East German orchestra tours to the FRG or elsewhere. It did, however, provide rich fodder within the GDR for narratives positing the state as the protector of the German cultural heritage. In 1967 the state film company DEFA released a short documentary titled *Mit vorzüglicher Hochachtung* or *Most Respectfully Yours*—the words with which Richard Giessen, the embassy official in Cyprus, had signed off his letter to the Bachorchester’s members. Directed by Walter Heynowski and Peter Voigt, the film offers a simple binary of the GDR and FRG as pro and contra culture respectively. It features the Bachorchester on home ground, playing the third movement of Bach’s fourth Brandenburg Concerto to an empty Thomaskirche, the Leipzig church where the composer served as cantor from 1723 to 1750. As the musicians make their way through the piece, a montage of close-up images of individual words and phrases from the Cyprus letter begins to intrude until the letter can be read in its entirety. The focus then switches back to the players, whose unwavering commitment to the music suggests not only their imperiousness to such political manoeuvring, but also a depth of ownership of the German musical heritage that is shared neither by the letter writer nor the government he represents.

Conclusion

Ultimately, the reduction of musical diplomacy to politics by the two German governments benefitted neither side. The force of the East German government’s demands for national signifiers at orchestra concerts sometimes led to ridicule. A review by a Swiss critic of a concert by the Bachorchester in Basel, where NATO restrictions did not apply, was scathing of the emblazoning of the GDR’s nomenclature on programmes and placards. “I do not,” the critic declared, “count myself among the cold warriors. But such obtrusive, surreptitious advertising for a state that has to wall off its citizens so that they don’t run away from it must disgust even me as an apolitical concertgoer!” (“Unterkühlter Bach vor halbleerem Haus,” 1968). Retaliations by the West German government, meanwhile, raised more eyebrows than they did genuine support. Schlegelberger reported from the consulate in Osaka-Kobe in 1961 that his NATO colleagues had been “collaborative and friendly” in helping with his efforts to constrain the Gewandhausorchester’s activities at the Osaka Festival. Yet, he reflected that “the impression remained that my colleagues were basically following the whole thing with the kind of embarrassed regret with which

one has to watch arguments in a friend's family as a bystander without being interested in them oneself" (PA AA, B 95/876: e).

To study music in the history of international relations is to study power. The bestowal of musical gifts from country to country, the national anthems, military bands, and musical dinner entertainments that have become synonymous with diplomatic protocol, and the deployment by states in the twentieth and twenty-first centuries of musical diplomacy to counter alternative ideological and political systems are all concerned with displays of strength and hegemony. At the same time, the acts of music making that comprise these displays can be multifaceted in their meaning and effect. This is particularly the case given the dependence of musical diplomacy on non-government actors—musicians and listeners—and the difficulties in controlling how music itself is interpreted and received. Emilija Pundziūtė-Gallois deems music to be a “flawed diplomacy” given its “ambivalence as a medium of communication” (Pundziūtė-Gallois 2018: 256). Arguably, however, this ambivalence is musical diplomacy's currency. It enables musicians to represent states regardless of whether they support their politics, and for governments and publics to welcome musical representations from states they deem hostile. When ambivalence gives way to clarity and political realism is foregrounded, things become more complicated and musical diplomacy less palatable for all concerned.

References

- “Abwerbung”, 1965. *Spiegel* 41, 1965-10-05, <https://www.spiegel.de/politik/abwerbung-a-aa034704-0002-0001-0000-000046274407>, accessed 2024-08-26.
- Ahrendt, Rebekah, Ferraguto, Mark & Mahiet, Damien (eds), 2014. *Music and Diplomacy from the Early Modern Era to the Present*. New York: Palgrave Macmillan.
- Ang, Ien, Raj Isar, Yudhishtir & Mar, Phillip, 2015. “Cultural Diplomacy: Beyond the National Interest?”, *International Journal of Cultural Policy* 21(4), pp. 365–81.
- Berger, Stefan & LaPorte, Norman, 2010. *Friendly Enemies: Britain and the GDR, 1949–1990*. New York: Berghahn.
- Blasius, Rainer Achim, Hölscher, Wolfgang & Kosthorst, Daniel (eds.), 1995. *Akten zur auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland 1964*. Vol. 2: 1 Juli bis 31. Dezember. Munich: Oldenbourg.
- Böhm, Hans, 1953. “Ernste Krisis des Dresdner Musiklebens: Der Rang Dresdens als Kunststadt gefährdet—Eine Bilanz von allgemeiner Deutung”, *Neues Deutschland*, 1953-07-17.
- Caute, David, 2003. *The Dancer Defects: The Struggle for Cultural Supremacy during the Cold War*. Oxford: Oxford University Press.
- Davenport, Lisa E., 2009. *Jazz Diplomacy: Promoting America in the Cold War Era*. Jackson: University of Mississippi Press.
- “DDR-Künstlern die Einreise verweigert”, *Neue Zeit*, 1955-05-19, p. 2.

- Dichter, Heather L., 2014. "A Game of Political Ice Hockey": NATO Restrictions on East German Sport Travel in the Aftermath of the Berlin Wall", pp. 19–51 in Dichter, Heather & Johns, Andrew L. (eds), *Diplomatic Games: Sport, Statecraft, and International Relations since 1945*. Lexington: University Press of Kentucky.
- Dichter, Heather L., 2020. "Football more important than Berlin": East German Football vs. NATO", pp. 116–37 in Dichter, Heather L. (ed.), *Soccer Diplomacy: International Relations and Football since 1914*. Lexington: University Press of Kentucky.
- Dunkel, Mario & Nitzsche, Sina A. (eds), 2018. *Popular Music and Public Diplomacy: Transnational and Transdisciplinary Perspectives*. Bielefeld: transcript Verlag.
- Eschen, Penny von, 2004. *Satchmo Blows up the World: Jazz Ambassadors Play the Cold War*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Feinstein, Margarete Myers, 2001. *State Symbols: The Quest for Legitimacy in the Federal Republic of Germany and the German Democratic Republic, 1949–1959*. Boston: Brill.
- Fosler-Lussier, Danielle, 2015. *Music in America's Cold War Diplomacy*. Oakland: University of California Press.
- Francfort, Didier, 2013. "Tournées musicales et diplomatie pendant la Guerre froide", *Relations Internationales* 156, pp. 73–86.
- Francis, Harry, 1967. "Why Do We Insult These People?", *Morning Star*, 1967–11–16, p. 2.
- From Our Music Critic, 1965. "Old Favourites Are Brought to Life", *Times*, 1965–11–08, p. 14.
- Garberding, Petra, 2022. "Politics is as important for me as art". Gisela May in Sweden", pp. 187–208 in Garberding, Petra & Rosengren, Henrik (eds), *The Cold War through the Lens of Music-Making in the GDR: Political Goals, Aesthetic Paradoxes, and the Case of Neutral Sweden*. Lund: Universus Academic Press.
- Geyer, Martin H., 1996. "Der Kampf um Nationale Repräsentation: Deutsch-deutsche Sportbeziehungen und die 'Hallstein-Doktrin'", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 44(1), pp. 55–86.
- Gienow-Hecht, Jessica C. E., 2009. *Sound Diplomacy: Music and Emotions in Transatlantic Relations, 1850–1920*. Chicago: University of Chicago Press.
- Gienow-Hecht, Jessica C. E., 2012. "The World is Ready to Listen: Symphony Orchestras and the Global Performance of America", *Diplomatic History* 36(1), pp. 17–28.
- Gienow-Hecht, Jessica C. E. (ed.), 2015. *Music and International History in the Twentieth Century*. New York: Berghahn.
- Gray, William Glenn, 2003. *Germany's Cold War: The Global Campaign to Isolate East Germany, 1949–1969*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Hoff, Henning, 2001. "...Largely the Prisoners of Dr. Adenauer's Policy": Großbritannien und die DDR (1949–1973)", pp. 185–206 in Pfeil, Ulrich (ed.), *Die DDR und der Westen: Transnationale Beziehungen 1949–1989*. Berlin: Ch. Links Verlag.
- Isar, Yudhishtir Raj, 2024. "Epilogue: Cultural Diplomacy, Some Discontents", pp. 283–94 in Rijo Lopes da Cunha, Maria M., Shannon, Jonathan, Møller Sørensen, Søren & Danielson, Virginia (eds), *Music and Cultural Diplomacy in the Middle East: Geopolitical Reconfigurations for the 21st Century*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Jordan, Paul, 2014. *The Modern Fairy Tale: Nation Branding, National Identity and the Eurovision Song Contest in Estonia*. Tartu: University of Tartu Press.
- Katz, Mark, 2020. *Build: The Power of Hip Hop Diplomacy in a Divided World*. New York: Oxford University Press.

- Kelly, Elaine, 2014. *Composing the Canon in the German Democratic Republic: Narratives of Nineteenth-Century Music*. New York: Oxford University Press.
- Kelly, Elaine, 2019. "Performing Diplomatic Relations: Music and East German Foreign Policy in the Middle East during the Late 1960s", *Journal of the American Musicological Society* 72(2), pp. 493-540.
- Kruse, Thorsten, 2012. "Cyprus and the Two German States—'Class Struggle' in the Eastern Mediterranean", *Cyprus Review* 24(1), pp. 55-69.
- Lammers, Karl Christian, 2006. "Living Next Door to Germany: Denmark and the German Problem", *Contemporary European History* 15(4), pp. 453-72.
- Langenkamp, Harm, 2014. *Cosmopolitan Counterpoint: Overt and Covert Musical Warfare and Diplomacy in the Early Cold War, 1945-1961*. PhD diss., Utrecht University.
- Mahiet, Damien, Ferraguto, Mark & Ahrendt, Rebekah, 2014. "Introduction", pp. 1-16 in Ahrendt, Rebekah, Ferraguto, Mark & Mahiet, Damien (eds), *Music and Diplomacy from the Early Modern Era to the Present*. New York: Palgrave Macmillan.
- Mahiet, Damien, 2020. Introduction to Labrosse, Diane (ed.), *H-Diplo Roundtable XXII-5 on Katz. Build: The Power of Hip Hop Diplomacy in a Divided World*, 2020-10-28, at <https://hdiplo.org/to/RT22-5>, accessed 2024-07-29.
- Mark, Simon, 2010. "Rethinking Cultural Diplomacy: The Cultural Diplomacy of New Zealand, the Canadian Federation and Quebec", *Political Science* 62(1), pp. 62-83.
- Mayer, Thomas, 1990. "Immigration into West Germany: Historical Perspectives and Policy Implications", pp. 130-36 in Lipschitz, Leslie & McDonald, Donogh (eds), *German Unification: Economic Issues*. Washington, DC: International Monetary Fund.
- Miazhevich, Galina, 2012. "Ukrainian Nation Branding Off-line and Online: Verka Serduchka at the Eurovision Song Contest", *Europe-Asia Studies* 64(8), pp. 1505-23.
- Miekkonen, Simo & Pekka Suutari (eds), 2016. *Music, Art and Diplomacy: East-West Cultural Interactions and the Cold War*. London: Routledge.
- Miller, Jennifer M., 2019. *Cold War Democracy: The United States and Japan*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Neumann, Iver B., 2014. *Diplomatic Sites: A Critical Enquiry*. New York: Oxford University Press.
- Nii-Dortey, Moses N. & Arhine, Adwoa, 2010. "The Performing Arts and the Post-Colonial Ghanaian Experience: The Ghana National Symphony Orchestra in Perspective", *Research Review* (University of Ghana, Institute of African Studies) 26(1), pp. 37-60.
- Orzoff, Andrea, 2021. "Citizen of the Staatsoper: Erich Kleiber's Musical Migration", *Central European History* 54(2), pp. 326-51.
- Pestel, Friedemann, 2019. "Prekäre DDR-Repräsentation: Die Europa-Tourneen des Leipziger Gewandhausorchesters in den 1950er bis 1980er Jahren", *Revue d'Allemagne: et de pays de langue allemande* 51(1), pp. 83-97.
- Pestel, Friedemann, 2021. "Performing for the Nation: Perspectives on Musical Diplomacy", pp. 325-46 in Nathaus, Klaus & Rempe, Martin (eds), *Musicking in Twentieth-Century Europe*. Oldenbourg: DeGruyter.
- Pischner, Hans, 1986. *Premieren eines Lebens: Autobiographie*. Berlin: Verlag der Nation.

- Pundziūtė-Gallois, Emilija, 2018. "Music that Divides: The Case of Russian Musical Diplomacy in the Baltic States", pp. 235–50 in Ramel, Frédéric & Prévost-Thomas, Cécile (eds), *International Relations, Music and Diplomacy: Sounds and Voices on the International Stage*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Ramel, Frédéric, 2024. "Beyond Bellephonic Sound: Exploring Some Musical Diplomacies during the Ukraine War", *Global Journal of Human-Social Science* 24(1), pp. 31–40.
- Ramel, Frédéric & Prévost-Thomas, Cécile (eds), 2018. *International Relations, Music and Diplomacy: Sounds and Voices on the International Stage*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Rijo Lopes da Cunha, Maria M., Shannon, Jonathan, Møller Sørensen, Søren & Danielson, Virginia (eds), 2024. *Music and Cultural Diplomacy in the Middle East: Geopolitical Re-Configurations for the 21st Century*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Roloff-Momin, Ulrich, 2012. *Andere machten Geschichte, ich machte Musik: Kurt Sanderling*. Berlin: Parthas Verlag.
- Rosenberg, Jonathan, 2015. "To Reach ... into the Hearts and Minds of our Friends": The United States' Symphony Tours and the Cold War", pp. 140–65 in Gienow-Hecht, Jessica C. E. (ed.), *Music and International History in the Twentieth Century*. New York: Berghahn.
- Rosengren, Henrik, 2022. "Cultural Heritage and Political Propaganda: East German Boys' Choirs in Sweden", pp. 167–84 in Garbering, Petra & Rosengren, Henrik (eds), *The Cold War through the Lens of Music-Making in the GDR: Political Goals, Aesthetic Paradoxes, and the Case of Neutral Sweden*. Lund: Universus Academic Press.
- Savage, Mark, 2022. "Russian Conductor Valery Gergiev Dropped by Munich Orchestra over Ties to Putin", *BBC*, 2022-03-01, <https://www.bbc.com/news/entertainment-arts-60569913>, accessed 2024-08-08.
- Searcy, Anne, 2020. *Ballet in the Cold War: A Soviet American Exchange*. New York: Oxford University Press.
- Sheppard, W. Anthony, 2019. *Extreme Exoticism: Japan in the American Musical Imagination*. New York: Oxford University Press.
- Shimazu, Naoko, 2014. "Diplomacy as theatre: Staging the Bandung Conference of 1955", *Modern Asian Studies* 48(1), pp. 225–52.
- Shin, Hyonhee, 2024. "South Korea bans viral North Korea propaganda video praising Kim", *Reuters*, 2024-05-20, <https://www.reuters.com/world/asia-pacific/south-korea-bans-viral-north-korea-propaganda-video-praising-kim-2024-05-20/>, accessed 2024-08-08.
- Slf, 1961. "Repräsent eines wahrhaft menschliches Landes: Erfolge des Gewandhausorchesters in Japan" *Berliner Zeitung*, 1961-06-07, p. 6.
- Smith, James, 2006. "Brecht, the Berliner Ensemble, and the British Government", *New Theatre Quarterly* 22(4), pp. 307–23.
- Stanzel, Volker, 2016. "Peace, Business, and Classical Culture: The Relationship between the German Democratic Republic and Japan", pp. 227–45 in Cho, Joanne Miyang, Roberts, Lee M. & Spang, Christian W. (eds), *Transnational Encounters between Germany and Japan: Perceptions of Partnership in the Nineteenth and Twentieth Centuries*. New York: Palgrave Macmillan.
- Statler, Kathryn C., 2012. "The Sound of Musical Diplomacy", *Diplomatic History* 36(1), pp. 71–75.

- Tan, Shrz Ee, 2018. "State Orchestras and Multiculturalism in Singapore", pp. 261-81 in Ramnarine, Tina (ed.), *Global Perspectives on Orchestras: Collective Creativity and Social Agency*. New York: Oxford University Press.
- Tett, Gillian, 2022. "Should Russian Composers Be Banned in the Wake of the War?" *Financial Times*, 2022-04-14, <https://www.ft.com/content/df30d89b-7333-4327-8fde-59e7ddoe1b14>, accessed 2024-08-08.
- "The Gewandhaus Orchestra: The Leipzig Tradition", *Times*, 1958-04-17, p. 3.
- "The Saxon State Orchestra: First Visit for 20 Years", *Times*, 1956-09-24, p. 3.
- Tkachenko, Oleksandr, 2022, "As Ukraine's Culture Minister, I'm Asking You To Boycott Tchaikovsky Until This War Is Over", *Guardian*, 2022-12-07, <https://www.theguardian.com/commentisfree/2022/dec/07/ukraine-culture-minister-boycott-tchaikovsky-war-russia-kremlin>, accessed 2024-08-08.
- Thomas, Marilyn, 2009. "'Aggression in Felt Slippers': Normalisation and the Ideological Struggle in the Context of Détente and Ostpolitik", pp. 33-51 in Fulbrook, Mary (ed.), *Power and Society in the GDR, 1961-1979*. New York: Berghahn.
- Tomoff, Kiril, 2015. *Virtuosi Abroad: Soviet Music and Imperial Competition During the Early Cold War, 1945-1958*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- "Unterkühlter Bach vor halbleerem Haus", *Basler Nachrichten*, 1968-02-07.
- U.S. Department of State, 2023. "Secretary Antony J. Blinken at the Launch of the Global Music Diplomacy Initiative", 2023-09-27, <https://2021-2025.state.gov/secretary-antony-j-blinken-at-the-launch-of-the-global-music-diplomacy-initiative/>, accessed 2025-04-25.
- U.S. Department of State, 2024. Global Music Diplomacy Initiative, <https://2021-2025.state.gov/music-diplomacy/>, accessed 2025-04-21.
- Wallace, Ian, 2000. "The GDR's Cultural Activities in Britain", *German Life and Letters* 53(3), pp. 394-408.
- Weaver, Matthew, 2022. "Cardiff Philharmonic Removes Tchaikovsky Performance over Ukraine Conflict", *Guardian*, 2022-03-09, <https://www.theguardian.com/uk-news/2022/mar/09/cardiff-philharmonic-orchestra-removes-tchaikovsky-over-ukraine-conflict>, accessed 2024-08-08.
- Welslau, Lea M. & Selck, Torsten J., 2024. "Geopolitics in the ESC: Comparing Russia's and Ukraine's Use of Cultural Diplomacy in the Eurovision Song Contest", *New Perspectives* 32(1), pp. 5-29.
- Wenkel, Christian, 2014. *Auf der Suche nach einem "anderen Deutschland": Das Verhältnis Frankreichs zur DDR im Spannungsfeld von Perzeption und Diplomatie*. Berlin: DeGruyter.
- Yaeger, Jonathan. 2014. "The Leipzig Gewandhaus Orchestra and the Wages of Diplomatic Service", pp. 69-81 in Ahrendt, Rebekah, Ferraguto, Mark & Mahiet, Damien (eds), *Music and Diplomacy from the Early Modern Era to the Present*. New York: Palgrave Macmillan.

ARCHIVES

Bundesarchiv (BArch)

- DR 1/8253: Hans-Georg Uszkoreit to Karl Tümmeler, 6 July 1957.
- DR 1/8329: Johannes Becher, Abschrift. Betr: Tourneen und Gastspiele, 6 December 1955.

DR 1/18267: Hermann Falk, "Information", 19 January 1977.

DR 1/18580: Rudolf Gehrke, Leipzig city council, to the ministry of culture, 18 May 1967.

DR 1/18591: a) Programme book, Staatskapelle Berlin, Royal Festival Hall London, 17 November 1967.

DR 1/18591: b) Harry Francis to Irene Gysi, 18 November 1967.

DR 1/18864: Gustav Watzinger, Reisebericht Bachorchester-Südamerika, 19.7.1966-12.8.1966.

STIFTUNG ARCHIV DER PARTEIEN UND MASSENORGANISATIONEN DER DDR IM BUNDESARCHIV (SAPMO-BArch)

DY 30/84973: a) Ernst Zielke, Bericht über die Tournee des Gewandhaus-Orchesters in Japan, 18 May 1961.

DY 30/84973: b) Ernst Zielke to Siegfried Wagner, 19 May 1961, Streng vertraulich. Ergänzung zum Bericht über die Japantournee des Gewandhaus-Orchester einige interne Fragen betreffend.

DY 30/18974: Deutsche Staatsoper in Berlin, 1973, 1975-1989.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (PA AA)

B 26/325, fols. 134-5: Aufzeichnung. Betr.: Auftreten des Leipziger Gewandhausorchesters in Zypern, 3 September 1965.

B 26/325, fol. 140: Hans Schlote to the foreign office, 6 September 1965.

B 26/325, fols. 152-3: Dieter Dickers to the department of culture, foreign office, 18 September 1965.

B 26/325, fol. 158: Heinrich Creuzburg to Hans-Joachim Tornau, 26 September 1965.

B 95/527: Aufzeichnung. Betr. Konzertreise des Leipziger Gewandhaus-Orchesters nach England.

B 95/526: FRG embassy in Rome to the foreign office, 19 December 1958.

B 95/876: a) Kempff, Berlin division of the foreign office, to the foreign office in Bonn, 21 February 1961.

B 95/876: b) List of members of the Gewandhaus-Orchestra-Leipzig participating in the concert-tour in Japan.

B 95/876: c) Kempff to the foreign office in Bonn, 9 March 1961.

B 95/876: d) Wilhelm Haas, FRG embassy in Tokyo, Ber. No. 705, 15 May 1961.

B 95/876: e) Günther Schlegelberger, FRG consulate in Osaka-Kobe, to the foreign office and FRG embassy in Tokyo, 4 May 1961, Ber. Nr. 4/II/61.

B 95/876: f) Wilhelm Haas, Besuch des Leipziger Gewandhaus-Orchesters, Tokyo, 15 May 1961, Ber. Nr. 705.

B 95/979: Friedrich von Zahn, BMG, to Dieter Sattler, foreign office, 9 December 1963.

B 95/1165: Kramer, foreign office to the FRG embassy in the United Kingdom, 28 January 1965.

B 95/1356: Simon to the director of Abteilung IV, 25 October 1966; and Overbeck to Simon, 31 October 1966.

MfAA, M1 A 995: Undated aide memoire sent from the GDR embassy in Moscow following a discussion there on 12 October 1960 (fols. 2-5).

- MfAA, M1 A 12899: fols. 12–14, GDR trade mission in Cyprus, Einschätzung des Ergebnisses des Aufenthaltes des Bach-Orchesters vom 25.–28.8. in Zypern, 30 August 1965.
- MfAA, M1 A 12899, fols. 15–17, Tauchmann, Schnellinformation, 27 August 1965.
- MfAA, M1 A 12899: fols. 18–22, Press Conference of Leipzig “Bach” Orchestra.
- MfAA, M1 A 12899: fols. 23–24, GDR trade mission in Cyprus, Aktenvermerk über die Unterredung mit Herrn Hadjioannou, Sekretär des Theaters “OTAL,” am 17.8.1965, 18 August 1965.
- MfAA, M1 A 16645: a) Guarantee form appended to letter from Michi Murayama to Ernst Zielke, 14 March 1961.
- MfAA, M1 A 16645: b) Telegram from Zentralkonzert to the Osaka Festival, 17 March 1961.
- MfAA, M1 C 12270: D.A.T. Stafford to the Borsdorf Agency, 25 July 1967.
- MfAA, M2 B 3328: Krüger, Vermerk über die Berichterstattung des Hauptabteilungsleiters im Ministerium für Kultur, Dr. Uszkoreit, zur Konzertreise des Gewandhausorchesters Leipzig Ende April nach England, 19 May 1958.

Hansard

- Hansard, HL Deb., 21 March 1963, vol 247, cc 1236–64. “Visas for East German Scientists and Artistes, <https://api.parliament.uk/historic-hansard/lords/1963/mar/21/visas-for-east-german-scientists-and>, accessed 2025-04-22.

National Security Archive

- Historical Office, Bureau of Public Affairs, Department of State, “Crisis over Berlin: American Policy Concerning the Soviet Threats to Berlin, November 1958–December 1962. Part IV: Deepening Crisis Over Berlin: Communist Challenges and Western Responses, June–September 1962”. Research Project No. 614-F, April 1970, <https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB354/4-70%20history%20excerpts.pdf>, accessed 2025-04-22.

Office of the Historian

- Letter from Livingston D. Merchant to the deputy secretary of defence James H. Douglas, 7 October 1960, in Foreign Relations of the United States 1958–1960, Berlin Crisis, 1959–69; Germany; Austria vol. IX, doc. 230, ed. Office of the Historian, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1958-60v09/d230>, accessed 2025-04-02.

FILM

- Heynowski, Walter and Voigt, Peter, 1967. *Mit vorzüglicher Hochachtung*, DEFA, 6 min, b&w, available at <https://www.pro.progress.film/search/asset/50626051>.

Solidaritet genom sång

Baltisk regionbildning, sovjetisk masskultur och Sovjetunionens kollaps

Odetta Rudling

Solidarity through song. Baltic region building, Soviet mass culture and the Soviet Union's collapse

This article shows how Soviet regional politics shaped the notion of the Baltics, that, in turn, contributed to the development of solidarity and mobilization in the region against Soviet power in the late 1980s and early 1990s. By looking at the Baltics as an economic and cultural entity, Soviet authorities implemented measures that homogenized culture in Lithuania, Latvia and Estonia throughout the Soviet period. This region-building could be felt within the field of song festivals that had existed in Latvia and Estonia since the second half of the nineteenth century but had not developed the same strong connection to nationalism and the nation state in Lithuania prior to 1940. It was the Soviet authorities that made sure to encourage the collaboration between the Lithuanian, Latvian and Estonian republics, homogenize their song festival practices and popularize them as a regional phenomenon at the Soviet and international level. This collaboration was crucial during the late 1980s, since it enabled solidarization of Lithuania, Latvia and Estonia, performing the region through the singing revolution and letting the world know of their united front that challenged historical taboos of Soviet occupation.

Inledning

Med extra stor fest och pompa, firade Litauen 2024 det 100-åriga jubileet av den så kallade sångfestivalen som pågått i Litauen sedan 1924. Festligheterna pågick en hel vecka (Dainų šventei skirtas pašto ženklų blokas). Sångfestivaltraditionen beskrevs i media som en tradition som överlevt både ockupationer och krig (Šileikis 2024).

Odetta Rudling är verksam som forskare och projektadministratör vid Lunds universitet.
E-post: odeta.rudling@hist.lu.se

Sedan Sovjetunionens fall ökade betydelsen av evenemanget, främst som en enorm folkfest som förenar den litauiska nationen. 2009 till exempel, när Litauen firade den föregivna tusenåriga årsdagen av Litauens grundande, valdes just sångfestivalen som ett speciellt sätt att uppmärksamma jubileet (Šaras 2013: 60). År 2003 fick detta evenemang även en global relevans när sångfestivaltraditionerna i de baltiska staterna Estland, Lettland och Litauen av UNESCO utnämndes till ett mästerverk och som en del av mänsklighetens muntliga och immateriella kulturarv (Puderbough 2008: 30; Rasteniene 2003: 1).

Detta erkännande kom även Litauen till del, trots att dess situation skiljer sig mycket från den estniska och lettiska. Till skillnad från sina nordliga grannar, vilka kan spåra sina sångfestivalstraditioner till 1800-talet, kan Litauen inte på samma sätt knyta an dessa händelser till den nationella rörelsen, eftersom sångfestivaler inte arrangerades förrän 1924. Den behandlades därefter inte heller som ett evenemang av nationell betydelse av landets regeringar under mellankrigstiden (Skrodenis 2005: 99f). Därför kan man egentligen inte tala om en traditionell nationell litauisk sångfestivaltradition likt i övriga baltiska stater (Rudling 2023: 103, 297f; Herzog 2012: 41f; Putinaite 2019: 194). I den meningen kan de litauiska erfarenheterna förstås som en ”uppfunnen tradition” i Eric Hobsbawms mening. Enligt Hobsbawm är ”traditioner som verkar eller hävdas vara gamla ofta ganska nyligen uppkomna och ibland påhittade” (Hobsbawm 1992: 1).

Föreliggande artikel vill visa hur den sovjetiska regionaliseringspolitiken bidrog till skapandet av en baltisk enighet och så småningom Sovjetunionens fall med fokus på sådana kulturella projekt som just sångfestivaltraditionen. Enigheten som världen bevittnade under slutet av 1980-talet och början av 1990-talet hänger direkt ihop med sovjetiseringen eftersom den delade in de sovjetiska republikerna i regioner och försökte utjämna dem kulturellt och ekonomiskt (Brüggemann 2015: 226f; Hackmann 2020: 5; Simon 1987: 75of, 761; Rakowska-Harmstone 1977: 76). Således fick territorierna som omfattade Litauen, Lettland och Estland benämningen *Pribaltika*, vilket motsvarar det äldre konceptet ”Baltikum” som spreds i europeiska diskurser under 1920-talet, alltså efter etableringen av de tre baltiska staterna 1918 (Ceruzis 2023: 8f.; Zubkova 2008: 4f). Genom att knyta an till det historiska begreppet populariserade Sovjetunionen tanken om den baltiska regionen genom att – bland annat – använda sig av just sångfesttraditionen och dess symbolism. Just de traditionella baltiska sångfestivalerna, vilka i samband med sovjetiseringen strategiskt inkluderade Litauen, kan förstås som en manifestation av den baltiska regionens identitet, men med en sovjetisk eftersmak (Herzog 2012: 96). I förlängningen ledde den här sovjetiska regionalisering till uppkomsten av en överstatlig baltisk enighet som manifesterade sig inom den ”sjungande revolutionen” under det sena 1980- och tidiga 1990-talet (Hackmann 2020: 5; Rudling 2023: 103; Simon 1987: 76of).

Den baltiska regionen

Det som vi idag uppfattar som "Baltikum" skiljer sig betydligt från tidigare uppfattningar om regionen, vilka fram för allt inte inkluderade Litauen. Historiskt sett beskrev det tyska begreppet "*baltisch*" (baltisk) Östersjonsregionen och dess befolkningar, men redan under 1840-talet omfattade begreppet också den tyska eliten inom de ryska provinser som nu utgör Estland och Lettland (Hackmann 2017; Brüggemann 2003: 348–350). Redan under 1800-talet uppfattade dock lettiska nationalister begreppet som synonymt med det lettiska, medan ester inte försökte appropriera det eftersom de redan hade ett starkt territoriellt attribut i namnet "Estland" (Hackmann 2017). Dessutom fanns det också en lingvistisk dimension i uttrycket "*baltisch*" som redan under 1800-talet syftade på de litauiska, lettiska och fornpreuussiska (och indoeuropeiska) språken, medan estniskan – som är ett finsk-ugriskt och icke-indoeuropeiskt språk – föll utanför (Boiko 2002: 11; Hackmann 2017).

Först efter 1918 dök Litauen upp i detta sammanhang när Estland, Lettland och Litauen samtidigt deklarerade sina självständigheter. Då blev "Baltikum" en territoriell beskrivning för just dessa stater, även om också Finland räknades som en "baltisk stat" fram till och med 1930-talet (Anderson 1982: 55; Brüggemann 2003: 349).

Men det faktum att Estland, Lettland och Litauen inordnades under en samlande term betyder inte att de också blev en enhet. Snarare tvärtom. Till exempel uppfattade estniska diplomater inte Litauen som en del av Baltikum. Det gällde även efter 1918 (Brüggemann 2003: 348). Oenigheten syntes också tydligt i hur lite sammanhållning det fanns mellan de tre länderna under mellankrigstiden, vilket kan illustreras av de misslyckade försöken att skapa en militär och säkerhetspolitisk allians inom Baltikum och Östersjöregionen. Bakom det första försöket stod tanken att bilda en konfederation mellan Estland, Lettland och Litauen direkt efter första världskriget, vilket presenterades i samband med Fredskonferensen i Paris 1919. Ingen av de tre staterna inledde dock konkreta steg för att förverkliga idén. Lite senare, mellan 1919 och 1925, gjordes flera misslyckade försök att skapa en politisk, ekonomisk och militär allians mellan de baltiska länderna, Finland och Polen, eftersom Litauen och Polen inte kunde komma överens (Butkus 2007: 24f). Först 1934, alltså sex år före den sovjetiska ockupationen, kom Litauen, Lettland och Estland överens om en gemensam "baltisk entente" som inte inkluderade Finland eller Polen men som avsevärt stärkte de diplomatiska banden mellan länderna (Butkus 2007: 24f).

Den sovjetiska konstruktionen ”Pribaltika” och enigheten mellan Litauen, Lettland och Estland

Trots försöken att skapa en enad front inom Baltikum blev Estland, Lettland och Litauen en regional enhet först efter den sovjetiska ockupationen (Hackmann 2017). Just den sovjetiska perioden och den konkreta sovjetiska politiken, inskriven i regionbildningen med hjälp av begreppet *Pribaltika*, hjälpte till att cementera uppfattningen om regionen och dess specifika drag (Ceruzis 2023: 8f.; Simon 1987: 761; Zubkova 2008: 4f; Hackmann 2020: 5).

Även om regionalismen var mer fruktad än önskad politik under Stalins tid (1929–1953), växte regionalistiska tendenser fram under efterkrigsperioden inom sovjetväldet och berörde då mest Sibirien, centralasiatiska republiker och just Baltikum. Definierade som ”*sovetskaja Pribaltika*” – alltså länderna i den omedelbara närheten till Östersjön plus *Kaliningrad Oblast* – kunde Lettland, Litauen och Estland utveckla gemensamma drag under den poststalinistiska perioden (Simon 1987: 750f, 761).

Det var bland annat de dramatiska upplevelserna av den sovjetiska politiken som spelade en stor roll för utvecklingen. Gemensamma erfarenheter av annektering, sovjetisering, deportationer och tvångskollektiviseringen har framför allt bidragit till att dessa tre länder vid Östersjön kommit närmare varandra i resultatet av den första (1940) och den andra sovjetiska ockupationerna (1944) (Simon 1987: 761; Boiko 2002: 9).

Den djupa samhörigheten mellan republikerna drevs dessutom fram av den administrativa omfattningen av *Pribaltika*. Baltikum uppfattades inte bara som en ekonomisk region, utan också som försvarsregion (*voennyj okrug*) (Simon 1987: 761). Man kan också tillägga att ”Baltikum” – framför allt i den ryska uppfattningen – ansågs som främmande inom ramen för det sovjetiska imperiet inte minst på grund den högre levnadsnivå som Estland, Lettland och Litauen hade (Rolf 2010: 185.; Brüggemann 2003: 350f). Dessa främmande drag har också bidragit till att ”Baltikum” enligt Jelena Zubkova blev ett enande symbolord inom det sovjetiska samhället eftersom sovjetiska medborgare refererade till regionen som ”det sovjetiska väst” eller ”vårt utomlands” (Zubkova 2008: 4; Paulauskas 2005: 52f; Brüggemann 2003: 350f).

Även säkerhetspolitiskt betraktades Baltikum som en enad kropp, eftersom regionen sågs som en problematisk oroshärd och – enligt KGB:s uppfattning under efterkrigstiden – ett centrum för antisovjetiska aktiviteter (Cohn 2018: 774; Rolf 2014: 203).

Vid sidan av den ekonomiskt-militära administrationen, var den mest utpräglade formen av sovjetisk regionalismen av kulturell och språklig natur (Simon 1987: 755). Detta gällde förbindelser och utbyte inom de flesta kulturella områden: litteratur, film, teater, arkitektur med flera. Genom till exempel teaterfestivaler som ”Den baltiska våren” som ägde rum under 1960- och 1970-talen, utställningar inom bild och form, film- och litteraturveckor och mycket

annat har den sovjetiska nationalitetspolitiken bundit ihop de tre baltiska republikerna (Simon 1987: 761).

Sångfestivaler – ett exempel på baltisk regionalism?

Även den sovjetiska musikaliska masskulturen, som utgjorde en viktig del av den "baltiska" kulturen, spelade en roll i regionbildningsprocessen. Enligt den tyske kulturhistorikern Philipp Herzog var det just sådana sovjetiska projekt som sångfestivalerna som på ett kulturellt och vardagligt sätt bidrog till skapandet och fördjupningen av *Pribaltika*-regionen, något han kallar "baltisering" (*Baltisierung*) (Herzog 2012: 96). Men hur gick det till? För att förklara den utvecklingen är det nödvändig att blicka tillbaka till historien bakom de baltiska sångfestivalerna.

Historien om sångfestivaler går tillbaka till 1800-talet men bara för Estland och Lettland eftersom Litauen inte hade samma förutsättningar. I Estland och Lettland – baserat på de tyska erfarenheterna med de så kallade *Sängerfest* – etablerades traditionen av sångfestivaler redan under andra hälften av 1800-talet och knöts till de pågående nationella rörelserna (Brüggemann & Kasekamp 2014: 262; Herzog 2012: 41). Litauen däremot upplevde inte en liknande utveckling förrän efter första världskriget (Gudelis 2012: 103; Skrodenis 2005: 96f.). Att Litauen hamnade utanför denna utveckling hade framför allt att göra med den strikta politiken från det ryska tsarriket inom det litauiskspråkiga generalguvernementet, som efter upproret 1863–64 bland annat hade förbjudit tryckandet av böcker med latinska bokstäver och därmed infört omfattande kulturella begränsningar (Plakans 2011: 236f.). Under tiden kunde estniska nationalister till exempel grunda det så kallade Vanemuise-sällskapet 1865 i Tartu (Dorpat), vilket tolererades av tsarregimen. Den imperialistiska politiken inom de estniska och lettiska territorierna var mycket mildare på grund av den lojala, ryskorienterade tyska eliten (Plakans 2011: 206; Brüggemann & Kasekamp 2014: 262). För den litauiska befolkningen var det dock strikt förbjudet att genomföra offentliga nationellt riktade aktiviteter till och med 1904, vilket gjorde att varken litauiska organisationer eller patriotiska evenemang var tänkbara (Balkelis 2009: 24f).

Trots dessa omständigheter hade de estniska och lettiska erfarenheterna i grannskapet betydande inflytande på de litauiska kulturella ambitionerna, eftersom en del av den litauiska eliten längtade efter jämförbara evenemang, riktade till den litauiska befolkningen (Jakelaitis 1970: 30). Dessa tidiga försök att genomföra sångfestivaler, till exempel 1906, misslyckades dock. Ett undantag var körentusiasten, filosofen och författaren Vilhelmas Starosta (tyska: Wilhelm Storost), även känd under pseudonymen Vydūnas, som i början av 1900-talet lyckades organisera småskaliga körevenemang i de litauiskt-språkiga delarna av Ostpreussen, ibland benämnda som sångfestivaler (*dainų šventė*) (Gudelis 2015: 65).

Trots detta var det inte förrän 1924, alltså efter Litauens självständighet, som landet genomförde sin första sångfestival, kallad "sångdagen" (*dainų diena*). Detta blev en manifestation av den körrörelse som hade vuxit fram under 1910- och 1920-talen. Även om sångfestivalen blev en succé, blev det mycket svårt att genomföra den därefter på grund av bristande resurser och ointresse från statligt håll. Framför allt misslyckades den litauiska staten vid upprepade tillfällen att organisera festivalen igen under 1930-talet (Skrodenis 2005: 98f.). Den litauiska staten misslyckades inte bara med utvecklingen av evenemangen under mellankrigstiden, och att använda dem för statens nationalistiska agenda, utan också att genomföra dem regelbundet. Vid slutet av 1930-talet kunde man alltså inte tala om en sångfestivaltradition då en sådan ännu inte existerade (Rudling 2023: 103; Putinaitė 2019: 194).

I kontrast till den kulturella inriktningen hos de litauiska politiska ledarna under mellankrigstiden, betraktade de sovjetiska auktoriteterna de baltiska sångfestivalerna som den "perfekta idealmodellen" för sovjetiska massfestivaler (Herzog 2012: 59). Med den baltiska sångfestivalen som förebild organiserade bolsjevikerna liknande evenemang, så kallade *prazdnik pesni* (sångfestivaler), redan på 1930-talet i Moskva, Leningrad och Charkiv (John 2009: 221f). Enligt Vytautas Jakelaitis, en tidigare chef för Litauens hus för folkkultur och biträdande kulturminister, arrangerades liknande festivaler – i något olika former – även i Sovjetvitryssland och Sovjetukraina från och med 1949 och i Armeniska SSR från 1968 (Jakelaitis 1985: 21).

När Baltikum annekterades användes just kulturell sammanhållning som argument för att understryka det specifikt baltiska och främja den nya baltiska regionalismen. Eftersom sångfestivalerna redan var etablerade som en nationell tradition bland letter och ester, och ansågs vara ett önskvärt kulturellt projekt i Litauen som hittills saknat statligt stöd, utgjorde de en perfekt plattform för att vinna stöd från baltiska befolkningar där den antisovjetiska inställningen var utbredd under hela sovjettiden (Cohn 2018: 774).

I skapandet av den baltiska regionen genom musikfestivaler var sammankomster av litauiska, lettiska och estniska kulturfunktionärer av betydelse. Som de minst erfarna på detta område förväntades litauerna lära sig av sina grannar, letter och ester, hur man organiserade sådana komplexa evenemang. För att rådgöra med kollegorna i organisatoriska frågor reste en litauisk delegation till Lettland och Estland 1950. Vid detta tillfälle fattades det ett historiskt beslut som ledde till utvecklingen av ett mer enhetligt festivalsystem inom Baltikum. Från och med 1950 skulle alla de tre baltiska republikerna arrangera sångfestivaler vart femte år för att med dessa fira "återupprättandet av sovjetmakten" (Jakelaitis 1985: 42; Rudling 2023: 103f).

Därigenom infogades de baltiska republikerna också i systemet av kontinuitet gällande när festivalerna ägde rum, vilket innebar en förändring i relation till det som gällde före andra världskriget. Detta var mindre viktigt för Litauen,

där det inte fanns någon särskild regelbundenhet mellan de få festivalerna som hade ägt rum under mellankrigstiden, men däremot för Lettland och Estland som hade en traditionellt etablerad festivalkalender och firade sångfestivalen vart femte år. Även om den femåriga regelbundenheten har bibehållits, påbörjade alla tre baltiska republiker samtidigt en ny räkning med intervaller om fem år från och med 1950 (Herzog 2012: 60f; Skrodenis 2005: 98f).

Betydelsen av sångfestivalerna som evenemang med en kulturell och symboliskt vikt för den baltiska regionen drevs också på genom dess ökande populärkulturella ställning. Detta gjordes bland annat genom att årligen mobilisera ett högt antal deltagare och popularisera de amatördrivna sång- och dansaktiviteter på republik- och regionalnivå i alla de tre republikerna. För att uppnå målet samlade partiet i den litauiska republiken till exempel 11 778 personer till sångfestivalen 1946 och imponerande 26 500 år 1950. Antalet deltagare mellan 1946 och 1960 mer än fördubblades, och nådde 34 000 år 1960 (Rudling 2023: 101).

Parallellt med detta byggde myndigheterna upp ett omfattande nätverk av amatörer som var aktiva vid sångfestivalerna. Mellan 1950 och 1965 växte antalet amatörer i Litauen från 50 000 till 270 000 (Mikštaitė 2013: 209; Rudling 2023: 101). Och även om det främsta målet var av propagandistisk natur, det vill säga att presentera partiets förmåga att påverka "massorna" i offentligheten och samtidigt förmedla de viktigaste budskapen om framstegen inom den löpande planekonomin, var dessa evenemang samtidigt viktiga plattformar för att värna det lokala arvet och därigenom säkra nationalismens överlevnad (Rolf 2006: 257; Mikštaitė 2013: 211). Till exempel avslutades de estniska festivalen under flera år med att den estniska kören sjöng sången "*Mu isamaa*" ("Mitt fädernesland"), av den estniska kompositören Gustav Ernaks – trots att den inte var godkänd av partiet. Enligt Karsten Brüggemann blev Ernaks "*Mu isamaa*" under 1960-talet det inofficiella alternativet till den sovjetestniska hymnen (Brüggemann 2015: 226). Ett liknande fenomen fanns också i Litauen, där Juozas Naujalis sång "*Lietuva brangi*" ("Käraste Litauen"), som hade sitt ursprung i mellankrigstidens körrörelse, blev en del av en sovjetlitauiska kanon runt 1960. Sången utvecklades sedan, särskilt under den "sjungande revolutionen", till en alternativ (patriotisk) hymn för Litauen (Šmidchens 2014: 179f).

Det var inte bara inrättandet av sångfestivalerna i sig som stärkte den baltiska regionalismen och enigheten på den musikaliska fronten. Även andra parallella kulturella fenomen inom den sovjetiska masskulturen spelade roll. Som exempel kan nämnas de baltiska studentfestivalerna "*Gaudeamus*" – ibland också beskrivna som studenternas sångfestivaler – som började äga rum med jämna mellanrum i alla tre baltiska delrepubliker från slutet av 1950-talet. Dessa festivaler var på sätt och vis ett förkroppsligande av just den baltiska kulturen eftersom hela programmet var indelat i konserter med litauiska, lettiska och estniska delegationer. Dessutom växlade platserna där festivalen ägde

rum från Tallinn till Riga, från Riga till Tartu, från Tartu till Vilnius och fortsatte på samma sätt under de följande decennierna (Andrejauskaitė 2018).

Sovjetregimen stödde inte bara sammanhållningen mellan de tre baltiska republikerna utan presenterade även dessa som en enad region för omvärlden. Och även där spelade den sovjetiska masskulturen en stor roll. Detta var till exempel tydligt i hur det sovjetiska turistbolaget "Inturist" introducerade regioner så som "Baltikum", "Kaukasus" och "Centralasien" och andra till turister inom den växande turismen från slutet av 1950-talet (Zakė 2018: 44). Sibirien presenterades exempelvis som en av de viktigaste regionerna i en reklamfilm från "Inturist" just genom tydlig användning av den lokala, folkloristiska kulturen. Dans, sång och speciella kostymer hjälpte att skapa en distinkt sibirisk kultur ("Siberia invites you to visit" 1982: 1:50-2:30 min).

Samma gällde också Baltikum. Den kulturella sammanhållningen, inte minst inom den musikaliska kulturen som redan var utvecklad vid slutet av 1950-talet, gjorde att turister från utlandet erbjöds just kulturella upplevelser fyllda med "autentiska" etniska inslag från de baltiska befolkningarna (Zakė 2018: 44). I samband med detta är det också viktigt att nämna att det som tillgodosåg besökarnas intresse att upptäcka etniska gemenskaper inom de baltiska befolkningarna, presenterades till turister som något slags spektakel (Zakė 2018: 44).

I Baltikum blev just sångarfestivaler en del av erbjudandet om en "autentisk" lokal kultur. Till exempel välkomnades 1960 för första gången gäster utanför Sovjetunionen till den litauiska festivalen. Dessa representerades av så kallade "progressiva" litauiska emigranter från USA, Kanada och Uruguay. Lite senare, när den utländska turismen till Litauen expanderade under 1960- och 1970-talen, tog några av dessa resenärer sina egna körer med sig och kunde även aktivt delta i evenemanget ("*Lietuva taip dar nedainavo*" 1960; Streikus 2007: 21f).

Solidaritet, social rörelse och musik

För att förstå hur samspelet mellan musik och solidaritet – i det här fallet solidaritet av en regional befolkning i protest mot den sovjetiska makten – fungerade under åren och månader av den så kallade "sjungande revolutionen" måste begreppet "solidaritet" tydliggöras. Konceptet är ganska brett och innefattar ett antal olika tolkningar vilka försvåras genom förekomsten av en rad olika synonymer såsom enighet, gemenskap, syster- och brödraskap, allians och mycket annat (De Kok 2022: 37).

Begreppet kan definieras på flera olika sätt, men den definition som är passande i det baltiska sammanhanget är den som Lawrence Wilde erbjuder. Solidariteten är enligt honom "känslan av ömsesidig sympati och ansvar bland medlemmarna i en grupp, vilket främjar ömsesidigt stöd" (Wilde 2007: 171). För

att kunna precisera definitionen ytterligare, tillämpar jag också tankar som den feministiska filosofen Sally J. Scholz erbjuder. Hon tolkar "solidariteten" som en *"form of unity [...] that mediates between the individual and the community and entails positive moral duties"*. Baserad på elementen som enighet, relation mellan individen och moraliska plikter, skiljer Scholz mellan olika typer av solidaritet, nämligen social, civil och politisk. Medan den sociala solidariteten mest påverkar sammanhållningen, alltså enigheten inom en grupp, fokuserar den civila på gemenskapen. Den politiska solidariteten slutligen uppfattas av Scholz som en reaktion på orättvisa och förtryck. Den enighet som individer i den här gruppen delar skapas genom deras moraliska plikter och engagemang (Scholz 2008: 21, 27, 34).

Den här konceptualiseringen är passande för att förstå den baltiska kampen om självständighet under sent 1980-tal och det tidiga 1990-talet då den ligger nära begreppet enighet och samtidigt kan relateras till både nation och region, alltså den "föreställda gemenskap" som var central för den baltiska revolutionen. När det gäller kategorin social solidaritet, verkar det vara en blandning av den civila och politiska solidariteten. För det första var de baltiska delrepublikerna redan stater under mellankrigstiden och de hade i viss utsträckning utvecklat en civil gemenskap före den sovjetiska maktens våldsamma annektering. Dessutom utvecklade ett antal grupper olika initiativ som kan förstås som tidiga försök att forma det civila samhället under det sena 1980- och tidiga 1990-talet vilket gör att just den "sjungande revolutionen" förknippas med idén om den civila solidariteten (Ramonaitė, Kavaliauskaitė & Švedas 2011: 23). Samtidigt måste det understrykas att viljan att frigöra sig var en kamp mot den sovjetiska orättvisan och förtrycket vilket gör att den baltiska revolutionen också innehåller drag av politisk solidaritet. De moraliska plikterna som var förknippade med solidariteten i Baltikum utgick dock först och främst från nationalistiska ambitioner vilka var enklare att uppnå om Baltikum utgjorde en enad front. På så sätt var den baltiska revolutionen en social rörelse som förenade Litauen, Lettland och Estland mot ett gemensamt mål. Den här rörelsen berörde ett antal olika civila rörelser som sträckte sig från ekologiska till mer kulturell inriktade aktivister och deras protestaktioner (Hackmann 2020: 6f).

En ytterligare relevant fråga är hur solidariteten hänger ihop med aktivismen och hur och varför solidariteten kan kopplas till just musiken. Sociologen R. Serge Denisoff presenterar värdefulla insikter i det här sammanhanget (Denisoff 1966: 582). Han beskrev musiken redan under 1960-talet som ett bindande element av de olika rörelserna: *"The song creates and promotes cohesion, solidarity, and high morale in an organization or movement supporting its world view"* (Denisoff 1966, 582).

På liknande sätt hävdar även politikteoretikern Mark Mattern att musikens funktion inom en social rörelse kan vara att inta en konfrontativ och även

pragmatisk ställning. Dessutom kan musiken i Matterns uppfattningen bidra till utvecklingen av en kollektiv identitet och främjandet av gruppens egna intressen (Mattern 1998: 25f, 27f, 30). Musiken kan alltså bidra till att definiera den solidariska gruppen, avgränsa den från andra och kommunicera gruppens politiska uppfattningar till omvärlden (De Kok 2022: 22).

Den sovjetiska masskulturen och den baltiska enigheten under den "sjungande revolutionen"

Det var under den "sjungande revolutionen" som begrepp som "den baltiska regionen" och "Baltikum" fick större uppmärksamhet i omvärlden och mer avgörande betydelse för enigheten mellan litauer, letter och ester. Under denna revolution förenades dessa stater genom ett gemensamt mål att uppnå självständighet och de trädde in i historien som den drivande kraften mot den sovjetiska övermakten (Simon & Simon 2009: 128). Den baltiska enigheten var alltså – i Jörg Hackmanns beskrivning – som tydligast i kampen mot det ryska och sovjetiska förtrycket, vilket särskilt manifesterades just när Sovjetunionen föll (Hackmann 2020: 5). Det har varit dramatiska händelser och diskurser kring den illegitima annekteringen av de baltiska länderna, med inledning i Molotov-Ribbentrop-pakten 1939, som mest präglat begreppen "baltiska stater" och "baltiska nationer" i den nutida uppfattningen. Detta blossade upp i samband med processen den "återvändande historien", alltså en våg av offentliga debatter om de nedtystade kapitlen av den baltiska historien och deras stärkta nationella identitet under *glasnost*. Genom offentliga diskussioner som bröt sovjetiska tabun och gjorde den lokala historien aktuell blev omvärlden mer och mer medveten om de baltiska länderna (Hackmann 2020: 5; Davoliūtė 2013: 159). Att dessa händelser påverkade medvetenheten om regionen blev också tydligt i det växande antalet publikationer av böcker och artiklar om Baltikum i dess nuvarande konstellation efter 1991.¹

Den baltiska revolutionen, vilken bidrog till Sovjetunionens kollaps, hade en stark koppling till den kanoniserade sovjetiska kulturen, det vill säga den "nationella formen" inom den sovjetiska nationalitetspolitiken (Brüggemann 2015: 226; Simon & Simon 1993: 145). Kärnan i denna "nationella form" var den folkloristiskt präglade populariseringen av sovjetisk masskultur som lyckades överleva under årtionden. Just på grund av detta fick den musikaliska protestformen benämningen "den sjungande revolutionen" (Brüggemann 2015: 226).

1 Se till exempel följande titel: Hansen B. & Heurlin B. (eds), 1998. *The Baltic States in World politics*. Richmond: Curzon; Lieven A., 1994. *The Baltic Revolution, Estonia, Latvia, Lithuania and the Path to Independence*. New Haven & London: Yale University Press; Gerner, C. & Hedlund, S., 1993. *Baltic States and the End of the Soviet Empire*. Routledge: London; Smith D. J. (red.), 2005. *The Baltic States and their region: new Europe or old?* Amsterdam & New York: Rodopi.

Begreppet "sjungande revolution" myntades av den estniska journalisten Hans Valk 1988. Han beskrev den dåvarande baltiska strävan efter självständighet som en emotionell musikalisk demonstration av estnisk solidaritet, vilken snart fördes över till alla tre baltiska delrepubliker (Šmidchens 2014: 193) och som förvandlade den sovjetiska masskulturen från ett verktyg för sovjetisk integration under sovjettiden till ett instrument för sovjetisk desintegration (Mikšaitė 2013: 193).

Detta blev tydligt genom den omfattande användningen av sång, traditionella dräkter och folkmusikinstrument, som starkt påminde om inslagen i de sovjetiska sångfestivalerna (Rudling 2023: 288f., 290f.). Under den "sjungande revolutionen" sjöng stora massor av människor sånger, ofta sådana som hade varit bortglömda, exempelvis olika partisan- och krigssånger. Dessa blev enormt populära eftersom Sovjetunionens kollaps gick hand i hand med processen av "historiens återkomst" (Rudling 2023: 287; Šmidchens 2014: 202f; Davoliūtė 2013: 159). Att sjunga sådant som tidigare varit förbjudet var ett sätt att bryta med systemet och frigöra sig från de ideologiska bojorna under sovjettiden. Till exempel ackompanjerades *Sjūdis*' ("Rörelsen", den litauiska nationella fronten) möten ofta av partisansången "*Tu neverk, motušėle*" ("Gråt inte, lilla mamma"), som handlar om en mammas tragiska öde när hon tvingas ta farväl av sin son (Rudling 2023: 287, 281).

Bilder från *Sjūdis*-demonstrationerna visade ofta stora grupper av sjungande människor och symboliska markeringar av den lokala tillhörigheten, genom till exempel att inkludera folkmusikinstrument som *kanklės*, klä sig i regionala dräkter, eller bära på symboler som bärnstenkedjor inom olika protestaktioner. Dessutom använde sig den sjungande revolutionen av de scener som var framtagna för sångfestivalerna av de sovjetiska auktoriteterna (Rudling 2023: 281; Rolf 2006: 345). Allt detta gick hand i hand med återinförandet av andra nationella symboler som kan knytas till lettisk, litauisk och estnisk statsnationell identitet och de nationella rörelserna från första delen av 1900-talet (Hackmann 2020: 8).

Den emotionella stämningen och det spända politiska läget var inte bara tydligt i de nya uttrycken inom sovjetisk masskultur utan även i de etablerade formerna, såsom sångfestivalerna. Trots att sångfestivalen i Litauen 1985 var den största hittills, med över 38 000 deltagare, var den också den mest politiserade eftersom regimen kände sig hotad. Redan 1990 var stämningen dock helt annorlunda, då alla tre baltiska delrepubliker upplevde sina egna sångfestivaler som symboler på vägen till självständighet (Rastenienė 2007: 4; Hackmann 2020: 11).

De estniska och lettiska festivalerna inleddes med "patriotiska" sånger fria från kommunistisk ideologi och avslutades med inofficiella nationella hymner (Hackmann 2020: 11). Den litauiska festivalen 1990 skilde sig markant från de

festivaler som firades innan *Sqjūdis* hade bildats. Den övervakades inte längre av KGB och Vilnius var fyllt av optimistisk förväntan (Rastenienė 2007: 4).

Det var inte bara sångfestivalerna som bidrog till den musikaliska formen av den baltiska revolutionen; även andra händelser pekade i samma riktning. Till exempel samlades ett stort antal människor under den veckolånga sommarfestivalen "Gamla dagar i Tallinn" under de så kallade vita nätterna, vilken sammanföll med årsdagen av de sovjetiska deportationerna 1941 (Hackmann 2020: 10). Sådana händelser bidrog till att forma en enad nation (Brüggemann & Kasekamp 2014).

Om sångfestivalerna främst uttryckte nationalistiska ambitioner, så markerade även andra evenemang den baltiska enigheten. Precis före Sovjetunionens kollaps dök helt nya typer av festivaler upp – exempelvis folkmusikfestivalen "Baltica" – som tydligt signalerade för omvärlden att de baltiska republikerna var förbundna med varandra genom musik. Baltica-festivalerna började 1985, samtidigt som Michail Gorbatsjovs *perestrojka*-politik, och grundades vid en UNESCO-konferens av det internationella rådet för folklorefestivalorganisatörer (Šmidchens 2014: 273; Vardys 1989: 95).

Festivalen representerade inte bara den baltiska enigheten, utan också – med tanke på festivalens internationella karaktär – Baltikums återkomst till Europa (Baltica 1987; Šmidchens 2014: 273). Att "Baltica" i praktiken blev en plattform för de politiska krafterna inom de sociala rörelserna blev särskilt tydligt i samband med arrangemanget av "Baltica" i Tallinn 1988, då de nationella flaggorna för Lettland, Estland och Litauen hissades trots att de sovjetiska myndigheterna hade förbjudit det och hotat med konsekvenser (Šmidchens 2014: 282f, 284f). 1991 års lettiska arrangemang av "Baltica", som ägde rum ett halvår efter att civila hade dödats i både Vilnius och Riga, upplevdes som en fest i en entusiastisk och euforisk anda (Šmidchens 2014: 297).

Den kanske viktigaste och mest imponerande händelsen under den "sjungande revolutionen" och den största manifestationen av baltisk solidaritet mellan litauer, letter och ester var den så kallade "Baltiska kedjan". Det var en protestaktion mot den sovjetiska annekteringen av de baltiska länderna som ägde rum den 23 augusti 1989 på 50-årsdagen av Molotov-Ribbentrop-pakten (Hackmann 2020: 4). Proteströrelsen mot pakten som syftade till att dela Europa mellan Sovjetunionen och Nazityskland 1939 hade framför allt en stor symbolisk betydelse, eftersom den – liksom den sovjetiska masskulturen – mobiliserade en betydande del av den baltiska befolkningen längs vägen mellan Tallinn, Riga och Vilnius (Jonkutė 2015: 229). Som en symbol för solidaritet bildade de baltiska "bröderna och systrarna" en mänsklig kedja som var cirka 600 kilometer lång och involverade mellan en och två miljoner människor (Hackmann 2020: 4). Den unika symboliska betydelsen av denna händelse blev tydlig även på internationell nivå, eftersom den 2009 blev en del av UNESCO:s program "Världens minne" (*Memory of the World*) och därmed

en del av världens internationellt erkända dokumentärpolitiska arv (Jonkutė 2015: 229).

Solidariteten mellan de baltiska republikerna kunde kännas i olika ögonblick längs den baltiska kedjan. Ett av de rituella inslagen var att hålla varandra i händerna, vilket inte bara symboliserade den nationella enigheten inom Litauen, Lettland och Estland, utan också en enad kropp inom hela Baltikum. Dessutom använde människorna i den baltiska kedjan retorik som både betonade det baltiska offerskapet och de släktliknande banden mellan republikerna. Det talades mycket om broder- och systerskap mellan befolkningarna, och de tre baltiska republikerna beskrevs ofta som kusiner (Jonkutė 2015: 232, 237). Därifrån kan man dra slutsatsen att de baltiska folken inte bara kunde sjunga sig till en nation, som Karsten Brüggemann och Andres Kasekamp beskrivit det, utan också till en gemensam region (Brüggemann & Kasekamp 2014).

Den nyfunna baltiska enigheten uttrycktes också genom en speciell repertoar under den sjungande revolutionen. Inget förstärkte tanken på solidaritet och enighet så mycket som den trespråkiga sången "Atmostas Baltija" / "Bunda jau Baltija" / "Ārgake Baltimaad" (Baltikum vaknar!), framförd av Žilvinas Bubeļis (Litauen), Viktors Zemgals (Lettland) och Tarmo Pihlap (Estland) (Atmostas Baltija, Bunda jau Baltija, Ārgake Baltimaad). Sången hade dock två lettiska upphovsmän, Boriss Reznīks (musik) och Valdis Pavlovskis (text). Denna sång blev mycket populär under den sjungande revolutionen och förvandlades till en symbol för rörelsen (Kudinš 2019: 28).

Sammanfattning

Den här studien visar hur den sovjetiska kultur- och regionaliseringspolitiken under kalla krigets dagar bidrog till skapandet och cementeringen av den baltiska enigheten som manifesterade sig i den "sjungande revolutionen" under slutet av 1980-talet och början av 1990-talet.

Eftersom regionaliseringen var en process av främst kulturell natur var politiken i samband med de baltiska sångfestivalerna ett viktigt område där just "baltiseringen" (Baltisierung) manifesterade sig. Det var bland annat inom detta område som symbolvärdet av den baltiska regionen formerade sig. De tre baltiska republikerna hade mycket olika erfarenheter här, särskilt med tanke på skillnaderna mellan Litauen å ena sidan och Lettland och Estland å den andra. Medan den lettiska och estniska festivaltraditionen etablerades under andra delen av 1800-talet och kan kopplas till den dåvarande nationalistiska rörelsen, kunde litauer inte arrangera sin första sångfestival förrän 1924 och lyckades inte att etablera en litauisk sångfestivaltradition före den sovjetiska ockupationen.

Det var den sovjetiska regionaliseringspolitiken och auktoriteternas specifika intresse i sångfestivaltraditionen som förvandlade den till en komponent i regionaliseringen av det som kallades det västsovjetiska *Pribaltika*.

Sovjetunionen förstod Baltikum som en administrativ, ekonomisk och militär enhet och presenterade den som sådan för omvärlden; därför var det uppenbart meningsfullt att också bedriva regionaliseringspolitiken inom den kulturella sektorn. Eftersom regimen betraktade sångfestivaltraditionen som ett utmärkt verktyg för att vinna stöd, fick just den traditionen mycket uppmärksamhet inom det kulturella enandet av delrepublikerna. I skapandet av en gemensam baltisk tradition synkroniserades tidpunkterna, agendan och genomförandet genom dessa evenemang, medan Litauen fick lära sig från sina erfarna grannar om festivalen. Efter 1950 hölls dessa festivaler i alla tre republiker till ära för "återupprättandet av sovjetmakten," men de blev inte enbart plattformar för sovjetisk ideologi utan också manifestationer av nationalistiska känslor. Gaudemus-festivalerna, som var studenternas egna sångfestivaler, förkroppsligade den baltiska enigheten genom att bli en mötesplats för litauiska, lettiska och estniska ungdomar. Dessutom spelade den musikaliska och etniskt inspirerade kulturen från alla tre baltiska republiker en roll inom turistsektorn, där det gällde att framhäva det regionala genom just den baltiska kulturen.

För att förstå hur den sovjetiska regionaliseringen i dess kulturella utformningen kan kopplas till den baltiska revolutionen, visar artikeln vad begreppet solidaritet innebär och hur det hänger samman med musiken. Med fokus på Sally Scholz modell för solidaritet argumenterar jag för att den baltiska enigheten under 1980- och 1990-talen var en blandning av civil och politisk solidaritet eftersom rörelsen visade drag av civilsamhälle samtidigt som den var riktad mot det sovjetiska förtrycket. Med hjälp av Serge Denisoffs forskning besvaras dessutom frågan om hur en sådan politisk aktivism som manifesterade sig under den sjungande revolutionen i Baltikum hänger ihop med musiken. Denisoffs tes om att musiken kan ses som ett sammanbindande element mellan rörelsen och solidariteten matchar omständigheterna av den baltiska proteströrelsen.

Slutligen visar detta bidrag hur den musikaliska solidariteten manifesterade sig i den baltiska revolutionen under åren som ledde fram till Sovjetunionens fall. Den "sjungande revolutionen" bidrog till att omvärlden blev mer och mer medveten om vad "Baltikum" och de "baltiska länder" innebar, samtidigt som Litauen, Lettland och Estland framgångsrikt enades mot kommunismen. Den enigheten var som tydligast inom den musikaliska utformningen av proteströrelsen som förenade olika element av den etablerade musikaliska kulturen – sång, etniska markörer och instrument. Den kulturella transformationen fick inte bara ett uttryck i sångfestivalerna 1985 och 1990, utan också i skapandet av nya musikaliska former och plattformar på det sättet som "Baltica"-festivalen blev ett tydligt uttryck för den baltiska solidariteten mot kommunismen. Slutligen etablerade sig den "baltiska kedjan" – liksom sånger som kan kopplas till den – som en symbol för både den baltiska kampen för självständighet och för Sovjetunionens fall.

Referenser

- "Atmostas Baltija, Bunda jau Baltija, Ārgake Baltimaad", The Baltics are waking up!, tillgänglig på https://www.youtube.com/results?search_query=bunda+jau+baltija, citerad 2024-09-24.
- "Dainų šventei skirtas pašto ženklų blokas", 2024-06-28, tillgänglig på <https://dainusvente.lt/naujienos/dainu-sventei-skirtas-pasto-zenklu-blokas/>, citerad 2024-07-25.
- "Lietuva taip dar nedainavo", 1960, *Literatūra ir menas*, 1960-07-30.
- "Siberia Invites you to visit. Film by the order our travel agency Intourist", 1981, film av regisseur Yuri Klimov. Leningrad: Lennaucfilm 1981. Tillgänglig på <https://www.youtube.com/watch?v=ET3P3UJXl0o>, sedd 2024-09-27.
- Anderson, E., 1982. "Finish-Baltic Relations, 1918-1940: An Appraisal", *Scandinavian Studies* 54(1), s. 51-72.
- Andrejauskaitė, A., 2018. "Gaudeamus", i *Visuotinė lietuvių enciklopedija online*, 2018-08-07, tillgänglig på <https://www.vle.lt/straipsnis/gaudeamus-1/>, citerad 2024-06-13.
- Balkelis, T., 2009. *The Making of Modern Lithuania*. London & New York: Routledge.
- Baltica 1987. Tarptautinis Pabaltijo respublikų folkloro festivalis*. Vilnius: Mintis.
- Boiko, M., 2002. "Baltic and Balts: On the History of Notions and the Question of Baltic Regionalism", *The World of Music: Traditional Music in Baltic Countries* 44(3), s. 7-19.
- Brüggemann, K. & Kasekamp, A., 2014. "Singing Oneself into a Nation?' Estonian Song Festivals as Rituals of Political Mobilization", *Nations and Nationalism* 20(2), s. 259-276.
- Brüggemann, K., 2003. "Leaving the 'Baltic' States and 'Welcome to Estonia': Re-regionalising Estonian Identity", *European Review of History-Revue européenne d'Histoire* 10(2), s. 343-360.
- Brüggemann, K., 2015. "One day we will win anyway", s. 221-226 i Müller, W., Gehler M. & Suppan, A. (red.), *The Revolutions of 1989. A Handbook*. Vienna: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften & Institut für Neuzeit- und Zeitgeschichtsforschung.
- Butkus, Z., 2007. "Vokietijos ir Sovietų sąjungos politikos poveikis baltijos sąjungos kūrimui 1919-1940 metais", *Lietuvos istorijos studijos* 20, s. 21-41.
- Ceruzis, R., 2023. "Origin and Understanding of the geographical term 'Baltics': Historical Evidence from the 19th and 20th century", *Folia Geographica* 20(2), s. 90-101.
- Cohn, E., 2018. "A Soviet Theory of Broken Windows: Prophylactic Policing and the KGB's Struggle with Political Unrest in the Baltic Republics", *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 19(4), s. 769-792.
- Davoliūtė, V., 2013. *The Making and Breaking of Soviet Lithuania. Memory and Modernity in the Wake of War*. London & New York: Routledge Curzon.
- De KoK, M., 2022. *Sounds of Solidarity: Music in the 1984-85 Miners' Strike*. Master thesis in musicology at University of Utrecht 2022. Tillgänglig på https://studenttheses.uu.nl/bitstream/handle/20.500.12932/42402/DEF_DeKok_RMAThesis_SoundsofSolidarity.pdf?sequence=1&isAllowed=y, citerad 2024-06-20.
- Denisoff, S. R., 1966. "Songs of Persuasion: A Sociological Analysis of Urban Propaganda Songs", *The Journal of American Folklore* 79(3), s. 581-589, tillgänglig på <https://doi.org/10.2307/538223>.

- Gerner, C. & Hedlund, S., 1993. *Baltic States and the End of the Soviet Empire*. Routledge: London.
- Gudelis, R., 2012. "Dainų švenčių ištakos ir liuteriškoji muzikinė tradicija", *Res Humanitariae* 21, s. 102–128.
- Gudelis, R., 2015. *Nuo dainų dienos iki tautos šventės*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Hackmann, J., 2017. „Was ist und wo liegt das Baltikum? Ein Blick auf die politische Geografie der Ostseeregion“, *APuZ*, 2017–12–17, tillgänglig på <https://www.bpb.de/shop/zeitschriften/apuz/242507/was-ist-und-wo-liegt-das-baltikum/>, citerad 2024-09-02.
- Hackmann, J., 2020. "Baltic national movements, 1986–1992. Origins, trajectories, agendas", *Studies on national Movements* 6(1), s. 1–26.
- Hansen, B. & Heurlin B. (red.), 1998. *The Baltic States in World politics*. Richmond: Curzon.
- Herzog, P., 2012. *Sozialistische Völkerfreundschaft, nationaler Widerstand oder harmloser Zeitvertreib? Zur politischen Funktion der Volkskunst im sowjetischen Estland*. Mit einem Vorwort von Andreas Kappeler. Stuttgart: Ibidem.
- Hobsbawm, E. J., 1992. "Introduction: Inventing Traditions", s. 1–14, i Hobsbawm, Eric & Ranger, Terence (red.), *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jakelaitis, V., 1970. *Lietuvos dainų šventės*. Vilnius: Vaga.
- Jakelaitis, V., 1985. *Die Liederfeste*. Vilnius: Vaga.
- John, M., 2009. *Die Anfänge des sozialistischen Realismus in der sowjetischen Musik der 20er und 30er Jahre. Historische Hintergründe, ästhetische Diskurse und musikalische Genres*. Bochum & Freiburg: Projekt-Verlag.
- Jonkutė, V., 2015. "Baltijos kelio poetika", s. 229–244 i Butkus, V. & Jonkutė, V. (eds), *Baltiška, tautinė, regioninė savimonė baltų literatūroje ir kultūroje*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Kudīņš, J., 2019. "The Phenomenon of the Baltic Singing revolution in 1987/1991: Three Latvian Songs as Historical Symbols of Non-Violent Resistance", *Musicology* 26, s. 27–39.
- Lieven A., 1994. *The Baltic Revolution, Estonia, Latvia, Lithuania and the Path to Independence*. New Haven and London: Yale University Press.
- Mattern, M., 1998. *Acting in the concert: Music, Community, and Political Action*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
- Mikšlaitė, O., 2013, "Der „Singende Stalinismus“. Zur Entstehung der Massenkultur auf dem Gebiet der Folklore in der Litauischen SSR, *Forschungen zur baltischen Geschichte* 8, s. 192–213.
- Paulauskas, K., 2005. "The Baltic States: Picking Regions, Shedding Myths, Decoding Acronyms," *Lithuanian Foreign Policy Review* 15/16, s. 51–64.
- Plakans, A., 2011. *A Concise History of the Baltic States*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Puderbough, D., 2008. "How Choral Music Saved a Nation. The 1947 Estonian National Song Festival and the Song Festivals of Estonian's Soviet Occupation", *Choral Journal* 49(4), s. 29–43.
- Putinaitė, N., 2019. *Skambantis molis. Dainų šventės ir Justino Marcinkevičiaus trilogija kaip sovietinio lietuviškumo ramsčiai*. Vilnius: Lietuvos katalikų mokslų akademija & Naujasis Židinys.

- Rakowska-Harmstone, T., 1977. "Ethnicity in the Soviet Union", *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 433: Ethnic Conflict in the World Today, s. 73-87.
- Ramonaitė, A. Kavaliauskaitė, J. & Švedas, A., 2011. Savaimi visuomenė prieš totalitarinį režimą?, s. 11-29 i Kavaliauskaitė, J. & Ramonaitė, A. (red.), *Sąjūdžio ištakų beiėškant: Nepaklusnių tinklaveikos galia*. Vilnius: Baltosios lankos.
- Rastenienė, D., 2003. "Estijos, Latvijos ir Lietuvos dainų švenčių tradicija – žmonijos žodinio ir nematerialaus paveldo šedevras", *Liaudies kultūra* 93(6), s. 1-6.
- Rastenienė, D., 2007. "Dainų švenčių tradicija: Iš dabarties ir istorijos", *Liaudies kultūra* 114, s. 1-7.
- Rolf, M., 2006. *Das sowjetische Massenfest*, Hamburg: Metropol-Verlag.
- Rolf, M., 2010. "Kanon und Gegenkanon: Offizielle Kultur und ihre Inversion in der UdSSR", *Osteuropa* 60(11): Blick zurück nach vorn: Samizdat, Internet und die Freiheit des Wortes, s. 173-189.
- Rolf, M., 2014. "Die Nationalisierung der Sowjetunion. Indigenisierungspolitik, nationale Kader und die Entstehung von Dissens in der Litauischen Sowjetrepublik der Ära Brežnev", s. 203-230 i Belge, B. & Deuerlein, M., *Goldenes Zeitalter der Stagnation? Perspektiven auf die sowjetische Ordnung der Brežnev-Ära*. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Rudling, O., 2023. *Von der nationalen Form zum nationalen Inhalt. Litauische Folklore zwischen Sowjetisierung und Nationsbildung (1940-1990)*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Šaras, D. E., 2013. "Ancient Songs at Millennial Moments", *Lituanus* 59(2), s. 52-69.
- Scholz, S. J., 2008. *Political Solidarity* University Park, PA: Pennsylvania State University Press, 2008.
- Šileikis, A., 2024. "Tradition that survived wars and occupations: Lithuania prepares for centennial Song Festival", 2024-04-17, tillgänglig på <https://www.lrt.lt/en/news-in-english/19/2251372/tradition-that-survived-wars-and-occupations-lithuania-prepares-for-centennial-song-festival>, citerad 2024-07-25.
- Simon, G. & Simon, N., 1993. *Verfall und Untergang des sowjetischen Imperiums. Mit zahlreichen Dokumenten*. München: dtv wissenschaft.
- Simon, G., 1987. "Regionalismus in der Sowjetunion", *Osteuropa* 37(10), s. 748-766.
- Skrodenis, S., 2005. *Folkloras ir folklorizmas*. Vilnius: VDU leidykla.
- Šmidchens, G., 2014. *The Power of Song. Nonviolent national Culture in the Baltic Singing Revolution*. Seattle & London: University of Washington Press.
- Smith D. J. (red.), 2005. *The Baltic States and their region: new Europe or old?* Amsterdam New York: Rodopi.
- Streikus, A., 2007. "Sovietų režimo pastangos pakeisti Lietuvos gyventojų tautinį identitetą", *Genocidas ir rezistencija* 21(1), s. 21-22.
- Vardys, S., 1989. "Litauen: Sowjetrepublik mit Widerwillen. Die Entwicklung seit 1940", *Beiträge zur Konfliktforschung* 19, s. 85-98.
- Wilde, L., 2007. "The Concept of Solidarity: Emerging from the Theoretical Shadows?", *The British Journal of Politics and International Relations* 9(1), s. 171-181.
- Zakė, I., 2018. "Soviet Inturist and Foreign Travel to the Latvian SSR in the Post-Stalin Era. A Case of Ethnic Tourism", *Journal of Cold War Studies* 20(2), s. 38-62.
- Zubkova, E., 2008. *Pribaltika i Kremľ 1940–1953*. Moskva: Rosspen.

Musik som statskonst och dess roll i svensk inrikespolitik c.1550–c.1950

Mattias Lundberg

Music as Statesmanship and its Role in Swedish Domestic Affairs c.1550–c.1950

Music and musical matters have played a considerable role in the dealings of internal affairs for Swedish rulers, statesmen and political elites ever since the early modern period. This study proposes three types of musical interactions and policies, drawing on a number of case studies in a *longue durée* perspective: 1. "music as statesmanship"; 2. "statesmanship as a *reaction* to musical currents"; and 3. "statesmanship for specific musical aims". The main cases drawn upon cover Gustav I (Vasa) in the sixteenth century, Gustav III in the late eighteenth-century and the musically active prime ministers and ministers for foreign affairs Erik Marks von Würtemberg and Rickard Sandler in the first half of the twentieth century. The proposed typology sheds new light on the interactions between the political and musical domains, but also makes possible a new understanding of Swedish domestic affairs and policies on a wider scale. It is argued that music has an important role of bestowing honour and to legitimize rulers, and that its possibilities to influence a larger majority for political aims and purposes are limited and curtailed by the musical interpretation and reception from a societal majority. It is furthermore argued that the latter holds true both in the Swedish early modern absolute monarchy and in its later parliamentary democracy, which suggests a continuity connected to music and musical matters.

Att musik spelat en betydande roll för hur svenska regenter och statschefer navigerat i inrikespolitiska frågor torde knappast vara omtvistat. En mer systematisk genomgång av vilka former sådan politisk verksamhet tagit sig har författaren veterligt däremot aldrig genomförts eller framställts i samlad form. Denna artikel syftar till en fördjupad analys av tre tendenser i svensk statskonst i förhållande till musik under fyrahundra år. Om man beaktar hela

Mattias Lundberg är verksam vid Institutionen för musikvetenskap, Uppsala universitet.
E-post: mattias.lundberg@musik.uu.se

den långa och för Sverige synnerligen händelserika perioden 1550–1950 så kan tre distinkta huvudspår i inrikespolitikens musikaliska tillämpningar skönjas. Den första av dessa är vad man skulle kunna kalla (1) ”musik som statskonst”, där alltså musiken inte bara haft en central roll, utan utgjort en självständig och unik politisk verksamhet. Enkelt uttryckt kan sägas att politiska ledare härmed gjort musikaliska vägval i aktiva eller proaktiva syften i inrikespolitiken, vilka kan förstås utifrån historiska aktörsperspektiv.

En andra kategori utgörs av vad som här kallas (2) ”statskonst som reaktion på musikaliska strömningar och förhållanden”. Hit kan sorteras en stor del av frågor om språkliga, statliga och religiösa förändringar starkt kopplade till sång, melodier och musikutövning. Detta utgörs av reaktiva handlingar och beslut med avsikt att stärka egna positioner eller uppnå sekundära syften på musikalisk väg. Ledarskikt och ledargestalter har här aktivt förhållit sig till opinionsströmningar rörande musikaliska frågor som redan fått politisk bäring, varför denna tendens i hög grad bör beakta olika strukturperspektiv jämte aktörsperspektiv. De två första kategorierna förhåller sig bägge till det som ibland kallats ”the instrumentalist hypothesis”, enligt vilken statsbildning och nationalism främst är en effekt av den sociala elitens och statsmaktens manipulation (Gat 2013: 14–15). Kategori 1 kan i regel ses som bekräftande denna tes, medan kategori 2 visar på begränsningar i den politiska elitens möjligheter att förhålla sig till musikaliska förhållanden och värden.

Som ett tredje alternativ kan man postulera kategorin (3) ”statskonst för specifikt musikaliska syften”. Detta kan betraktas som en kategori endast när musiken inte främst utgör ett politiskt medel, utan antingen ett mål i sig, eller ett symboliskt, indirekt politiskt medel. Kategorin kan ses som mitt bidrag till litteraturen. Statsmannaskap i denna kategori behöver inte vara fritt från tänkta tillämpningar och instrumentella hänsyn i ett andra steg, men tar sig främst former av direkt strävan att höja musikalisk aktivitet och kvalitet inom staten. Från nutida ståndpunkt kan den andra och tredje kategorin här särskiljas med hjälp av de två begreppen ”cultural politics” (kulturens inflytande över politiken) och ”cultural policy” (politikens inflytande över kulturen). I en analys av modern svensk kulturpolitik har denna brett hävdvunna distinktion nyligen tillämpats av bland andra av Mikael Löfgren (Löfgren 2021: 10–11). I denna studie har det empiriska materialet styrt perspektiven och indelningsgrunderna. De två första kategorierna balanserar mellan historiska aktörs- och strukturperspektiv. Begreppen kultur och politik hade riskerat att bli anakronistiska för den första kategorin. I såväl den andra som den tredje kategorin kan däremot politik och kultur som arenor eller fält tillämpas på källmaterialet.

Det kan inledningsvis konstateras att en majoritet av politiska ledare inom ramen för kungahus, biskopsdömen, ståndsriksdag, kammarriksdag och ministärer själva varit högt musikaliskt utbildade och verksamma som musiker eller tonsättare. Samtliga tre av de Gustav Vasas söner som kom att bli kungar

har exempelvis själva komponerat, varit utgivare eller redaktörer av liturgisk musik.¹ Bland kungligheter som komponerat finns inte bara Vasaättlingar och efterföljande dynastier, utan senare i minst lika hög grad Bernadotteätten, med Oscar I och Oscar II som utmärkande exempel. Bland nittonhundratalets ministrar märks Erik Marks von Würtemberg (utrikesminister 1923–24) och socialdemokraten Rickard Sandler (finansminister 1920, statsminister 1925–26, utrikesminister under två perioder 1932–39), bägge praesides i Kungl. Musikaliska akademien, och den senare en aktiv violinist och kompositör. Dessa aktiviteter på musikaliskt område måste vägas in i analysen av deras politik och statskonst.

I de nedslag som utan kronologisk ordning följer nedan belyses vilken roll musiken spelat i dessa aktörers statskonst. Begreppet ”statskonst” förstås här i enlighet med definitionen ”tillämpad kunskap och färdighet att uppnå politiska syften”, i likhet med hur ordet används under tidsperioden cirka 1700 till 1950.² Inom begreppet ryms olika typer och grader av maktutövning, som kan placeras på ett kontinuum av hård och mjuk statskonst, från symbolhantering, övertalning, propaganda, påtryckning, tvång, till lagstiftning och våld. I de här analyserade fallen ligger betoningen på den första delen av denna skala, hantering av symboler, traditioner, kulturella markörer och propaganda. Legitimitet för politiskt ledarskap har sällan kunnat skapas med hårdare medel, såsom tvång och våld.

Statskonst kan bedömas såväl normativt som analytiskt. Framgång kan bedömas utifrån vilken grad legitimitet för ledarskap och ledarskikt kunnat skapas, men kan också betraktas ur olika etiska perspektiv, samt utifrån kulturella och konkret musikaliska värderingar.

Författaren vill betona att samtliga här tecknade tendenser kan avläsas på olika sätt genom hela tidsperioden och att de därför inte ska ses som i sig självklart isolerade och exklusivt utmärkande paradigm eller helt epokbundna.

1. Musik som statskonst

Möjligen har ingen svensk regent använt konstarterna lika systematiskt i sin statskonst som Gustav III. Han genomförde en skicklig politisk mytologisering på operascenen över sina namnar och företrädare på tronen i de två operorna *Gustaf Wasa* (med musik av Johann Gottlieb Naumann, 1786) och *Gustav Adolf och Ebba Brahe* (med musik av Georg Joseph ”Abbé” Vogler, 1788). Här blev Gustav III en stark aktör i ett sammanhang där förväntningar på musikaliskt

1 I Erik XIV:s fall finns motettsatsen som komponerades under fångenskap på Örbyhus slott, samt psaltarparafrasdiktning. Johan III var drivande i den tryckta Liturgia suecana (1576), på samma sätt som Karl IX genom hovkapellisten Torsten Ryaander lät ge ut en reformert psaltare (varav inget exemplar bevarats, men där titelsidan är känd från bibliografiska uppgifter).

2 Se de excerpterade exemplen i Svenska akademiens ordbok, ”Statskonst”.

historieskrivande redan förelåg. Ett "återskapande" av Gustav Vasas stordåd ansågs önskvärt på den politiska scenen för flera stats- och ämbetsmän i stat, kyrka och universitet. Legitimiteten kunde konstrueras genom musikaliska framgångar som kom bredare folklager till godo än vad som tidigare varit vanligt i Sverige. Gustav III:s musik som statskonst var möjlig mot bakgrund av en förberedd politisk mytologisering av huvudpersonerna i operorna. Professor Olof Celsius den yngre (1716–94), medlem av det frihetstida mösspartiet, bedrev till exempel sina historiska framställningar i Uppsala delvis med syfte att kronprinsen skulle efterlikna sin namne och företrädare. Den första delen av hans *Konung Gustaf den förstas historia, efter gamla och ostridiga handlingar sammanskrifwen* trycktes samma år som kronprinsens födelse 1746 med dessa uttalade avsikter.³ Flera liknande framställningar och så småningom pjäser tillkom under Gustavs kronprinstid (Schyberg 1991).

Vilka statsmannamässiga intentioner kan då utläsas i musik och libretti till Naumanns och Voglers operor? Sammanblandningen med "de tre Gustaverna" var avsiktlig, så att undersåtarnas lydnad kunde inskräpas genom moraliska exempel i bägge fallen. Framställningen vände sig både inåt staten (att påverka ansvariga ämbetsmän, hovstat med mera) och utåt, mot den medborgarkontingent som nu för första gången i Sverige regelbundet kunde lösa biljett och ta del av operaföreställningar. Denna dubbla riktning i "de tre Gustaverna" märks även i bildkonsten. I en teckning av Johan Tobias Sergel syns Gustav III peka på en byst av Gustaf II Adolf, med den andra handen kring sonen (kronprinsen Gustaf Adolf), med uppmaning att efterlikna sin namne (Cassirer 1991: 31–37). Gustav III stod i dessa operor själv för både historieskrivning och politiskt program, men hade skickliga litteratörer som gav dess libretton en hög litterär halt. Utifrån sociologiskt och politiskt perspektiv skulle man kunna säga att kungen mytologiserade företrädarna och legitimerade sig själv utifrån det mytbegrepp som Peter Burke formulerat:

[I]t is important to be aware that oral and written narratives, including those which the narrators regard as the unvarnished truth, include elements of archetype, stereotype or myth. Thus participants in the Second World War described their experiences by means of images taken (consciously or unconsciously) from accounts of the First. A real event is often remembered – and may have been experienced in the first place – in terms of a real event. (Burke 1992: 102–103)

Tanken för en samtida publik blir enligt detta synsätt att Gustav III inte omedelbart kan förstås som sig själv i samtiden, utan först som en modell baserad

3 *Konung Gustaf den förstas historia, efter gamla och ostridiga handlingar sammanskrifwen* (Stockholm: Salvius, 1746).

på de två historiska konungarna. Han har därigenom inte bara fördel av den väl beredda marken av heroisk historieskrivning, utan också av de svenska undersåtarnas begränsade förkunskaper om kungarnas historiska omständigheter. Att effekten i alla händelser blev sådan att de temata som behandlades på scenen verkligen slog ut till inrikespolitisk fördel för Gustav III, framgår av mottagandet av *Gustaf Wasa* 1786. Konungens svägerska Hedvig Elizabeth Charlotta av Gottorp skriver i sin dagbok:

Kungens intresse upptages för närvarande helt och hållet av en ny opera, vartill han själv har uppgjort planen. Den heter ”Gustaf Vasa” och uppfördes första gången den 19 i denna månad. Såsom varande det första svenska stycke, som blivit givet på operan, rönt den stor framgång och är verkligen också både vacker och intressant samt innehåller många teatereffekter. De strider, som däruti förekomma och i hvilka svenskarne avgå med segern öfver danskarne, blevo i synnerhet livligt applåderade till följd av det alltid inneboende hatet mellan dessa nationer, och aldrig har jag hört parterren föra ett sådant väsen.⁴

Detta bör läsas i ljuset av det ryska krig konungen inledde två år senare (1788). Vid detta tillfälle behövdes tillfällig fred med Danmark och operan hade uppehåll. Samma år hade Gustaf Adolf och Ebba Brahe med musik av Vogler premiär. När relationerna till Danmark hårdnade igen togs *Gustaf Wasa* åter upp på scenen (Schyberg 1991: 321). Operorna är i detta fall en inrikespolitisk statsmannakonst, snarare än en utrikespolitisk fråga, då publiken finns i Stockholm, och inte i grannländerna.

Rent konkret låter operan den svenska adeln lova konung Gustav sin trohet.

Gustaf: *I, Svenske Riddersmän, uti vars tappra mod
ert fosterland ett värn mot tyranniet funnit: I
som med ädel börd en ädel anda vunnit, och
edra fäders dygd med edra fäders blod!*

En riddersman: *Med dig vi alla äro lika / i hat mot vår tyrann
i nit för Sveriges väl / Men uti tappperhet och
rådslag och befäl / för din förtjänst vi alla vika.*

Här har vi att göra med en edsliknande framställning, där adeln lovar kungen sin absoluta trohet i alla beslut. Scenen är i olika lager samtidigt historisk, fiktiv och statsmannamässig i sina ambitioner och syften. Den sjungna eden som närmast bindande löfte står i en lång svensk musikalisk tradition, med Leisesången inför slaget vid Brunkeberg 1471 som ett av de tidigaste exemplen

4 Hedvig Elisabeth Charlottas dagbok, 1911: 108.

– även där med udden riktad mot Danmark. Där beskriver Sturekrönikan hur Sten Sture mönstrar sina trupper inför slaget mot unionskungen Christian, och hur de samlade männen först sjunger Leisesången om stormningen av Stockholm och sedan noga noterade ”vad de varandra hade sagt” (Lundberg 2023: 28–29). Vasakungarna såg på liknande sätt till att samtliga biskopar involverades med sjungna solomoment i kröningar och begravningsritualer för regenterna. Den som sjungit på sådant sätt i en kröning kunde inte utifrån tidens syn på ed och löfte göra upp med andra in- eller utrikes aktörer bakom konungens rygg. I Sten Stures fall är det en starkare legitimering, eftersom trupperna enligt krönikan instämde själva. I Naumanns opera får publiken som undersåtar representeras av de edsvurna riddarna på scenen.

Gustav III:s starka sammankoppling mellan vad som skedde i politiken och på scenen bör också beaktas i skenet av ordvalen när han observerar andra regenter i sin omvärld. I ett brev till sin lika musik- och teaterintresserade väninna grevinnan Marie Charlotte Hippolyte de Boufflers 1776 menar han till exempel att ”[d]et är ett så intressant skådespel att se en stat som skapar sig själv, att jag – om jag nu inte var den jag är – skulle bege mig till Amerika för att på nära håll följa alla faser i denna nya republiks tillkomst” (citerad i von Proschwitz 1992:149). För den som använder scenen för statskonst är i någon mån naturligtvis också statskonsten en scen, inte bara på allegoriskt plan.

Musikaliskt utövad statskonst är beroende av en rätt förmedlad uttolkning för sin verkans skull, vilket i fallet med operan *Gustaf Wasa* kunde observeras i intentionen att göra uppehåll med operan när en fredligare politik mot Danmark var önskvärd. Stockholmspubliken skulle nu inte längre uppeggas mot brodernationen. Helt och hållet kan dock inte mottagande och avkodning av musik och text styras av regenten eller andra avsändare. Intressant nog förefaller Naumanns opera ha fått en parallell uttolkning *mot* Gustav III efter dennes död. När *Gustaf Wasa* gavs på hösten 1792 fanns i publiken revolutionära och republikanska element ur borgerskapet som jublade vid varje antydning om att störta eller skada tyranniska regenter, eller monarker över huvud taget. Detta tycks ha tolkats som kritik träffande överhet som sådan, främst den svenska, varför produktionen omedelbart stoppades och sedan endast förekom i censurerad form under ett antal år (Schyberg 1991: 321). Att en sådan omtolkning av operan var möjlig visar på begränsningen i en alltför hårt pressad ”instrumentalist hypothesis” – det är tydligt att kungens efterträdare och kansli inte med hjälp av statskonst förmådde styra bilden av vad skådespelet betydde, eller skulle betyda, för publiken efter mordet på kungen. Därtill kommer att man i kretsen som planerat och genomfört kungamordet 1792 fann Musikaliska akademins praeses Claes Fredrik Horn af Åminne, vilken också var upptagen på den ”ministerlista” av statsmän som skulle utgöra den nya regimen. Att operascenen var skådeplats i dubbel mening understryks av att mordet planerats

under en föreställning av Fransesco Antonio Uttinis opera *Thetis och Pelée*, när denna gavs 1791 (Lundberg 2020: 25).

2. Statskonst som *reaktion* på musikaliska strömningar och förhållanden

Den som inte satt sig närmare in i den svenska reformationens utveckling utanför dess tidigaste faser i Stockholm och andra hansestäder under 1520-talet skulle nog anse det som en överdrift att kalla kyrkosången för en av Gustav Vasas mest avgörande inrikespolitiska frågor. Det är dock ett av få ärendekluster som genom hela konungens regeringsperiod förföljer honom och som finns representerad i alla större folkresningar mot kronan. Från 1527 finns en synnerligen intressant korrespondens bevarad i kungens registratur. Dalfolket klagar här på att sång på svenska införts i mässan i Stockholm, samt "svenska visor" vilket man sätter i samband med "lutheriet".⁵ Kungens kansli måste gå i svaromål i konkreta frågor om kyrkosången i avsikt att demonstrera att ryktena om genomgripande förändringar i den för samhället helt centrala ritualen (Mässan) är överdrivna. Detaljerna i skrivelserna är musikhistoriskt intressanta, men även ett exempel på långt driven inre statskonst och diplomati.

Vid tidpunkten för taktiken kring förändringar i reformationens kyrkosång fanns ingen stark centralstat eller uppfattning om en sådan. I stället orienterar sig befolkningen i stort inom de sju medeltida stiftet, och i de landskap under vars lagar de lyder. Gustav Vasas inrikesfråga med kyrkosången kan därmed förstås som ett navigerande gentemot en musikaliskt och liturgiskt missnöjd stock av hårt beskattade bönder (kategori 2 i denna studies typologi). Just inkräandet av skatt kunde ge upphov till stort missnöje, resning och till och med ifrågasättande av furstens legitimitet. Den norske statsvetaren Stein Rokkan har redogjort för samspelet mellan etablerande av stater gentemot äldre gemenskaper i form av vad han kallar "subject peripheries" (Rokkan 1975: 565–566). Till skillnad från det ovan nämnda fallet med Gustav III:s operaprojekt har inte Gustav Vasa möjlighet att proaktivt styra frågorna på musikalisk väg, i stället måste han reagera och förhålla sig till förändringar som antingen pågår, redan genomförts eller som det bara ryktats om ute i stiftet.

Den musikaliska manifestationen av kyrkligt ledarskap vid tidpunkten utgår från ett outtalat helighetsbegrepp. De svenska krönikornas uppgifter om missnöjet med den nya mässan på svenska upptar bland annat klagomålet att om förändringarna fortsätter förlorar de all sin verkan, funktion och innebörd, "Ty ett Barn kunde snart widh een Dyngewagn hwisle een Mässa fram." (Tegel 1622, II: 159). Det har visats i aktuell forskning hur Gustav Vasa medvetet försökte dämpa reformatörernas förändringar på grund av ändringarnas

5 Konung Gustaf I:s Registratur, IV: 173–174. Se även Bohlin 2014: 85–86.

impopularitet hos befolkningen (Berntson 2017: 297; Berntson 2019: 39). Samtidigt var han tvungen att ge legitimitet åt de förändringar som redan införts, även då de äventyrade hans övriga statsmannaskap. Legitimeringen av den nya staten krävde en igenkännbar musikalisk kontinuitet, inte minst eftersom de medeltida stiften (från vilkas perspektiv köpstaden Stockholm utgjorde en periferi) upprätthöll den centralt heliga riten i sjungen form. De sju stiften, med sina gamla och olika sångtraditioner, var reglerade i Magnus Erikssons landslag, som stipulerar att Svea rike har sju biskopsdömen, nio lagmansdömen och en vald och inte ärvd konung (Magnus Erikssons Landslag enligt Cod. Ups. B 23, 1989, 4). Processen med förändringarna under Gustav Vasas regeringsperiod kan förstås utifrån Edward Shils teoribildning om "central value systems". Gustav Vasa söker legitimitet för ett sammanförande av två aktörer i värdesystemet som av allmogen tydligt uppfattats som separata.

It [the central value system] is central because of its intimate connection with what society holds to be sacred; it is central because it is espoused by the ruling authorities of the society. These two kinds of centrality are vitally related. Each defines and supports the other. (Shils 1975: 3)

Det har påpekats att den nya svenska nationalstaten på 1500-talet saknade både kyrklig auktoritet och rikedomar till fullödiga kulturmanifestationer (t.ex. Lindroth 1975: 199). Det lär vara svårt att hitta ett tydligare exempel på detta än rädslan för den "framvisslade" mässan, eller för sången på svenska i Storkyrkan i Stockholm. Samtidigt är det ett dubbelt inrikespolitiskt problem. Gustav Vasas auktoritet blev lidande av att han inte som de medeltida biskoparna kunde ge auktoriteten och legitimiteten en rätt klingande, sånglig form. Det skapar av källorna att döma därtill oro bland folket att ingen sådan musikalisk yttring ens tros vara möjlig. Den nyvalde konungen kunde inte garantera en sjungen mässa i kontinuitet. Som framgått här hade alltså Gustav Vasa helt andra inrikespolitiska problem än de som hans sentida arvinge Gustav III valde att spegla sig i inom sin tids inrikespolitik.

3. Statskonst för specifikt musikaliska syften

En tredje typ av statskonst motsvarar det som under 1900-talet kom att kallas "kulturpolitik". Med detta omtvistade begrepp förstås idag ofta en inrikespolitik som styr, reglerar eller främjar kultur, här på musikområdet. Man kan fråga sig i vilken grad denna sorts statskonst ens relaterar till de två ovan postulerade, givet att den uppträder först när ledarskapet är folkvalt och därmed kan krävas på konkret ansvar från befolkningen i stort. Å andra sidan är deras legitimitet som folkvalda starkare formaliserad än för monarken i en val- eller arvsmonarki. Att fenomenet kulturpolitik som sådant föregår termen tydliggörs dock

av att några av de tidiga tryckta beläggen för ordets användning hänvisar just till Gustav III:s ovan behandlade agerande i musik-, litteratur- och teaterfrågor.⁶

Svenska folkvalda under 1900-talet har ofta ställts inför vägval för hur de framställer sin politik som i olika grad relaterad till musiken och kulturen som ett idealiskt sett "fritt" fält, utan egen politisk tillämpning (eftersom sådan riskerat att uppfattas som autokratisk). Det har dock ofta uppfattats som önskvärt att musiken inte bara är fri från sådan politisk laddning, utan också fri från instrumentella hänsyn (vilket ansetts underminera musiken som ett ändamål i sig). I ett idealistiskt manifest i *Svenska Dagbladet* den 2 maj 1897 slås fast att "[s]tunden är inne för en kulturpolitik, som icke skall identifiera sig med några nationalekonomiska eller socialpolitiska specialintressen utan företräda den högre, allmänt mänskliga odlingen gentemot all politisk materialism och all kulturell likgiltighet eller tillbakablivnenhet". (*Svenska Dagbladet*, 1897-05-02). Faran anses tydligen inte här i slutet av 1800-talet främst vara att en statsmakt skulle utnyttja kultur och konst för egna syften i sin statskonst, utan att den skulle reduceras till konkret instrumentella skäl (ekonomiska, sociala, arbetsmarknadsmässiga etcetera).

Denna idealistiska politiska vision kunde tänkas tilltala statsmän av politisk bredd. Men för att de skulle göra den till sin partipolitik krävdes som vi ska se att politikerna själva besatt musikaliska meriter nog att kunna legitimera sin politik. Signaturen "A propos" efterlyser en mer konkret definition, där det också framkommer att politiken måste vara kopplad till smak, kvalitet och värde, samtidigt som en rad av tidens emancipations- och klassfrågor finns närvarande:

Öfver "kulturpolitik" skrifver signaturen Håkan i Helsingborgs-posten: Det är det pånyttfödda "Svenska Dagbladet" som infört detta slagord i den svenska publiciteteten, och det skall bli roligt att med tiden få se hvad som kryper fram ur det mystiska skalet. Ty för närvarande torde icke finnas mången – åtminstone utom nyss nämna tidnings redaktion – som begriper hvad kulturpolitik är för något. [...] Min enskilda mening om saken är den, att med "kulturpolitik" menas rätteligen sådan politik som befordrar fosterlandets kultur. [...] Men hvad är det då? Antagligen docent-kosmopolitism, uppblandad med åtskilliga ingredienser från den litterära allmänningen, såsom förläggarerefuserad diktarkraft, missbrukad kvinnokraft, filosofiska bottensatser etc.⁷

6 Svenska akademis ordbok: "Kulturpolitik", avledning under uppslagsordet "Kultur".

7 Samma text införd (med eller utan pseudonymen) i en rad tidningar, Katrineholms tidning, 14/5 1897, och Skelleftebladet, 17/5 1897,

Flera ministrar kom att befatta sig med just sådan "kulturpolitik" i sin politiska verksamhet och ge den olika ideologiskt innehåll utifrån egen musikalisk auktoritet. Rickard Sandler framträdde under 1920- och 30-talen allt starkare som en förkämpe för ett amatörmusicerande som han föreställde sig inte bara skulle vara grogrunden till ett ökat musikintresse hos befolkningen och en bredare rekryteringsbas till det professionella och offentliga musiklivet, utan också ersätta ett konsertväsende som han trodde "hade sett sina bästa dagar" (Möller 1990: 207). Denna starka tilltro till breddens amatörmusicerande i uppbyggligt syfte, ställd mot det elitära eller som konservativt uppfattade musiklivet, är förståelig ur utbildnings- och socialpolitisk synpunkt, och väl helt i linje med ABF och liknande institutioner (till vilka Sandler var grundare). Dock stötte Sandler på betydande motstånd i detta strävande från det professionella musiklivet (Lundberg 2020: 62–65). Man kan hundra år senare konstatera att frågan om "amatör och bredd" kontra "professionell elit" inom musiklivet behållit en kontinuerlig partipolitisk laddning. Sinders roll som praeses i Kungl. Musikaliska akademien innebar en svår balansgång i detta avseende. Både under hans år som minister och landshövding musicerande han tillsammans med diplomatiska och politiska med- och motparter i den privata sfären. Legitimiteten som dessa politiska aktörer erhåller genom egna grundade uppfattningar och aktiva verksamheter på musikområdet är närmast otänkbar i dagens läge, men anses sannolikt inte heller statsmannamässigt nödvändig.

Begreppet "armlängds avstånd" (lånat från militär exercis) har under de senaste decennierna blivit centralt i svensk kulturpolitik, men präglar knappast perioden före andra världskriget. Erik Marks von Würtemberg, Sinders företrädare som praeses i Musikaliska akademien och utrikesminister i regeringen Trygger, reflekterade i ett högtidstal över sina trippelroller som minister, president i Svea hovrätt och (som praeses i Musikaliska akademien) formellt högst förordnad i svenskt musikliv. Han menar att jurister och statsmäns betydelse i akademien "i stor och alltjämt tilltagande omfattning tagits i anspråk för avgivande av utlåtanden i frågor av administrativ eller rättslig art" (Lundberg 2020: 63).⁸ Att detta skulle kunna leda till jävsituationer i statskonsten för specifikt musikaliska syften berörs inte.

När det kom till utrikespolitiken under mellankrigs- och krigsåren möttes Marks von Würtemberg och Sandler av frågor av betydligt större omfattning och konsekvens. Det uppfattades som unikt att Sandler, sedan 1927 svensk representant i Nationernas förbund och efter 1934 förbundets president, kunde göra uttalanden som "Riken förgå, men symfonier bestå" (Bengtsson 1944: 80; Lundberg 2020: 64). Uttalandet får tolkas utifrån en möjligen naiv idealism, men är historiskt kontroversiellt i skenet av 1930- och 40-talens geopolitiska sammandrabbningar, annekteringar, deporteringar och landavträdelser.

8 Högtidstal, särtryck utan utgivningsuppgifter, 1921.

Liksom statsmännen fick stort musikaliskt inflytande i inrikespolitiken, fick stora musikaliska aktörer som Kurt Atterberg (1887–1974) omvänt en reell betydelse i den europeiska storpolitiken, vilket dock ligger utanför fokus för denna uppsats. Det har därutöver i de senare årens forskning utretts hur Kungl. Musikaliska akademien under efterkrigstiden infiltrerades och kartlades av östtysk underrättelsetjänst, med dirigenten och musikforskaren Gerd Schönfelder som huvudsaklig uppgiftslämnare (Garberding, Geisler & Rosengren 2019). Denna underrättelseverksamhet ter sig möjligen märklig idag, men blir strategiskt förståelig om man beaktar ovanstående verksamhet hos akademiens ledare tillika ministrar.

I ett avseende är denna sista kategori av musikrelaterad inrikespolitik tydligt kopplad till de två tidigare, nämligen att den förutsätter musikalisk legitimitet hos den politiska aktören. De uttalanden, motioner och politiska vägval som Marks von Würtemberg och Sandler framlade legitimerades inte bara av att de var demokratiskt folkvalda, utan att de intygat sin auktoritet på musikområdet genom egna texter och tal om musik, eget musicerande och komponerande. Den privata sfärens amatörmusicerande och -komponerande bidrog starkt till auktoriteten och valet av de bägge till styrespöster får ses som institutionellt strategiskt för Kungl. Musikaliska akademien.

Slutsatser

Det är tydligt från de ovan studerade exemplen att regenter och statsmän i Sverige haft betydande men inte obegränsade möjligheter att agera utifrån konkreta musikaliska vägval i sin inrikespolitik. Begränsningarna tycks till stor del ligga i musikens uttolkning och reception hos en bredare allmänhet. Att så är fallet i en parlamentarisk demokrati under tidigt 1900-tal torde vara väntat på förhand. Intressant nog verkar den musikaliska avkodningens och receptionens begränsande kraft dock gälla i liknande grad och art i den tidigmoderna absoluta monarki som föreligger i fallet Gustav Vasa, där han som regent var helt beroende av att kunna uppvisa eller påskina en ljudande kontinuitet i kyrkosång och gudstjänstmusik. Att tolkningsmöjligheterna kan gå långt bortom de hos statsmannen avsedda illustreras med den omvittnat revolutionära och republikanska tolkningen av operan Gustaf Wasa efter Gustav III:s död 1792, och av tanken på ett barns framvissande av mässan som ett resultat av den förändrade kyrkosången i Storkyrkan i Stockholm under Gustav Vasas första regeringsår.

Fallstudierna i en sådan här uppsats skulle naturligtvis behövt vara både fler och mer ingående för att säkert kunna uppställa en teoretiskt grundad totalanalys av musikens roll för svensk inrikespolitik under hela den här behandlade tidsperioden. Det är författarens avsikt att under de närmaste åren mer systematiskt studera den svenska reformationstiden och dess musikaliska

sprängkraft från just detta perspektiv. Redan nu kan dock på grundval av exemplen ovan en kontinuitet påvisas, nämligen musikens betydelse för legitimitet och det som i ritualstudier brukar kallas "the bestowing of honour". Giorgio Agamben har utvecklat tanken på att konst och kulturs möjlighet till "bestowing glory unto someone" har ärvts från teologiskt laddad ritual, och i sin tur lämnat detta vidare till massmedierna (Agamben 2017: 373). I dagens läge skulle kunna sägas att massmedierna i sin tur har förlorat möjligheten till "the bestowing of glory" till alternativa medieformat och sociala medier, vilket begränsar möjligheten för politiska aktörer att nå alla med samma musikaliska inrikespolitik som i de fall som beskrivits här.

Referenser

- Agamben, Giorgio, 2017. *The Omnibus Homo Sacer*. Stanford: Stanford University Press.
- Bengtson, Eric, 1944. "Sänders insats i länets musikliv", *En bok till Rickard Sandler: På 60-årsdagen den 29 januari 1944*. Gävle: Skolförlaget.
- Berntson, Martin, 2017. *Kättarland: En bok om reformationen i Sverige*. Skellefteå: Artos.
- Berntson, Martin, 2019. "Social Conflicts and the Use of the Vernacular in Swedish Reformation Liturgy", i Schildt, Maria, Lundberg, Mattias & Lundblad, Jonas (red.), *Celebrating Lutheran Music: Scholarly Perspectives at the Quincentenary*. Acta universitatis upsaliensis, Uppsala.
- Bohlin, Folke, 2014. *Upptakter i den svenska vokalmusikens historia*. Göteborg: Ejeby.
- Burke, Peter, 1992. *History and Social Theory*. Cambridge: Polity Press.
- Cassirer, Peter, 1991. "Gustaf III – The Theatre King: Librettist and Politician", s. 29–46 i Mattson, Inger (red.), *Gustavian Opera: An Interdisciplinary Reader in Swedish Opera, Dance and Theatre 1771–1809*. Stockholm: Kungl. Musikaliska akademien.
- Celsius, Olof (den yngre), 1746. *Konung Gustaf den förstas historia, efter gamla och ostridiga handlingar sammanskrifwen*. Stockholm: Salvius.
- Garberding, Petra, Geisler, Ursula & Rosengren, Henrik, 2019. "Jag ser till att bli uppfattad som en vanlig DDR-medborgare": Musikforskaren Gerd Schönfelder, Kungl. Musikaliska akademien och Stasi", *Svensk tidskrift för musikforskning* 101, s. 103–135. Tillgänglig på <https://www.musikforskning.se/stm-sjm/node/243>, besökt 2024-06-03.
- Gat, Azar, 2013. *Nations: The Long History and Deep Roots of Political Ethnicity and Nationalism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hedvig Elisabeth Charlottas Dagbok. II 1783–1788, 1911. Red. Carl Carlson Bonde. Stockholm: Norstedt.
- Konung Gustaf I:s Registratur IV, 1898. Stockholm.
- Lindroth, Sten, 1975. *Svensk lärdomshistoria. 1. Medeltiden. Reformationstiden*. Stockholm: Norstedt.
- Lundberg, Mattias, 2020. "Kungl. Musikaliska Akademien: Vägval och verksamhet under 250 år", s. 17–112 i Bygdéus, Pia, Eriksson, Torbjörn & Wallrup, Erik (red.), 250: Kungliga Musikaliska Akademien 1771–2021. Möklinta: Gidlund.

- Lundberg, Mattias, 2023. "Leisesången inför slaget vid Brunkeberg 1471, enligt Sturekrönikan och samtida källor", *Kungl. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala: Årsbok 2021-2022*. Uppsala: Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet, s. 27–39.
- Löfgren, Mikael, 2021. *Kulturstrider och statskonst: Historiska perspektiv och kulturpolitiska utmaningar*. Göteborg: Daidalos.
- Magnus Erikssons Landslag enligt Cod. Ups. B 23, 1989, red. Per-Axel Wiktorsson. Uppsala: Svenska fornkriftssällskapet.
- Marks von Würtemberg, Erik, 1921. [Högtidstal, särtryck utan utgivningsuppgifter.]
- Möller, Yngve, 1990. *Rickard Sandler: Folkbildare, utrikesminister*. Stockholm: Norstedt.
- von Proschwitz, Gunnar, 1992. *Gustaf III: Mannen bakom myten. Ett självporträtt i brevform*. Höganäs: Wiken.
- Rokkan, Stein, 1975. "Dimensions of State Formation and Nation Building: A Possible Paradigm for Research on Variations within Europe", s. 562–600 i Tilly, Charles, *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton: Princeton University Press.
- Schyberg, Birgitta, 1991. "Gustaf Wasa as Theatre Propaganda", s. 293–322 i Mattsson, Inger (red.), *Gustavian Opera: An Interdisciplinary Reader in Swedish Opera, Dance and Theatre 1771–1809*. Stockholm: Kungl. Musikaliska akademien,
- Shils, Edward, 1975. *Center and Periphery: Essays in Macrosociology*. Chicago: Chicago University Press.
- Tegel, Erik Jöransson, 1622. *Then stoormechtige, högborne furstes och christelighe herres, her Gustaffs, firdom Sweriges, Göthes, och Wendes konungs etc. historia*. Stockholm: Reusner.

Uppsatser

Kommun- och region- styrelseordföranden som nav i ett styrningslandskap format av arenakonkurrens

Johan Wänström

Stability and change in the CMB and CRB roles. Towards a similar interactive practice?

The municipalities and regions make up a large part of Sweden's public sector, but there is little research on how the role their primary political leaders play as well as the leadership they exercise within these organizations. This study is based on focus groups and in-depth interviews with 13 chairmen of municipal (CMB) and regional (CRB) boards.

The study shows that both CMB and CRB spend a lot of time in informal meetings within the intraorganizational arena. These meetings aim to assemble different interests and knowledge among relevant political and administrative actors within the municipal and regional organizations in order to identify a common policy. The CMB and CRB therefore primarily exercise an interactive form of political leadership within their organizations. The Swedish municipalities and regions have a vastly different historical backgrounds, but this study indicate that the political steering nowadays is rather similar.

Introduktion

Sverige är ett av världens allra mest decentraliserade länder (Ladner m.fl. 2021). Med ansvaret för bland annat stora och personalintensiva verksamheter inom vård, skola och omsorg arbetar hela 81 procent av alla offentligt anställda i Sverige i en kommun eller en region (SKR 2023a). En omfattande statlig reglering avser därtill att säkerställa likvärdigheten och kvaliteten i mycket av

Johan Wänström är verksam vid Centrum för kommunstrategiska studier, Linköpings universitet.
E-post: johan.wanstrom@liu.se

kommunernas och regionernas verksamhet. I det avseendet har kommunerna beskrivits som "välfärdsstaten förlängda arm" (Montin 2004:36) och där de tjänstepersoner som arbetar där har liknats vid "kommunala statliga ämbetsmän" (Johansson, Lindgren & Montin 2018).

Samtidigt tillskrivs regionerna och framför allt kommunerna ett omfattande lokaldemokratiskt uppdrag i den svenska flernivådemokratin. Med den geografiska närheten följer förväntningar på att invånarna ska ha stora möjligheter att påverka utvecklingen i sin omgivning (Nergelius 2006). Här finns således en betydande målkonflikt då krav på nationell likvärdighet tenderar att begränsa utrymmet för lokala prioriteringar (jfr Molander 2005). Uppgiften att hantera den sortens motstridiga behov faller inte minst på de politiska ledarna i de kommunala och regionala organisationerna. Av dem är det deras styrelseordförande, KSO respektive RSO, som anses ha störst reellt politiskt inflytande och därmed den viktigaste rollen (Gilljam, Karlsson & Sundell 2010; Navarro, Karlsson & Magre 2018).

Mot bakgrund av storleken på de kommunala och regionala verksamheterna samt komplexiteten i kommunernas och regionernas övergripande uppdrag är det förvånande hur lite forskning det finns om hur KSO och RSO ser på sina roller samt det ledarskap de förväntas utöva. Detta kunskapsglapp är problematiskt eftersom det försvårar förståelsen av hur lokalpolitisk styrning faktiskt utövas i praktiken. Det saknas i stort sett helt studier som belyser RSO-uppdragets reella, upplevda innebörd. Det finns en del äldre undersökningar av KSO-uppdraget (Wrenne 1997, 1998; Nilsson 2001; Jonsson 2003), men de tar av naturliga skäl inte hänsyn till att kommunerna nu verkar i ett helt nytt politiskt landskap (Wänström 2016, 2018, 2024; Erlingsson 2018) och att de även måste anpassa sig till en ökad statlig reglering (Statskontoret 2025).

Den formella regleringen av KSO- och RSO-uppdragen återfinns framför allt i Kommunallagens sjätte kapitel och är av relativt sparsam art då kommunallagen fokuserar på styrelsen som kollektiv. I den här studien ligger i stället fokus på den praktiska roll som KSO och RSO har i sina organisationer. Mot denna bakgrund syftar studien till att *identifiera och analysera hur KSO och RSO ser på sina roller i de kommunala och regionala organisationerna och det ledarskap de behöver utöva där*.

Texten är organiserad enligt följande. Först följer en beskrivning av tidigare studier av KSO- och RSO-roller. Detta följs av en redogörelse av studiens empiriska material, vilket ligger till grund för analysen av två övergripande frågor: vad konkret gör en KSO respektive en RSO och vilken sorts politiskt ledarskap anser de att rollerna förutsätter? I resultatdelen diskuterar jag hur både KSO och RSO har till uppgift att skapa handlingskraft genom att samla de olika intressen som existerar och samtidigt ta hänsyn till de behov och synsätt som finns i de kommunala och regionala organisationerna. Det arbetet förutsätter ett interaktivt ledarskap som till stora delar är förvaltningsorienterat. I

den avslutande diskussionen placerar jag in resultaten i ett vidare teoretiskt sammanhang. Hur ska mina observationer tolkas i ljuset av en utveckling som har präglats av kraven och förväntningarna på såväl nationell likvärdighet som en stark lokal demokrati? Vad säger studien om hur regionernas och kommunernas främsta ledare hanterar och balanserar bägge dessa motstridiga frågekomplex?

Tidigare forskning om KSO- och RSO-uppdragen

En enkätundersökning från 2020 riktad till samtliga kommunstyrelseordförande (KSO) och regionstyrelseordförande (RSO) visar att båda grupperna i genomsnitt arbetar mer än 50 timmar per vecka – oavsett kön (SKR 2021). Det finns dock vissa skillnader. KSO i större kommuner tenderar att lägga mer tid på sitt uppdrag än både KSO i mindre kommuner och RSO. De har dessutom i högre utsträckning kontakt med andra politiker och med medier, medan RSO oftare möter chefer i den regionala förvaltningen än vad KSO gör i den kommunala. Dessa skillnader kan delvis förstås utifrån det historiska arvet: landstingspolitiken har traditionellt präglats av professionsstyrning, medan kommunpolitiken stått närmare de lokala invånarna (Kommunala förnyelsekommittén 1996).

Trots detta finns det förhållandevis lite forskning om hur RSO själva uppfattar och formar sin politiska roll, även om man inkluderar den tidigare benämningen som landstingsstyrelsens ordförande (LSO). Tidigare studier har beskrivit landstingspolitiken som partibunden, toppstyrd och relativt inåtvänd, med begränsad kontakt mellan politiker och medborgare (Montin & Olsson 1994; Nielsen 1998). Den demokratiska legitimiteten har också bedömts som svagare i regionerna jämfört med kommunerna (Karlsson 2010), och ämnet har sällan varit föremål för diskussion i partiernas interna fora (Erlingsson 2009).

Däremot finns mer omfattande forskning om KSO:s roll, bland annat i relation till makt och ledarskap. Internationell jämförande forskning visar att svenska KSO upplever sig ha mindre formell makt än borgmästare i många andra europeiska länder (Navarro, Karlsson & Magre 2018). Samtidigt betonar de svenska KSO i högre grad än sina europeiska kollegor vikten av den parlamentariska demokratin (Karlsson 2006, 2011). Trots detta uppfattar både KSO själva och kommunfullmäktigeledamöter att KSO är den mest inflytelserika aktören i den kommunala organisationen. Fullmäktigeledamöterna tycker dessutom att KSO har för mycket makt (Bäck 2005; Navarro, Karlsson & Magre 2018).

Relationen mellan politiker och tjänstepersoner är ett återkommande tema i forskningen. I vissa studier framhävs det ömsesidiga beroendet mellan politiker och tjänstemän (Norell 1989; Bäck 2000; Högberg 2007; Jonsson 2009; Siverbo 2009). Bilden av en anteciperande förvaltning där tjänstepersonerna försöker

att göra det som de tror att politikerna vill (Bengtsson 2011) utgör en annan bild av samma samspel. Det finns också de som framhäver tjänstepersonernas stora handlingsutrymme (Brunsson & Jönsson 1979) och att detta försätter politikerna i ett underläge (Blom 1994), något som i sin tur är ett argument för en mer Weberianskt markerad åtskillnad mellan politik och förvaltning (Overeem 2021). I enkätstudier riktade till kommundirektörer framkommer å andra sidan att de ser sig underordnade KSO och att de inte är helt tillfreds med situationen eftersom de tvingas arbeta mer med politikerna än vad de idealt skulle vilja göra (Cregård & Solli 2008, 2021).

UPPDRAGETS KONKRETA INNEHÅLL

Frågor om maktbalans kan påverka hur KSO tolkar sitt uppdrag, men ligger utanför denna studies fokus. I stället undersöks vad KSO faktiskt gör – vilka uppgifter de själva uppfattar som centrala i sitt politiska ledarskap. Wrenne (1997, 1998) beskriver hur KSO i sin vardag interagerar med en stor och heterogen grupp aktörer, vilka riktar olika – och ibland motstridiga – förväntningar mot dem. Betydande tid ägnas åt partiinterna processer, parlamentariskt arbete, samverkan med förvaltningen, kontakter med medborgare samt regionala samarbeten. Jonsson (2003) identifierar liknande huvuduppgifter: att leda kommunstyrelsens dagliga arbete, hålla samman den politiska organisationen, representera kommunen utåt och att genomföra det egna partiets politik.

Flera tidigare studier framhäver därmed den komplexitet som följer av att simultant hantera och samordna olika aktörer med heterogena – och inte alltid förenliga – intressen och perspektiv (Wrenne 1997, 1998; Nilsson 2001; Jonsson 2003). Kommunalpolitikens uppgift blir således inte att fastställa sanningar, utan att identifiera rimliga och praktiskt gångbara lösningar (Offerdal 1992). Vissa av dessa aktörer återfinns utanför den kommunala organisationen, men flertalet inom den. Exempelvis kan planarkitekter, ekonomer och socionomer – liksom företrädare för olika partier inom den styrande koalitionen – alla kommunicera olika behov och perspektiv i en och samma fråga. Dessa måste på något sätt beaktas i policyprocesserna. När kommundirektörer, som arbetar nära KSO, beskriver sitt arbete framträder en bild som bekräftar detta. De menar att två av kommundirektörernas viktigaste uppgifter – vilka dessutom tycks öka i både omfattning och betydelse – är att samarbeta med den politiska ledningen och att koordinera kontakterna mellan den kommunala politiken och förvaltningen (Cregård 2024).

RUMSLIGA DIMENSIONER I KSO-ROLLEN

Utmaningen att balansera olika intressen, behov och perspektiv tyder på en betydande arenakonkurrens i KSO-uppdraget. Gunnar Sjöblom (1968) visar hur politiska partier generellt måste balansera mål och krav på tre olika arenor: väljararenan, den parlamentariska arenan och den partiinterna arenan.

Exempelvis kan behovet av intern sammanhållning i det egna partiet stå i konflikt med kravet att nå kompromisser inom en styrande koalition.

I tidigare forskning om kommunalråd görs också en annan rumslig uppdelning som betonar offentlighetens betydelse (Bäck 2000; Nilsson 2001: 231). I ett främre, offentligt rum agerar kommunalrådet utåt – främst gentemot väljarna – genom till exempel fullmäktigemöten, offentliga tal och medieframträdanden. Här lyssnar de även på medborgarnas åsikter, bland annat genom medborgardialoger. Merparten av arbetet sker dock i ett bakre, inomorganisatoriskt rum med begränsad offentlig insyn. Där sker interaktion med företrädare för andra partier – inom eller utanför styrande koalitioner – samt med den egna fullmäktigegruppen och partiorganisationen. Väljararenan återfinns huvudsakligen i det främre rummet, medan den partiinterna och den parlamentariska arenan huvudsakligen är lokaliserade till det bakre.

Inom det kommunala ledarskapet bör man dock identifiera ytterligare en arena i det bakre rummet: förvaltningsarenan, där KSO förväntas möta de behov och perspektiv som kommuniceras av förvaltningens tjänstepersoner (Wrenne 1997; Nilsson 2001; Jonsson 2003). Sammantaget kan det arbete som KSO utför således beskrivas som fördelat på fyra huvudsakliga arenor inom två övergripande rum (figur 1). På väljararenan i det främre rummet förväntas KSO förmedla bilden av handlingskraft, medan de på de tre bakre arenorna förväntas uppvisa konsensusförmåga. Denna dubbla förväntan kräver ett ledarskap som förenar auktoritet med lyhördhet – och en förmåga att navigera mellan de fyra arenorna och hantera den inbyggda arenakonkurrens som råder mellan dem.

Figur 1. Fyra arenor i två övergripande kommunala rum

Främre offentliga rummet	Bakre inomorganisatoriska rummet
Väljararenan	Partiinterna arenan
	Parlamentariska arenan
	Förvaltningsarenan

UPPDATERA KUNSKAPSLÄGET

Merparten av forskningen om KSO är över 20 år gammal. Samtidigt har det kommunala ledarskapets kontext förändrats betydligt. Tjänstepersoner upplever sig i dag mer styrda av politiker än för 25 år sedan (Johansson, Lindgren & Montin 2018). De NPM-inspirerade styrmodeller som under lång tid har väglett den politiska styrningen har ifrågasatts (Ahlbäck Öberg & Widmalm 2016; Forssell & Ivarsson Westerberg 2016). Därtill har Sverigedemokraternas intåg i kommunpolitiken lett till fler minoritetsstyren och blocköverskridande koalitioner (Wänström 2016, 2018, 2024; Erlingsson 2018).

Statlig reglering har samtidigt ökat i omfattning och detaljrikedom (Statskontoret 2025). Staten har också ställt allt högre krav på kommunernas lokala demokratiarbete, vilket avspeglas i flera utredningar (SOU 2001:48; SOU 2001:89; SOU 2016:5). Vissa förslag har lett till konkreta reformer, såsom grundlagsändringar om folkiniciativ som i sin tur lett till fler kommunala folkomröstningar (SKR 2023b).

Sammantaget aktualiserar dessa förändringar frågan om hur KSO själva ser på sina roller i dag. Har deras uppfattningar om ledarskapet förändrats? Finns det kontinuitet eller förändring i hur de beskriver sitt uppdrag?

Metod och material

DATAINSAMLING

Liksom i tre tidigare kvalitativa studier av KSO-uppdraget bygger det empiriska materialet i denna studie uteslutande på vittnesmål och reflektioner från KSO och RSO själva. Materialet samlades in under första halvåret 2022 och består av två delar.¹ Den ena delen härrör från ett tvådagars fokusgruppsinternat med nio KSO på en konferensanläggning i Stockholm. Under internatet gavs deltagarna möjlighet att i grupp diskutera och reflektera över sina roller. Den andra delen består av enskilda, semi-strukturerade djupintervjuer (cirka två timmar långa) med fyra RSO. Dessa intervjuer genomfördes antingen på deras kontor eller i SKR:s lokaler i Stockholm.²

URVAL

Urvalet av KSO och RSO gjordes med syfte att få variation i fråga om kommuners och regioners storlek, partipolitisk tillhörighet, erfarenhetstid i uppdraget samt kön. Sammansättningen av urvalet i några centrala avseenden framgår av tabell 1.

Samtliga RSO hade tidigare erfarenhet av kommunal politik på relativt hög nivå innan de tillträdde som ledande landstings- eller regionpolitiker. Detta gällde även för merparten av KSO. Några KSO hade dock mer begränsad politisk erfarenhet, men i stället ledarerfarenhet från andra typer av organisationer.

1 En företrädare för Sveriges kommuner och regioner (SKR) har varit delaktig i organiserandet och insamlingen av det empiriska materialet.

2 Det fanns en ambition att ge RSO liknande möjligheter att diskutera samma frågor med varandra, men detta visade sig praktiskt omöjligt att genomföra.

Tabell 1. Studiens urval av KSO och RSO

Respondent	Storlek på kommun/region*	Parti	Erfarenhet som KSO/RSO
KSO1	Liten	S	8 år
KSO2	Liten	SD	4 år
KSO3	Medelstor	C	12 år
KSO4	Liten	KD	4 år
KSO5	Medelstor	S	12 år
KSO6	Medelstor	M	5 år
KSO7	Stor	S	4 år
KSO8	Stor	S	4 år
KSO9	Medelstor	C	14 år
RSO1	Medelstor	M	0,5 år
RSO2	Medelstor	M	12 år
RSO3	Medelstor	S	6 år
RSO4	Medelstor	S	12 år

* Liten kommun: 0–16 000 invånare (medianstorleken för en svensk kommun = 16 000); medelstor kommun: 16 001–36 000 invånare (36 000 = aritmetiska medelvärdet för en svensk kommun), vilket innefattar 25 procent av alla kommuner; stor kommun: 36 001+ invånare, vilket innefattar 25 procent av alla kommuner. Medelstor region: 250 001–500 000 invånare.

ANALYTISKA UTGÅNGSPUNKTER

Såväl fokusgruppsinternatet som djupintervjuerna utgick från två övergripande frågeställningar.

1. Vad gör en KSO/RSO?

Informanterna ombads beskriva sitt uppdrag och vad de konkret ägnar sig åt i sin vardag. Flera av dem redovisade innehållet i sina kalendrar under en normal arbetsvecka, vilket gav insyn i vilka typer av aktörer de möter. De reflekterade även över i vilken mån uppdraget motsvarade deras förväntningar – gör de det de hade trott att de skulle göra? De fick också bedöma vilka aktiviteter som upplevdes som centrala respektive mindre meningsfulla.

2. Hur utövas ledarskap i uppdraget?

Här ombads informanterna beskriva vilken sorts ledarskap de anser att rollen kräver, och om detta stämmer överens med deras föreställningar innan de tillträdde. Flera diskussioner rörde exempelvis balansen mellan ett hierarkiskt ledarskap och ett mer interaktivt och relationsorienterat sådant.

Resultat

KSO:S PRAKTIK OCH VARDAG

När KSO beskrev en typisk arbetsvecka nämndes en rad olika aktiviteter. En mindre del av arbetstiden användes för uppgifter i det främre offentliga rummet, såsom att delta vid invigningar. En annan liten del ägnades åt enskilda arbetsuppgifter på kontoret, exempelvis formell ärendehantering, förberedelse av interpellationssvar och besvarande av mejl. Merparten av tiden gick dock åt till olika former av möten. Vissa av dessa var formella, som sammanträden med kommunstyrelsen (KS) och kommunstyrelsens arbetsutskott (KSAU), där flera andra personer deltog. Det kunde också röra sig om formella möten med exempelvis länsstyrelsen, där KSO representerade kommunen i externa sammanhang.

Den största delen av arbetstiden ägnades dock åt informella möten inom organisationen, ofta med en eller några enskilda personer. Dessa möten ägde rum i det bakre inomorganisatoriska rummet och kunde inkludera avstämningar med kommundirektören, enskilda sektorchefer, nämndordföranden samt ledarna för de andra partierna i den styrande koalitionen. Många av dessa möten var schemalagda, medan andra uppstod mer spontant.

På frågan om arbetet i KSO-rollen motsvarade deras förväntningar lyfte många fram att de blivit överraskade av mängden och betydelsen av framför allt informella möten. Flera uppgav att de inte var förberedda på att ständigt vara omgivna av personer de behövde interagera med. En del av denna interaktion ägde rum på den publika, främre arenan: "Man är alltid offentlig – det är mer av en livsstil än ett uppdrag", som KSO5 uttryckte det. Det kunde handla om journalister som tog kontakt vid alla tider på dygnet, eller om medborgare som ville diskutera något i kön på den lokala matbutiken.

Framför allt hade dock många inte insett vidden av uppgiften att få så många olika aktörer inom den kommunala organisationen att dra åt samma håll. De beskrev hur de vid tillträdet som KSO hade förväntat sig att det skulle vara enklare att, på ett mer traditionellt hierarkiskt sätt, peka ut en färdriktning som andra skulle följa. Det dröjde dock inte länge innan de insåg att detta inte var ett fungerande förhållningssätt – vilket leder oss in på frågan om ledarskapet i KSO-rollen.

DET POLITISKA LEDARSKAPETS INNEBÖRD I KSO-ROLLEN

KSO3 hade mycket begränsad erfarenhet av kommunalt ledningsarbete innan han tillträdde som KSO. Till skillnad från sin tidigare tjänst inom en statlig myndighet var han inte förberedd på det ständiga ifrågasättandet – att det hela tiden framfördes olika, mer eller mindre kritiska synpunkter på de beslutsförslag han som ny KSO identifierade och kommunicerade. Inledningsvis trodde han att hans främsta uppgift var att självständigt ta fram förslag till beslut som sedan skulle verkställas av andra i organisationen. Men efter ett

år – och under de efterföljande elva åren i uppdraget – anammade han ett helt annat synsätt på ledarskapet:

Besluts- och handlingskraften kommer inte formellt med uppdraget – den huvudsakliga uppgiften är i stället att skapa besluts- och handlingskraft. (KSO₃)

Även KSO₂ beskrev hur hennes tidigare ledarerfarenheter – både från näringslivet och från rollen som oppositionspolitiker – inte fullt ut förberett henne på KSO-uppdraget. Som oppositionspolitiker finns inte samma behov av att ständigt bygga och underhålla relationer. Man kan göra politiska utspel utan att behöva ta hänsyn till om det finns tillräckligt stöd bland andra politiker eller inom förvaltningen. Denna typ av utmaningar förekommer heller inte i samma utsträckning i näringslivet:

Det är en stor skillnad mellan kommuner och näringsliv – det finns en inbyggd konkurrens mellan olika politiska företrädare som inte finns i näringslivet på samma sätt. Förvaltningen har dessutom en speciell roll i en politiskt styrd organisation – de kan till exempel vänta ut nästa mandatperiod om de upplever att de inte vill göra något nu. (KSO₂)

Mot denna bakgrund betonade även KSO₂ vikten av ett interaktivt politiskt ledarskap i det inomorganisatoriska rummet. Det går inte att bortse från det inflytande som såväl enskilda politiker och partier som tjänstemannaförvaltningen har på policyprocesserna – de kan i praktiken förhindra att ett visst beslut både fattas och genomförs. Handlingskraften är därmed helt beroende av den interaktion en KSO har med olika aktörer.

Mångfalden av aktörer som KSO interagerar med utgör samtidigt en viktig resurs i det politiska ledarskapet. Ingen annan politiker eller tjänsteperson har tillgång till lika mycket information om vad olika aktörer på de partiinterna, parlamentariska och förvaltningsmässiga arenorna tycker och tänker i olika frågor. Rollen som KSO innebär därmed en unik möjlighet att ta till sig andras perspektiv och att, med hjälp av denna kunskap, styra processer i en önskad riktning.

Det handlar om tålmod och relationer. Man måste gilla att arbeta med människor och kunna balansera ödmjukhet med kontroll. Det blir svårt när individer inte får komma till tals och inte känner sig delaktiga. (KSO₃)

Vikten av personliga relationer kan inte överskattas. (KSO₄)

När de intervjuade KSO beskrev sitt arbete – särskilt kommunikationen i det främre offentliga rummet – trädde en delvis annorlunda bild fram. I

detta sammanhang handlar det primärt inte om att kommunicera *med* utan *till* andra. Den dialog som präglade det bakre inomorganisatoriska rummet förbyts i det främre ofta till en monolog. Ett tydligt budskap i det främre rummet riktat till väljarna förutsätter dock ett interaktivt och förankrat arbete i det bakre rummet. Om man inte har lyckats samla alla relevanta aktörer bakom en viss policy blir det svårt att kommunicera klara och sammanhållna budskap i exempelvis fullmäktigedebatter eller medieintervjuer.

Lejonparten av KSO:s arbete sker därför i det bakre inomorganisatoriska rummet, där man genom kontinuerlig interaktion med olika aktörer bygger upp handlingskraft som sedan kan manifesteras offentligt på väljararenan.

RSO:S PRAKTIK OCH VARDAG

På frågan om vilka aktiviteter som upptog deras tid i RSO-uppdraget liknade beskrivningarna till stor del dem som KSO gav uttryck för: en betydande del av arbetstiden ägnades åt möten i det bakre, inomorganisatoriska rummet. När RSO₃ beskrev sin kalender framgick det att hon regelbundet schemalade möten med en rad olika tjänstepersoner och politiker. Hon hade exempelvis veckovisa möten med den administrativa chefen på regionledningskontoret samt med hälso- och sjukvårdsdirektören, möte med regiondirektören varannan vecka och ett längre möte med den regionala utvecklingsdirektören en gång per månad. Många av dessa möten på förvaltningsarenan i det bakre rummet var en-till-en-samtal – precis som i KSO-rollen handlade det ofta om direkt interaktion med en eller ett fåtal andra personer.

På den parlamentariska arenan hade hon ett stående möte med partiernas gruppleddare varannan vecka. Återkommande politiska möten i det främre offentliga rummet handlade framför allt om Regionstyrelsens sammanträden, som hölls varannan vecka, samt Regionfullmäktiges möten, som ägde rum varannan månad (sex gånger per år). Att det sistnämnda utgjorde en publik tillställning på väljararenan blev tydligt när hon beskrev Regionfullmäktige som en "galaföreställning där vi alla går in i andra roller" (RSO₃). I den vardagliga interaktionen på den parlamentariska arenan i det bakre rummet var konfliktnivån med oppositionsledaren generellt låg. När de däremot klev upp i talarstolen under Regionfullmäktige blev det desto viktigare att lyfta fram politiska skiljelinjer inför väljarna.

DET POLITISKA LEDARSKAPETS INNEBÖRD I RSO-ROLLEN

Precis som KSO:erna betonade tre av fyra intervjuade RSO:er vikten av ett interaktivt politiskt ledarskap. RSO₁, som var relativt ny i uppdraget, hade däremot svårt att hitta en för henne tillfredsställande relation till förvaltningen. Hon uttryckte frustration över att tjänstemännen inte var tillräckligt följsamma i förhållande till hennes direktiv – att hon ständigt behövde kontrollera att de ledande tjänstepersonerna gjorde det hon sagt åt dem att göra. RSO₁ utgick

därmed från att uppdraget handlade om att utöva ett traditionellt hierarkiskt ledarskap.

RSO₂ och RSO₄, som båda hade tolv års erfarenhet i rollen, upplevde däremot att ett hierarkiskt ledarskap inte fungerar i det bakre inomorganisatoriska rummet, och särskilt inte på förvaltningsarenan:

Man kan likna uppdraget vid en studiecirkelledare. Det är många som har tydliga åsikter och som vill känna sig inkluderade och lyssnade på. (RSO₂)

Man kan inte tvinga sig fram med tjänstemän. Vi verkar i en demokrati, inte i en auktoritär stat. Jag skulle inte vilja ha en tjänstemannaförvaltning som blint bara gör det jag säger, utan att diskutera och ifrågasätta när de upplever att något verkar fel. Man är inte herren på täppan – man är en del av en samarbetsorganisation. Man förändrar inte världen på ett år. (RSO₄)

RSO₄ framhöll därför att tålamod är avgörande för att lyckas i uppdraget. Det krävs tid för att tillsammans med olika aktörer, däribland tjänstepersoner i förvaltningen, identifiera lösningar på olika frågor. Eftersom en så stor del av regionernas verksamhet utgörs av hälso- och sjukvårdsfrågor – vilket kräver tät interaktion med berörda tjänstepersoner – menade RSO₄ att det är viktigt att som RSO ha god insikt och kunskap om dessa frågor. Det var enligt honom den största skillnaden mellan den kommunala och regionala politiken: att ett enskilt sakområde är så dominerande inom regionen, vilket ställer särskilda krav på ämneskunskap.

De tre RSO:er med längst erfarenhet av uppdraget upplevde att den största utmaningen i det bakre inomorganisatoriska rummet bestod i att etablera en fungerande dialog med alla de aktörer som har möjlighet att påverka en specifik policy. När de i stället beskrev sina utmaningar på det främre offentliga rummet, handlade det ofta om att hantera de känslor som uppstår när enskilda personer drabbas negativt av regionens verksamhet eller av politiska beslut. En del av detta missnöje kanaliserades via medierna, medan andra uttryckte sin frustration i direktkontakt med politikerna – ofta i samband med att de inte hade fått den vård de förväntat sig. Som RSO upplevde man att det inte var möjligt att gå in i detalj i enskilda ärenden, men att det samtidigt var viktigt att uttrycka förståelse för individens situation och känslor.

RESULTATEN SAMMANFATTADE

Resultaten från diskussionerna på fokusgruppsinternatet och de fyra individuella djupintervjuerna kan därmed sammanfattas i följande svar på studiens två övergripande frågor:

Vilka konkreta arbetsuppgifter har en KSO och en RSO? En betydande del av deras arbetstid ägnas åt möten i det bakre inomorganisatoriska rummet. Vissa av dessa möten är formella och involverar många deltagare, men en stor del består av informella samtal med endast några enstaka personer. Det handlar dels om möten med andra politiska företrädare, framför allt med ledare för de övriga partierna i den styrande koalitionen (parlamentariska arenan), dels om möten med ledande tjänstepersoner i förvaltningen (förvaltningsarenan). I den arenakonkurrens som råder i de främre och bakre rummen tycks KSO och RSO därmed – åtminstone tidsmässigt – prioritera aktiviteter på den parlamentariska arenan och förvaltningsarenan, på bekostnad av engagemang i den partiinterna arenan och, i synnerhet, i relation till väljararenan.

Vilken sorts politiskt ledarskap anser de behövs i rollen som KSO och RSO? Det stora flertalet KSO och RSO i studien uppfattade att ett traditionellt hierarkiskt ledarskap inte är effektivt för att skapa handlingskraft i de kommunala och regionala organisationerna. I stället framhävde de behovet av ett interaktivt politiskt ledarskap där man som KSO och RSO tar in och sammanför olika aktörers perspektiv och ståndpunkter i det bakre inomorganisatoriska rummet.

Diskussion: det interaktiva inomorganisatoriska ledarskapet i två olika historiska kontexter

Det arbete som både KSO och RSO utför inom ramen för sina uppdrag kan på ett övergripande plan beskrivas som ett kontinuerligt samspel med olika aktörer inom de kommunala och regionala organisationerna. Denna interaktion är ofta informell och sker vanligtvis i små konstellationer. Enligt de intervjuade själva utövar KSO och RSO vad som kan betecknas som ett interaktivt inomorganisatoriskt ledarskap – ett ledarskap där man i dialog med olika enskilda parter försöker identifiera vad dessa uppfattar som viktigt i olika frågor och sammanhang, och därigenom skapa förutsättningar för beslut och verkställighet.

Den bild av KSO-rollen som framträder i denna studie ligger väl i linje med både tidigare forskning kring KSO-rollen vid millennieskiftet (Wrenne 1997; Nilsson 2001; Jonsson 2003) och med en nyligen genomförd studie av kommundirektörens uppdrag (Cregård 2024). Det tycks således inte ha skett några större förändringar i vare sig KSO-rollen eller kommundirektörsrollen under 2000-talet. Detta kan betraktas som ett trendbrott jämfört med den instabilitet som präglade det kommunala styrnings- och ledningsarbetet under andra halvan av 1900-talet. I det följande diskuteras därför hur resultaten i denna studie relaterar till kommunernas historiska utveckling.

FRÅN LOKALA LEKMANNASTYREN TILL PROFESSIONELLA STORSKALIGA FÖRVALTNINGSORGANISATIONER

Kommunernas historiska rötter finns i böndernas lokala bygemenskaper på landsbygden och i köpmännens samt hantverkarnas organisering i städerna. Från 1862 års kommunalförordning fram till välfärdsstatens framväxt i mitten av 1900-talet präglades de kommunala organisationerna av lekmanförvaltningar, där politikerna hade både god kunskap om verksamheternas behov och stor kontroll över dess utformning (Strömberg 1983; Kommunala förnyelsekommittén 1996). Före Storkommunreformen 1952 fanns det 2 365 kommuner i Sverige, varav mer än hälften hade färre än 1000 invånare (SCB 2023), och där flertalet saknade tjänstepersoner kopplade till ledningsarbetet. I stället förväntades de lokala politikerna utföra arbetsuppgifter som idag hantearas av professionella tjänstepersoner. De kommunala frågorna betraktades ofta som opolitiska, där de förtroendevalda förväntades agera i samförstånd (SOU 1972:32: 22; Montin 2006: 15).

Kommunindelningsreformerna mellan 1952 och 1974 förändrade därefter den kommunala strukturen i grunden. Huvudmotivet till sammanslagningarna var att stärka kommunernas kapacitet och kompetens – större och mer resursstarka kommuner skulle möjliggöra en omfattande professionalisering av den kommunala verksamheten. Antalet tjänstepersoner i kommunerna mångdubblades under 1970- och 1980-talen (Strömberg 1983). I denna kontext uppstod nya frågor om roll- och ansvarsfördelningen mellan politiker och tjänstepersoner samt om politikernas möjlighet att behålla kontakten med väljarna (Wallin 1983; Bäck 2000; Kommunala förnyelsekommittén 1996). Riskerna med – och förekomsten av – så kallade tjänstemannavälden diskuterades livligt (Strömberg 1983; Norell 1989).

Under tidigt 1980-tal betraktades decentraliserade geografiska demokratiska strukturer, främst i form av kommunaldelsnämnder, som svaret på hur den kommunala styrningen och ledningen borde organiseras (Montin & Persson 1996; Karlsson, Rommel & Svensson 2009). Under andra halvan av decenniet skedde dock ett skifte i denna diskussion, som i stort kan beskrivas som en förflyttning från demokrati till management (Montin 1989, 2017). New Public Management (NPM)-influerade styrideal fick då allt större genomslag i kommunerna (Lantto 2005; Almqvist 2006; Siverbo 2018; Wänström 2022).

Tom Karlsson (2017) skiljer mellan två huvudfärör inom NPM-reformerna. De marknadsbaserade reformerna handlar främst om konkurrensutsättning av offentliga verksamheter. De managementbaserade reformerna – mer relevanta i denna studie – fokuserar på en tydligare uppdelning mellan politik och förvaltning samt en omfattande decentralisering. Konkret har detta lett till införandet av målstyrning, tydliga roll- och ansvarsfördelningar samt omfattande delegationsordningar (Lantto 2005; Montin 2006). En övergripande distinktion

mellan ”vad” (politiken) och ”hur” (förvaltningen) har ofta eftersträvat i detta styrningsideal (Karlsson 2017).

Till en början medförde dessa förändringar en viss förvirring, inte minst i fråga om den kommunala politikerns roll och uppgifter (Bäck 2000; Kommunala förnyelsekommittén 1996). Under 2010-talet uppstod även en omfattande offentlig debatt om de negativa konsekvenserna av NPM-inspirerade styrmodeller, särskilt vad gäller granskning och utvärdering (SOU 2019:43). Trots detta finns inga tydliga tecken på att användningen av dessa styrmodeller har minskat – snarare tvärtom (Siverbo 2018; Wänström 2022).

Forskningen visar därmed att kommunerna i stor utsträckning har velat ersätta en traditionellt reaktiv och direkt styrning med en mer proaktiv modell, där roller och ansvar är tydligt definierade (Lantto 2005; Siverbo 2018). Detta tycks dock inte ha minskat interaktionen mellan KSO och kommundirektör. Denna studie, liksom tidigare forskning om kommundirektörer (Cregård 2024) och kommunala tjänstepersoner generellt (Johansson, Lindgren & Montin 2018), visar snarare på fortsatt omfattande samspel. Det verkar alltså som att en tydligare roll- och ansvarsfördelning inte har minskat behovet av interaktion mellan kommunens ledande politiker och tjänstepersoner i någon avgörande utsträckning.

Frågan om tillit mellan politiker och tjänstepersoner har diskuterats flitigt de senaste 15 åren (Ahlbäck Öberg & Widmalm 2016; Forssell & Ivarsson Westerberg 2016; SOU 2019:43). Tillit kan bidra till att verksamheten fungerar väl, men den kan inte ersätta en formell styr- och organisationsstruktur (Björk & Tengblad 2023). Samtidigt kan ökad interaktion mellan aktörer bidra till att bygga just tillit. I takt med att styrningen decentraliserats och delegationsordningarna blivit mer omfattande har det sannolikt blivit svårare för politikerna att utöva traditionell hierarkisk styrning. I stället har behovet ökat av att skapa starka – gärna tillitsfulla – relationer till olika aktörer, för att därigenom skapa handlingskraft i organisationen. Detta kan förklara varför den omfattande interaktionen mellan ledande politiker och tjänstepersoner består.

Det framstår därmed som att innehållet i både det främsta politiska uppdraget och den högsta tjänstepersonrollen i kommunen – kommundirektören – har stabiliserats under de senaste 25 åren. Ur ett historiskt perspektiv markerar denna stabilitet ett tydligt skifte från en längre period av förändring och osäkerhet i kommunal ledning och styrning. Det är möjligt att denna stabilitet är resultatet av en slutförd övergång: från ett kommunalt ledarskap präglat av småskaliga lekmannastyren med fokus på invånarna (väljararenan), till ett där interaktionen i högre grad riktas mot professionella, storskaliga förvaltningsorganisationer (förvaltningsarenan).

EN INTERAKTION MED FÖRVALTNINGSMÄSSIGA SNARARE ÄN NÄRDEMOKRATISKA FÖRTECKEN

I studier av politiskt ledarskap har fokus över tid alltmer förskjutits från utövandet av formell makt, med tillhörande styrkedjor och tvångsmedel, till ett ledarskap där jämlikt deltagande, motivation och mjukare former av makt står i centrum (Burns 2003; Nye 2008; Svava 2008; Kane & Patapan 2009). Betydelsen av enskilda aktörer som koordinerar olika aktiviteter och skapar sammanhållning utgör exempelvis en central komponent i teorin om metagovernance (Pierre & Peters 2020). Även Eva Sörensens (2020) teoretiska ramverk för ett interaktivt politiskt ledarskap riktat mot de invånare som politikerna representerar, utgör ett sådant exempel. Ett robust politiskt ledarskap förutsätter enligt Sörensen att ledaren aktivt och tålmodigt positionerar sig som en nodalpunkt i de processer där aktörer med skilda intressen möts. Det är således interaktionen med dessa aktörer som utgör ledarskapets kärna. För att kunna formulera politiska visioner, strategier och lösningar krävs att olika perspektiv inkluderas.

Hos Sörensen är invånarna – de väljare som politikerna företräder – en nyckelgrupp i denna interaktion. Det interaktiva ledarskapet syftar till att stärka de politiska ledarnas förmåga att uppfatta och tolka medborgarnas intressen. Arbetet på väljararenan i det främre kommunala rummet är därmed centralt. Denna och tidigare studier (Wrenne 1997, 1998; Nilsson 2001) visar emellertid att KSO snarare fungerar som en nod i omfattande inomorganisatoriska interaktiva processer. KSO:s arbete sker därmed primärt inom de parlamentariska och partiinterna arenorna samt på förvaltningsarenan i det bakre rummet snarare än, såsom Sörensen förespråkar, på väljararenan i det främre rummet. En central del av uppdraget är att lyssna in och sammanfoga de intressen och kunskaper som politiker och tjänstepersoner inom organisationen ger uttryck för, i syfte att formulera en policy som har tillräckligt brett stöd inom organisationen.

EN NEDPRIORITERING AV DE LOKALDEMOKRATISKA VÄRDENA?

Det väcker en annan övergripande fråga: varför tillämpar KSO det interaktiva politiska ledarskapet primärt gentemot andra politiker och ledande tjänstepersoner, snarare än mot de lokala invånarna? Det övergripande svaret kan mycket väl vara *arenakonkurrens*. KSO behöver prioritera arbetet och behoven på de tre arenorna i det bakre kommunala rummet för att skapa den nödvändiga handlingskraften. Att inkludera ytterligare en grupp aktörer, de lokala väljarna, skulle göra det än svårare att samla alla involverade kring en gemensam policy.

Om kommunerna hade präglats av lekmannastyren, vilket var fallet fram till mitten av 1900-talet, hade det sannolikt varit lättare att bedriva ett omfattande politiskt ledarskap riktat mot de lokala invånarna – i en sådan organisation hade det funnits färre tjänstepersoner att ta hänsyn till. I dagens kommuner,

som präglas av en omfattande professionalisering, har tjänstepersoner, med starka professionsideal och omfattande statlig reglering, större möjlighet att påverka verksamheten. För att skapa den handlingskraft som efterfrågas måste KSO därför lyssna på och beakta både tjänstepersonernas och andra styrande politikers intressen och kunskaper. När denna process väl är genomförd finns det troligtvis inte mycket tid eller utrymme kvar för att inkludera de lokala invånarna i beslutsfattandet.

Det arbete som KSO utför verkar därmed vara mer i linje med vad Strandberg (1998) karakteriserar som förvaltningskommuner snarare än de kontrakts- och gemenskapskommuner som i hög grad kännetecknade kommunerna före kommunsammanslagningarna. Den här utvecklingen verkar dock inte ha drivits på av de folkvalda kommunpolitikerna själva – de tenderar att uttrycka en stark självständighet och engagemang för de lokala invånarna, vilket är typiskt för idéerna om kontrakts- eller gemenskapskommuner (Wänström 2022). Den verkliga drivkraften bakom förändringen verkar i stället ha kommit från den nationella politiken.

Samtidigt har staten, genom en rad utredningar och reformer, förstärkt de krav och förväntningar som är kopplade till kommunernas lokaldemokratiska uppdrag. Ett av de mest omfattande försöken att stärka de lokala invånarnas inflytande mellan fullmäktigevalen har varit införandet av kommunala folkiniciativ. Utvärderingar visar dock att de folkvalda politikerna oftare väljer att bortse från resultaten från sådana initiativ snarare än att följa desamma (SKR 2023b). KSO hänvisar i dessa fall ofta till sitt representativa mandat och behovet av att ta hänsyn till helheten, inklusive existerande statliga regleringar (Wänström 2015). Återigen, de behov och intressen som kan kopplas till väljarens få stå tillbaka för dem som finns på den parlamentariska arenan och på förvaltningsarenan.

MER KONTINUITET I FÖRUTSÄTTNINGARNA FÖR DEN REGIONALA POLITISKA STYRNINGEN

När man sätter de resultat som framkommer i denna studie, rörande RSO-uppdraget, i ett historiskt sammanhang, framträder en annan bild. Landstingen, som idag har omvandlats till regioner, har historiskt sett inte haft samma nivå av självständighet som kommunerna tidigare hade. Fram till 1920-talet var landstingens ekonomiska resurser och verksamhet starkt kontrollerade av staten, framför allt genom länsstyrelserna. De formella politiska beslutsfattarna, ”landstingsmännen”, valdes inte direkt av invånarna utan indirekt av lektorer på landsbygden samt stadsfullmäktige i städerna. Dessutom krävdes det att alla viktiga beslut i landstingen godkändes av länsstyrelsen (Sveriges Land och Folk 1901; Kommunala förnyelsekommittén 1996).

Landstingens verksamhet var, till skillnad från kommunernas, inriktad på ett specifikt område, främst hälso- och sjukvård, och var starkt präglad av

professionsstyrning, framför allt av läkare. Relationerna mellan landstingen och staten har historiskt varit mer sammanflätade och konfliktfyllda än de mellan staten och kommunerna (Kommunala förnyelsekommittén 1996). Än idag förhandlar staten och regionerna om avtal som styr verksamheten på flera områden (Andreassen 2023), och det i högre grad än vad som gäller för kommunerna.

Mot bakgrund av landstingens tidigare begränsade närhet till de lokala invånarna har frågan om balansen mellan lokaldemokrati och nationell likvärdighet aldrig varit lika påtaglig i landstingen/regionerna. Tidigare forskning indikerar i stället att landstingen ofta har varit komplexa och svårstyrda organisationer, dominerade av professionella grupper, där landstingspolitiken i stor utsträckning har varit inåtvänd, partibunden och toppstyrd (Montin & Olsson 1994). Att RSO, i denna studie, framhäver betydelsen av interaktiva processer på de parlamentariska och partiinterna arenorna samt på förvaltningsarenan i det bakre rummet, torde därför vara en naturlig konsekvens av att kopplingen till de lokala invånarna aldrig har varit lika stark i landstingen/regionerna.

Trots att forskningen kring LSO/RSO-rollen är begränsad, pekar den här studien på att RSO-rollen har åtnjutit större stabilitet över tid jämfört med KSO-rollen. Resultaten indikerar även att den politiska styrningen i kommunerna har närmat sig den i regionerna snarare än tvärtom. Närheten till de lokala invånarna är fortfarande mer påtaglig i kommunerna. Den historiska utvecklingen mot en växande förvaltning i kombination med en starkare statlig styrning tyder emellertid på att kommunerna har behövt röra sig mot en mer förvaltningsorienterad styrning – en styrning som länge präglade landstingen och regionerna.

ANDRA AKTÖRERS BILD AV SAMMA ARBETE

Det är viktigt att beakta begränsningarna i denna studie och behovet av vidare forskning. Ytterligare studier av KSO- och RSO-uppdragen är nödvändiga för att bekräfta den övergripande bild som har framkommit här. Resultaten överensstämmer med tidigare forskning om KSO-rollen (Wrenne 1997, 1998; Nilsson 2001; Jonsson 2003; SKR 2021), men skulle kunna kompletteras med forskning som undersöker hur andra ledande politiker och tjänstepersoner uppfattar det arbete som KSO och RSO utför. Det är exempelvis möjligt att KSO under sitt fokusgruppsinternat eller RSO i sina intervjuer har undvikit att lyfta fram eventuella auktoritära inslag i sitt ledarskap. Studier som inkluderar andra aktörer än KSO och RSO skulle kunna ge en annan bild och visa om dessa ledare uppfattas utöva ett interaktivt snarare än ett hierarkiskt ledarskap.

Det behövs också fler studier som fokuserar på de övergripande förändringar som diskuterats i den här uppsatsen. Har kommunerna i stor utsträckning lämnat de lokaldemokratiska styrmodeller som förknippas med idéerna om gemenskaps- och kontraktskommuner, till förmån för ett styrnings- och

ledningsarbete primärt riktat mot de folkvalda politikerna och företrädarna för de professionella förvaltningarna? Har kommunernas styrning därmed närmat sig den som finns inom regionerna? Denna studie pekar på att så är fallet, men ytterligare forskning skulle kunna bekräfta eller motsäga dessa slutsatser.

Referenser

- Ahlbäck Öberg, Shirin & Widmalm, Sten, 2016. "Att göra rätt – även när ingen ser på", *Statsvetenskaplig tidskrift* 118(1), s. 7–17.
- Almqvist, Roland, 2006. *New public management: NPM: om konkurrensutsättning, kontrakt och kontroll*. Stockholm: Samhällsvetenskapliga fakulteten, Stockholms universitet.
- Andreassen, Felicia, 2023. *Demokrati i gråzonen?: en demokratiteoretisk värdering av överenskommelsen mellan staten och Sveriges Kommuner och Regioner (SKR) om förlossningsvård och kvinnors hälsa 2023*. Linköping: Centrum för kommunstrategiska studier, Rapport 2023:4, Linköpings universitet.
- Bengtsson, Mats, 2011. *Anteciperande förvaltning. Tjänstemäns makt i kommunala policyprocesser om vindkraft*. Göteborg: Förvaltningshögskolan.
- Björk, Lisa & Tengblad, Stefan (red.), 2023. *Tillförlitlig styrning och organisering av välfärden*. Stockholm: SNS Förlag.
- Blom, Agneta P., 1994. *Kommunalt chefskap – en studie om ansvar ledarskap och demokrati*. Lund: Dialogos.
- Brunsson, Nils & Jönsson, Sten, 1979. *Beslut och handling: Om politikens inflytande på politiken*. Stockholm: Liber.
- Burns, James M., 2003. *Transforming Leadership*. New York: Harper & Row.
- Bäck, Henry, 2000. *Kommunpolitiker i den stora nyordningens tid*. Malmö: Liber Ekonomi.
- Bäck, Henry, 2005. "Borgmästarens makt", *Kommunal ekonomi och politik* 2005:9(1), s. 7–36.
- Cregård, Anna, 2024. "Twenty-Five Years of the Swedish Municipal CEO", in *Managing Nordic Local Governments*. Palgrave Macmillan.
- Cregård, Anna & Solli, Rolf, 2008. *Tango på toppen – om chefsomsättning*. Göteborg: KFI-rapport nr 93.
- Cregård, Anna & Solli, Rolf, 2021. *Kommundirektörsrollen i förändring – eller inte? Tendenser under 25 år i svenska kommuner*. Borås: Högskolan i Borås.
- Erlingsson, Gissur O., 2009. *Partidemokrati på landstingsnivå. Kunskapsinventering med empiriska illustrationer*. Linköping: Centrum för kommunstrategiska studier, Rapport 2009:2.
- Erlingsson, Gissur O., 2018. "Att sova med fienden – leder det till belöning eller bestraffning?", s. 50 i Nord, Lars, Grusell, Marie, Bohlin, Niklas & Falasca, Kajsa (red.), *Snabbtänkt*. Sundsvall: Demicon och Mittuniversitetet.
- Forssell, Anders & Ivarsson Westerberg, Anders, 2016. "Granskningens (glömda) kostnader", *Statsvetenskaplig tidskrift* 118(1), s. 19–37.
- Gilljam, Mikael, Karlsson, David & Sundell, Anders, 2010. *Politik på hemmaplan. Tiotusen fullmäktigeledamöter tycker om politik och demokrati*. Stockholm: SKL Kommentus.

- Högberg, Örjan, 2007. *Maktlösa makthavare en studie om kommunalt chefskap*. Linköping.
- Johansson, Vicki, Lindgren, Lena & Montin, Stig, 2018. *Den kommunala statliga ämbetsmannen*. Lund: Studentlitteratur.
- Jonsson, Leif, 2003. *Kommunstyrelseordförande: kommunledare med politisk förankring*. Nora: Nya Doxa.
- Jonsson, Leif, 2009. *Kommunchefen blir till*. Nora: Nya Doxa.
- Kane John & Patapan, Haig, 2009. "The democratic legitimacy of bureaucratic leadership", s. 119-41 i John Kane, Haig Patapan & Paul 't Hart (red.), *Dispersed Democratic Leadership*. Oxford: Oxford University Press.
- Karlsson, David, 2006. *Den svenske borgmästaren. Kommunstyrelsens ordförande och den lokala demokratin*. Göteborg: Förvaltningshögskolans rapporter, Rapport 80.
- Karlsson, David, 2010. "Landstingspolitikerna och den regionala demokratin framtid", s. 63-102 i Nilsson, Lennart (red.), *En region blir till. Västra Götalandsregionen 1999-2008*. Göteborg: SOM-institutet, Göteborgs universitet.
- Karlsson, David, 2011. "Den europeiska borgmästaren och Europas fullmäktigeledamöter", s. 72-76 i Ivarsson, Andreas (red.), *Nordisk kommunforskning. En forskningsöversikt med 113 projekt*. Göteborg: Förvaltningshögskolan.
- Karlsson, David, Rommel Olof & Svensson, Johan, 2009. *Alternativa politiska organisationer: en studie om kommuner som avskaffar sina facknämnder och inrättar fullmäktigeberedningar och styrelseutskott*. Stockholm: Sveriges kommuner och landsting.
- Karlsson, Tom, 2017. *New public management. Ett nyliberalt 90-tals fenomen?* Lund: Studentlitteratur.
- Kommunala förnyelsekommittén, 1996. *Förnyelse av kommuner och landsting: slutbetänkande*. Bil. 1 Kommunala förnyelseproblem: en statsvetenskaplig betraktelse. Stockholm: Fritze.
- Ladner, Andreas, Keuffer, Nicolas & Bastianen, Alexander, 2021. *Local Autonomy Index in the EU, Council of Europe and OECD countries (1990-2020)*. Release 2.0. Brussels: European Commission.
- Lantto, Jonas, 2005. *Konflikt eller samförstånd. Management- och marknadsreformers konsekvenser för den kommunala demokratin*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Molander, Per, 2005. "Självstyrelse, likvärdighet och effektivitet: ett spänningsfyllt förhållande", i Molander, Per & Stigmark, Kerstin (red.), *Självstyrelse, likvärdighet, effektivitet: Målkonflikter i den offentliga sektorn*. Hedemora: Gidlunds förlag.
- Montin, Stig, 1989. "Från demokrati till management. Decentralisering inom kommunerna", *Statsvetenskaplig tidskrift* 92(2).
- Montin, Stig, 2004. *Moderna kommuner*. Stockholm: Liber.
- Montin, Stig, 2006. *Politisk styrning och demokrati i kommunerna. Åtta dilemman i ett historiskt ljus*. Stockholm: Sveriges Kommuner och Landsting.
- Montin, Stig, 2017. *Debatt pågår! Kommunerna och förvaltningspolitiken under nästan 40 år*. Stockholm: Sveriges Kommuner och Landsting.
- Montin, Stig & Olsson, Jan, 1994. *Demokrati och legitimitet i landstingen*. Örebro: Novemus.

- Montin, Stig & Persson, Gunnar, 1996. "Local Institutional Change in Sweden – A Case Study", i Bogason, P. (red.), *New Modes of Local Political Organization: Local Government Fragmentation in Scandinavia*. Commack: Nova.
- Navarro, Carmen, Karlsson, David & Magre, Jaume, 2018. "Mayors in the Town Hall: Patterns of Relations and Conflict Among Municipal Actors", s. 359–385 i Heinhalt, Hubert (red.), *Political Leaders and Changing Local Democracy*. Cham, Schweiz: Palgrave Macmillan.
- Nergelius, Joakim, 2006. *Svensk statsrätt*, Lund: Studentlitteratur.
- Nielsen, Peder, 1998. *Vem älskar den lokala demokratin?* Stockholm: Kommentus förlag.
- Nilsson, Thorbjörn, 2001. *Den lokalpolitiska karriären – En socialpsykologisk studie av 20 kommunalråd*. Växjö: Växjö University Press.
- Norell, Per-Owe, 1989. *De kommunala administratörerna. En studie av politiska aktörer och byråkratiproblematik*. Lund: Studentlitteratur.
- Nye, Joseph, 2008. *The Powers to Lead*. Oxford: Oxford University Press.
- Offerdal, Audun, 1992. *Den politiske kommunen*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Overeem, Patrick, 2021. "Public administration and politics: The art of separation", s. 7–18 i Bryer, Thomas A. (red.), *Handbook of Public Administration and Management*. Northampton: Edward Elgar Publishing Ltd.
- Pierre, Jon & B. Guy Peters, 2020. *Governance, politics and the state*. London: Red Globe Press.
- SCB, 2023. När Sveriges sockenkommuner blev stora. Publicerat 2023-01-27 på Statistiska centralbyråns webbsida: <https://www.scb.se/hitta-statistik/redaktionellt/fran-socken-till-storkommun/>.
- SKR, 2021. *Uppdraget som KSO och RSO. En enkätstudie om innehållet i uppdraget, arbetsmiljön och behov av utveckling*. Stockholm: Sveriges Kommuner och Regioner.
- SKR, 2023a. *Personalen i välfärden Personalstatistik för kommuner och regioner 2022*. Stockholm: Sveriges Kommuner och Regioner.
- SKR, 2023b. *Det förstärkta folkiniciativet. Trender och erfarenheter från folkiniciativ och folkomröstningar*. Stockholm: Sveriges Kommuner och Regioner.
- Siverbo, Sven, 2009. *Moderna politiska organisationer II – Erfarenheter av att arbeta med beredningar och utan facknämnder*. Göteborg: Göteborgs universitet, Kommunforskning i Västsverige.
- Siverbo, Sven, 2018. *NPM i svenska kommuner*. Göteborg: Kommunforskning i Västsverige, KFi-rapport 144.
- Sjöblom, Gunnar, 1968. *Party Strategies in a Multiparty System*. Lund: Studentlitteratur.
- SOU 1972:32. *Utredningen om den kommunala demokratin. Kommunalt samlingsstyre eller minoritetsstyre?* Stockholm: Civildepartementet.
- SOU 2001:48. *Att vara med på riktigt – demokratiutveckling i kommuner och landsting*.
- SOU 2001:89. *Att tänka efter före. Samråd i kommuner och landsting*.
- SOU 2016:5 *Låt fler forma framtiden!*
- SOU 2019:43. *Med tillit följer bättre resultat – tillitsbaserad styrning och ledning i staten*. Stockholm: Finansdepartementet.

- Statskontoret, 2025. *Statens styrning av kommunsektorn har ökat*. Tillgänglig på <https://www.statskontoret.se/fokusomraden/statlig-styrning-av-kommuner-och-regioner/statens-styrning-av-kommunsektorn-har-okat/>, nedladdat 2025-02-17.
- Strandberg, Urban, 1998. *Debatten om den kommunala självstyrelsen 1962–1994*. Hedemora: Gidlunds.
- Strömberg, Lars, 1983. "Kommunalförvaltningen", i Strömberg, Lars & Westerståhl, Jörgen (red.), *De nya kommunerna. En sammanfattning av den kommunaldemokratiska forskningsgruppens undersökningar*. Stockholm: Publica.
- Svara, James, 2008. *Facilitative Leader in City Hall. Reexamining the Scope and Contributions*. Milton Park: Routledge, Taylor and Francis.
- Sveriges Land och Folk*, 1901. Stockholm: P.A. Nordstedt och Söners Förlag.
- Sörensen, Eva, 2020. *Interactive Political Leadership: The Role of Politicians in the Age of Governance*. Oxford: Oxford University Press.
- Wallin, Gunnar, 1983. "Att vara kommunpolitiker", i Strömberg, Lars & Westerståhl, Jörgen (red.), *De nya kommunerna. En sammanfattning av den kommunaldemokratiska forskningsgruppens undersökningar*. Stockholm: Publica.
- Wrenne, Peter, 1997. *Kontakter och förankring. En studie av kommunstyrelsens ordförande*. Göteborg: CEFOS Göteborgs universitet.
- Wrenne, Peter, 1998. *I skuggan av ett kommunalråd*. Göteborg: Göteborgs universitet, CEFOS rapport 11.
- Wänström, Johan, 2015. *Åtta skolexempel på lokal demokrati?: folkomröstningar och politiskt ledarskap i arbetet med att reformera kommunala skolorganisationer*. Linköping: Centrum för kommunstrategiska studier rapport 2015:6, Linköpings universitet.
- Wänström, Johan, 2016. *Kommunal styrning och koalitionsbildning i ett nytt parlamentariskt landskap – utmaningar och möjligheter*. Göteborg: Det nationella kommunforskningsprogrammet, forskningsrapport 26.
- Wänström, Johan, 2018. "Kommunalt koalitionsbyggande i ett nytt parlamentariskt landskap. Pragmatism i policyorienterade möjlighetsfönster", *Sociologisk forskning* 55(2–3), s. 225–248.
- Wänström, Johan, 2022. "Politisk styrning i små kommuner. Samma mönster som i stora?", *Statsvetenskaplig tidskrift* 124(2), s. 541–558.
- Wänström, Johan, 2024. *Lika partier leka bäst. Ledande lokala partiföreträdarens erfarenheter av koalitioner mellan Socialdemokraterna och Moderaterna*. Linköping: Centrum för kommunstrategiska studier rapport 2024:5, Linköpings universitet.

Översikter

Vägen till ett ekonomipris

Spår i Lennart Jörbergs korrespondens

Benny Carlson

The Road to a Nobel Prize

The road to a Nobel Prize is usually long and winding. This article tracks the road to Robert Fogel's and Douglass North's shared prize in economics in 1993 through Lennart Jörberg's correspondence from 1965 to 1989. Jörberg, for almost twenty years professor and head of the Department of Economic History at Lund University, had during two year-long visits in the United States in the 1950s and 1960s developed relations with several economists and economic historians and got a taste for "new economic history" (cliometrics). In 1980, he was asked by the Royal Swedish Academy of Sciences to evaluate the work of Douglass North. An interaction between Jörberg in Lund, Bo Gustafsson, professor in Uppsala, and Fogel and North in the US culminated in several guest lectures in Sweden by Fogel and North in 1989. When Fogel and North, after they had been evaluated in additional reports, received the prize in economics four years later, Jörberg was co-opted to the Academy's price committee.

Inledning¹

Den som tilldelas ett nobelpris har normalt (för att anspela på Beatles) gått "the long and winding road". Utöver publikationer har pristagaren genom åren knutit personliga band genom korrespondens, konferenser och gästföreläsningar; därmed ingalunda sagt att personliga relationer har betydelse vid den slutliga utvärderingen av en kandidat. Syftet med denna artikel är att syna den långa vägen fram till ett ekonomipris så som den avspeglas i en brevsamling tillhörande

1 Jag är tacksam för information och synpunkter från Göran Ahlström, Maria Asp, Tommy Bengtsson, Christer Gunnarsson, Neelambar Hatti, Magnus Jerneck, Lars Jonung, Tobias Karlsson, Olle Krantz, Per Krusell, Christer Lundh och Carl Hampus Lyttkens.

en medlem i Kungliga Vetenskapsakademien (KVA). Priset instiftades 1968 av Sveriges riksbank och gick den första tiden till teoretiska nationalekonomer. Sedan vidgades perspektivet och till slut blev ekonomihistoriker² pristagare.

När professorn i ekonomisk historia vid Lunds universitet Lennart Jörberg avled skrev tre av hans kollegor följande i ett minnesord i *Dagens Nyheter* (Gunnarsson, Ohlsson & Schön 1997): "Som ledamot i Vetenskapsakademien och kommittén för ekonomipriset till Alfred Nobels minne bidrog han aktivt till att 1993 års pris tilldelades två ekonomihistoriker som också företrädde de strömningar som Lennart Jörberg lärt känna i deras linda på 1950-talet."

Syftet med denna artikel är, mer precist, att följa den långa vägen till det ekonomipris som 1993 tilldelades Robert Fogel och Douglass North, det första priset till ekonomihistoriker, så som den framträder i Lennart Jörbergs brevsamling. Samlingen omfattar åtta volymer och täcker ett kvartssekel (åren 1965–1989).³ I artikeln dominerar därmed helt naturligt ett ekonomisk-historiskt lundaperspektiv.⁴

Vem var Lennart Jörberg?

Lennart Jörberg (1927–1997) var mannen som beväpnad med teori och kvantitativt material reviderade historien om det moderna Sveriges utveckling och som med fast hand styrde Ekonomisk-historiska institutionen i Lund mot ära och berömmelse; den kom med tiden att bli världens största ekonomisk-historiska institution.

Gustav Lennart Jörberg föddes i Varberg. Han började studera vid Lunds universitet 1948 och avlade 1956 en fil. lic med en avhandling om svenskt företagande under det industriella genombrottet 1870–1885.⁵ Läsåret 1957–58 studerade han vid Harvard och University of California, Berkeley, finansierad med ett Rockefeller-stipendium. Han disputerade ett par år senare på doktorsavhandlingen *Growth and Fluctuations of Swedish Industry 1869–1912* (1961) och blev omgående docent.⁶ Han var gästprofessor vid Christian-Albrechts-

2 I artikeln förekommer termerna ekonom-historiker och ekonomisk historiker i vissa citat. Själv använder jag termen ekonomihistoriker.

3 Samlingen kommer att bli tillgänglig vid Lunds universitetsbibliotek.

4 Företrädare för andra ämnen, institutioner och universitet är välkomna att bidra med kompletterande information till en eventuell framtida reviderad version.

5 Uppgifter från *Lunds universitets matrikel 1967–68* (1968) samt Jörbergs CV vid Centrum för Vetenskapshistoria. Lic:en utmynnade i några kortare arbeten: Jörberg (1957) och (1958). De amerikanska ekonomer som skulle bli Jörbergs följeslagare framöver figurerar inte bland referenserna i dessa arbeten. En uppdaterad version av lic:en publicerades långt senare (Jörberg 1988).

6 Inte heller här figurerar namn som Fogel och North. Den i referenserna mest förekommande amerikanska ekonomen är Simon Kuznets som rörde sig i gränslandet till ekonomisk historia och fick nobelpriset 1971. I en längre artikel några år senare (Jörberg 1965) var tre amerikanska ekonomer centrala i det ganska korta teoriavsnittet: Alexander Gerschenkron, Albert Hirschman och Walt Rostow.

Universität i Kiel en termin 1964 och läsåret 1965–66 vid University of California, Berkeley.

Efter att Jörbergs storverk i två band, *A History of Prices in Sweden* (1972), publicerats utnämndes han den 1 juli 1973 till professor i ekonomisk historia vid Lunds universitet som efterträdare till Ekonomisk-historiska institutionens grundare Oscar Bjurling. Han var i många r institutionens prefekt och ”starke man”, omgiven av driftiga medarbetare.⁷ Han var åren 1977–1980 dekanus vid samhällsvetenskapliga fakulteten och var även påtänkt som rektor vid Lunds universitet.⁸ Han invaldes 1982 i Kungliga Vetenskapsakademiens (KVA) tionde klass ”Ekonomiska, statistiska och sociala vetenskaper”⁹ (sedermera nionde klass) och var adjungerad till dess priskommitté 1993.

Jörberg hade ett stort kontaktnät av ekonomer och ekonomihistoriker i de nordiska länderna, England, Tyskland, Frankrike, Italien, Ungern och – inte minst – USA. Jag kommer fortsättningsvis att fokusera på ”the American connection” och frågor med anknytning till ekonomipriset. De amerikaner Jörberg hade mest kontakt med, brevvxlande med, besökte under sina amerikaresor och bjöd in till Lund som gästföreläsare, var i första hand (i bokstavsordning): Rondo Cameron (1925–2001), Emory University i Atlanta; Stanley Engerman (1936–2023), University of Rochester i delstaten New York; Robert Fogel (1926–2013), University of Chicago, Harvard (1975–1981) och därefter åter Chicago; Alexander Gerschenkron (1904–1978), Harvard; Douglass North (1920–2015), University of Washington i Seattle och (från 1983) Washington University i St Louis; Nathan Rosenberg (1927–2015), Stanford (från 1974); samt Lars G. Sandberg (1939–2020), Ohio State University. Engerman, Fogel och North var ledande namn inom ”new economic history” eller ”cliometrics”, en forskningsinriktning med fokus på ekonomisk teori, kvantitativa metoder och kontrafaktiska resonemang.¹⁰ Gerschenkron hade varit lärare åt flera blivande kliometriker och teknikhistorikern Rosenberg gick i Norths nyinstitutionalistiska spår.

7 De medarbetare till Jörberg vid Ekonomisk-historiska institutionen i Lund som figurerar i det följande blev framstående namn inom ämnet. Docenten Carl-Axel Nilsson blev lektor i Köpenhamn 1977 och Olle Krantz professor i Umeå 1990. Följande blev professorer i Lund: Rolf Ohlsson 1989, Lennart Schön 1992, Christer Gunnarsson 1996, Tommy Bengtsson 1999, Carl-Axel Olsson 1999 (dessutom prefekt 1992–2006), Christer Lundh 2002 (från 2006 i Göteborg) och Göran Ahlström 2005. Samtliga r numera emeriti (Krantz, Gunnarsson, Bengtsson, Lundh, Ahlström) eller avlidna (Nilsson, Ohlsson, Olsson). Lars Pålsson Syll är professor i samhällsekonomi vid Malmö universitet, dessutom docent i ekonomisk historia och doktor i nationalekonomi.

8 Jörberg meddelar i brev 27 maj 1983 Rondo Cameron att ”I escaped the fate of being elected a rector”.

9 Vetenskapsakademiens ständige sekreterare Tord Ganelius till Jörberg 21 november 1982.

10 Benämningen bygger på en kombination av Klio (historieskrivningens beskyddarinna) och ekonometri.

Jörberg väljer väg

Låt oss nu genomtränga Jörbergs brevsamling i sökandet efter spår på den långa väg som leder fram till Fogels och Norths "nobelpris".

Jörberg hade alltså tillbringat ett formativt år 1957–58 i USA med uppföljning 1965–66. Hans första vistelse ägde rum på gränsen till genombrottet för "new economic history", vilket brukar förknippas med Alfred Conrads och John Meyers (1957, 1958) artiklar om dels metodfrågor, dels slaveekonomin i amerikanska Södern. När Jörberg under sin andra vistelse i brev från Berkeley till kollegan Carl-Axel Nilsson i Lund jämförde standarden på undervisning och studenter i USA och Sverige drog han slutsatsen att mycket återstod att göra på hemmaplan:

Skillnaden i standard mellan dessa [amerikanska] studenter och våra är vid och inte till de våras förmån. Jag tror aldrig jag sett sådana toppar som här, varken i Tyskland eller hemma i Lund och någon motsvarighet till vår botten kan man inte hitta. De sämsta här är väl mera motsvarande våra toppar därhemma. [...] Frågan är då naturligtvis varför det är en sån skillnad. En orsak kan vara att studenterna i Berkeley är en gallrad skara. Endast de bästa 12% i varje årskull kommer in. Men det kan knappast vara hela svaret. Därtill kommer att den utbildning de får är avsevärt bättre. De tränas i ekonomisk teori på ett helt annat sätt och många har därtill bra kunskaper i statistik och ekonometri. De har alltså möjlighet att kritiskt bedöma det ekonomiska skeendet på ett helt annat sätt än våra litteraturhistoriker och nordister och använda sina kunskaper på ett historiskt material med mera raffinemang. [...] Det måste vara något fel i vårt system när resultaten kan bli så skilda. Svaret bör väl helst inte bli att våra studenter är så mycket dummare än de amerikanska, utan vi bör väl skylla på oss själva, vi som ska vara lärare och handledare. Men det blir väl tillfälle att ta upp den frågan till diskussion senare, skulle jag tro.¹¹

Första gången North nämns av Jörberg är i ett brev från Berkeley till Carl-Axel Nilsson sommaren 1966: "Det har kommit ut en ny, kort ekon. hist. över USA, författad av Douglas [sic] North och betitlad Welfare and Growth in the US (ungefär så) [...]. Största fördelen är att den är kort, mindre än 200 sidor, men å andra sidan är den lite åt det teoretiska hållet och kanske kräver lite kommentarer och fakta."¹²

11 Brev från Jörberg till Nilsson 6 januari 1966.

12 Jörberg till Nilsson 28 juni 1966. Boken ifråga är North (1966).

Olle Krantz, numera professor emeritus i ekonomisk historia, som 1964 fått anställning som tredje amanuens på institutionen, minns hur Jörberg kom hem full av inspiration:

När J[örberg] kom tillbaka från USA var han uppfylld av intresse för "New Economic History" och han ville verkligen introducera den på institutionen. (Det talades då enbart om new economic history, begreppet kliometri började användas senare.) Vi var några som tände på detta, i vissa fall helgjutet, i andra fall betänksamt. Jag tillhörde den senare kategorin vilket troligen delvis hade att göra med samarbete och diskussioner med Carl-Axel Nilsson. Att jag hade ett par betyg såväl i statistik som nationalekonomi spelade kanske också in, både för att bejaka och vara lite skeptisk. Men den nya stilen påverkade ändå mitt avhandlingsskrivande och min övriga verksamhet.¹³

Att Jörberg var inspirerad är inte att ta miste på. I en lång recension av Jörn Svenssons (1965) avhandling om svenskt jordbruk vid slutet av 1800-talet passade han på att leverera en kraftfull plädering för "new economic history". Jörberg (1967) hänvisade i sin första fotnot till artiklar av Fogel (1964a) och North (1965) och angav fyra kriterier på skillnader mellan den nya och den traditionella ekonomisk-historiska forskningen.

Det första kriteriet var kvantifiering som måste kombineras med mer raffinerad statistisk analys. Det andra kriteriet var en ekonomisk-teoretisk begreppsapparat. "Medan den äldre ekonomiska historien huvudsakligen sysslade med institutionella aspekter vill den 'nya' ekonomiska historien starta med att undersöka de makroekonomiska processerna" (Jörberg 1967: 93). (Vad Jörberg inte kunde förutse var att North skulle komma att bli företrädare för den nya institutionella ekonomin.)

För det tredje borde teoretisk analys och statistisk teknik utnyttjas i ekonomisk-historiska "modeller" (Jörberg satte genomgående citattecken runt ordet modell). "Dessa 'modeller' kan vara uppbyggda kring några få variabler, vilkas interdependens kan logiskt deduceras. Historiker har i allmänhet ej varit böjda för att använda deduktion i sin forskning. Men om den ekonomisk-historiska forskningen ska bli mer än en deskriptiv krönika eller en lös analys, måste vi som utgångspunkt ha ett modellförlopp." (Ibid.: 94).

För det fjärde borde forskare på det historiska fältet arbeta med explicita hypoteser. "Vad hypotesen hjälper till att klargöra är de ofta omedvetna antaganden som historiker gör om en viss händelse eller en viss utvecklings innebörd och konsekvenser. Det är därför bättre att dessa hypoteser uttalas

13 E-post från Krantz till författaren 26 april 2025.

än förtiges, att de göres medvetet och klargöres än omedvetet och nyckfullt.” (Ibid.: 94).

Jörberg (ibid.: 95) noterade att kvantifiering och plädering för användning av teori (Eli Heckscher) visserligen förekommit sedan länge i den ekonomisk-historiska forskningen men fann ändå att ”det är ett känt faktum att de bästa ekonomisk-historiska verken ofta är skrivna av nationalekonomer”.

Traditionella ekonomihistoriker hade enligt Jörberg försvarat sig längs två frontlinjer. De hade hänvisat till att ekonomisk historia är mer än studiet av makroekonomiska processer genom att behandla institutioner, ekonomisk politik, befolkning och sociala förhållanden. Jörberg (ibid.: 96) menade att de missat poängen hos de nya ekonomihistorikerna: ”Dessa framhåller, att först då de makroekonomiska processerna är någorlunda klarlagda blir det möjligt att undersöka dessa delar av den ekonomiska historien på ett relevant sätt och sätta in problemen i ett större sammanhang.” Traditionalisterna hade också betonat betydelsen av källkritisk skolning. Jörberg (ibid.) gav ett barskt svar: ”Källkritik är inget självändamål. Om man kan dra slutsatser i ekonomisk historisk forskning utan att först ägna sig åt tidsödande och onödig källkritik är det en fördel.” Han avslutade i ett mjukare tonfall genom att påpeka (ibid.) att de nya ekonomihistorikerna haft ett välgörande inflytande på forskningen ”trots vissa överdrivna anspråk på att ha funnit nyckeln till all ekonomisk historisk forskningsmetod och kanske ibland opåkallade angrepp på den traditionella ekonomiska historien”.

”Recensionen kan betraktas som en programskrift för fortsättningen och inriktningen på institutionen”, konstaterar Olle Krantz, som tror att den lästes och diskuterades även på övriga ekonomisk-historiska institutioner i landet – om än med skepsis.¹⁴ Inte att undra på, med tanke på att Jörberg med sitt påstående att den bästa ekonomisk-historiska forskningen ofta bedrivs av nationalekonomer hade satt fingret på en synnerligen öm punkt.¹⁵

Kontakter med Fogel

Åter till breven. Jörberg formulerade 1973 en motivering till Alexander Gerschenkrons inval i den svenska Vetenskapsakademien. Han betecknade

14 E-post från Krantz till författaren 26 april 2025.

15 Tio år senare genomförde Olle Krantz och Carl-Axel Nilsson (1976) en kritisk granskning av ekonomihistorikers och historikers användning av neoklassisk teori. Innebar dylika modeller tvångströjor? De tog som exempel upp avhandlingar av institutionskollegorna Rolf Ohlsson och Carl-Axel Olsson samt artiklar av Bo Gustafsson i Uppsala och Birgitta Odén i Lund. Föremålen för kritiken replikerade (Gustafsson, Odén, Ohlsson & Olsson 1977) och Krantz och Nilsson (1977) avslutade debatten som bitvis var ganska från. Olle Krantz tror i backspegeln att debatten väckte visst uppseende och att Jörberg tyckte att det var bra att den ägde rum. ”Han verkade nöjd när vi pratade om det.” E-post från Olle Krantz till författaren 12 juni 2025.

Gerschenkron som "de amerikanska ekonomiska historikernas grand old man" och betonade hans betydelse för den kliometrisk forskning:

Som akademisk lärare torde Gerschenkron vara unik. Från hans seminarium "The Economic History Workshop" vid Harvard har utgått en lång rad nu betydande forskare, varav flertalet anslutit sig till vad som betecknats som "The New Economic History", d.v.s. genom att använda sig av samhällsvetenskaplig, främst nationalekonomisk och statistisk metod givit den ekonomisk historiska forskningen på många sätt en ny inriktning och fasthet som kanske framför allt befordrat en ingående metoddiskussion.¹⁶

I början av 1974 inbjöds Jörberg att ingå i redaktionen för *Explorations in Economic History*, en ledande ekonomisk-historisk tidskrift baserad vid Indiana University. Inbjudan kom från redaktionsmedlemmen William Parker vid Yale: "We all agreed that you were the ideal person from Sweden since your work so clearly represents the direction of scholarship which we hope the journal can take."¹⁷ Det huvudsakliga redaktionella ansvaret åvilade Gary M. Walton,¹⁸ Douglass North och Jeffrey Williamson. I redaktionen satt även bl. a. Paul David (mannen bakom historisk spårbundenhet), Richard Easterlin (sedermera hedersdoktor i Lund), Stanley Engerman, Robert Fogel och Donald (sedermera Deirdre) McCloskey (som varit elev till Fogel). Jörberg tackade förstås ja och var kvar i redaktionen till 1985.

Hösten 1975 fick Jörberg en förfrågan från amerikanska ambassaden i Stockholm. Robert Fogel var gästprofessor vid Cambridge University och planerade att komma till Sverige för att föreläsa och med svenska kollegor diskutera användningen av matematiska metoder i historiska studier. Han planerade att besöka Uppsala, Stockholm och Lund. Fyra olika föreläsningrubriker erbjöds och Jörberg valde "The Limits of Quantitative Methods in History". Datum för besöket sattes till 21 januari 1976.¹⁹ Ett par veckor efter besöket skrev Fogel och tackade för senast samtidigt som han skickade två exemplar av *Time on the*

16 Jörbergs motivering på halvannan sida skickad till professor Ernst Söderlund i Stockholm 23 oktober 1973.

17 Parker till Jörberg 22 februari 1974.

18 Walton skrev så småningom tillsammans med Hugh Rockoff den mest använda läroboken om USA:s ekonomiska historia (Walton & Rockoff 1990), numera utgiven i åtminstone 13 upplagor. De båda hade haft Fogel och North som handledare när de skrev sina doktorsavhandlingar. En lärobok som mer renodlat avspeglar forskningen inom "new economic history" är Atack & Passell (1994).

19 Kulturattachén Victoria Cordova till Jörberg 25 november och 5 december 1975. Samtidigt med Fogels besök drogs planerna upp för en serie om fem föreläsningar av Nathan Rosenberg i Lund i april. Brev från Rosenberg till Jörberg 9 december 1975, 27 januari, 2 februari och 15 mars 1976 och från Jörberg till Rosenberg 18 december 1975 och 12 februari 1976.

Cross.²⁰ Hans medförfattare Engerman hade redan tidigare skickat böckerna men de hade tydligen kommit bort längs vägen.²¹

I juli 1978 vände sig Fogel till Jörberg för att få tips om svensk litteratur till ett tal om "Notes on the Social Savings Controversy" som han, som ordförande, skulle hålla för Economic History Association.²² Jörberg förklarade att mycket lite fanns skrivet om "social savings" i Sverige eller Skandinavien. Han hade bara två arbeten att hänvisa till: Olle Krantz doktorsavhandling om svensk godstransportutveckling och Jon Elsters *Nytt perspektiv på økonomisk historie*.²³ Några månader senare inleddes Jörbergs mångåriga utbyte med Lars G. Sandberg i och med att denne aviserade att han tänkte tillbringa följande sommar i Sverige.²⁴

En prisdiskussion

I augusti 1978 skrev Bo Gustafsson i Uppsala till sina professorskollegor Rolf Adamson i Stockholm, Lars Herlitz i Göteborg, Lennart Jörberg i Lund och Ulf Olsson i Umeå för att dryfta frågan om ett nobelpris till en eller flera ekonomihistoriker.²⁵ Enligt Gustafsson hade professorerna i den äldre generationen, Ernst Söderlund i Stockholm och Karl-Gustaf Hildebrand i Uppsala, flera år tidigare diskuterat olika varianter:

[...] antingen ge ett pris till en eller flera av det gamla gardet [Michael] Postan-[Fernand] Braudel & Co eller till en eller flera av de nya gossarna Fogel-[Peter] Temin & Co. Tydligt tyckte ingen av de gamle att någon ur dessa konstellationer var "av riktig nobelprisklass" och frågan har tydligen stannat därvid. Men i takt med att ekonomikandidaterna blivit allt svårare att utse har frågan om en ekonom-historiker aktualiserats. För ett par år sedan kontaktades jag av [Ragnar] Bentzel,²⁶ som är sekreterare i kommittén, och han undrade dels om inte Fogel var en tänkbar kandidat och dels om jag inte ville skriva ett utlåtande. Jag kände mig mycket tveksam och har inte gjort något åt det. I veckan kontaktades jag av Herman Wold,²⁷ som också är med i kommittén,

20 Fogel & Engerman (1974). Detta är den mest kända bok som publicerades inom "new economic history" – vid sidan om Fogels (1964b) studie av de amerikanska järnvägarna – och sannolikt den mest kontroversiella.

21 Fogel till Jörberg 9 februari 1976.

22 Fogel till Jörberg 17 juli 1978.

23 Jörberg till Fogel 8 augusti 1978. De båda arbetena är Krantz (1972) och Elster (1971).

24 Sandberg till Jörberg 12 oktober 1978, inklusive bifogat CV.

25 Brevet är odaterat men bör av placeringen i brevsörden ha avsänts i augusti 1978.

26 Bentzel var 1965–85 professor i nationalekonomi i Uppsala.

27 Wold var vid den tiden professor emeritus i statistik.

och som tydligen är heltänd på att ge ett pris till en eller flera ekonom-historiker, bl.a. därför att han vill befrämja tillämpad ekonomiforskning.

Gustafsson var fortfarande tveksam och det var därför han vände sig till sina kollegor. Han var dock mindre skeptisk än tidigare, ty "efter [Milton] Friedman är ju tydligen allt möjligt, så varför inte?" Han insåg att ett pris skulle ge reklam åt ämnet ekonomisk historia och ansåg att det borde delas på två eller tre. En variant kunde vara Fogel-Jürgen Kuczynski.²⁸ Gustafsson såg sig visserligen inte som någon stor beundrare av de båda men de hade onekligen varit "trail-blazers" vad gäller metod respektive socialhistoria. "Hos båda finns också ett drag av genialitet gränsande till stilla vanvett, som väl en nobelpristagare helst bör ha." Någon reaktion på Gustafssons trevare finns inte bland Jörbergs brev.

Utredning om North

I början av september 1978 höll Douglass North seminarier i Stockholm, Lund och Göteborg. Han gladdes i efterhand åt "the delightful wine and cheese party" i Lund och såg fram mot vägarna skulle korsas igen i en nära framtid.²⁹

Strax före jul 1980 fick Jörberg en fråga från Bentzel i Vetenskapsakademien: "Vi är alla imponerade av Douglas [sic] North och vi undrar om Du skulle vilja åta Dig att göra en utredning om honom." Eftersom Bentzel tänkte tillbringa det kommande året i USA bad han Jörberg skicka svaret till Lars Werin, medlem av priskommittén.³⁰ I oktober 1981 skickade Jörberg denna utredning, utarbetad i samarbete med kollegan Rolf Ohlsson, till Werin, med hopp om att den skulle vara "till hjälp i sökandet efter värdiga kandidater".³¹

Utredningen skattade Norths bidrag högt men utmynnade inte i något ställningstagande till hans prisvärdighet. Sju år senare publicerade Jörberg och Ohlsson (1988) vad som bör vara det huvudsakliga innehållet i utredningen i form av ett ekonomporträtt i *Ekonomisk Debatt*. De inledde med att slå fast att Douglass North genom att bana väg för "new economic history" var "en av förgrundsgestalterna inom den moderna ekonomisk-historiska forskningen" och avslutade med att hans "ihärdiga försök att inkludera de institutionella förändringarna i förklaringarna har utan tvekan gett både nationalekonomin och

28 Kuczynski var en östtysk ekonom som bl.a. hade publicerat ett 40-bandsverk om arbetarklassens läge under kapitalismen. Enligt en omfattande Wikipedia-artikel om Kuczynski blev han nominerad till nobelpriset tre gånger; https://en.wikipedia.org/wiki/J%C3%BCrgen_Kuczynski.

29 North till Jörberg 10 september 1978.

30 Bentzel till Jörberg 17 december 1980. Werin var sedan 1969 professor i nationalekonomi i Stockholm.

31 Jörberg till Werin 6 oktober 1981. De båda hade redan 1978 samarbetat om en utvärdering av Moses Abramovitz. Amerikanerna fortsatte att strömma till Lund. Hösten 1981 höll Lars G. Sandberg en kurs för doktorander betitlad "A tale of tortoises and hares" om industriell utveckling i Europa 1850–1914, en kurs jag själv genomgick.

den ekonomiska historien nya forskningsuppgifter” (ibid.: 131, 134). De kunde i sin kommentar till Norths och Robert Paul Thomas bok om den långsiktiga tillväxten i Europa, *The Rise of the Western World* (1973, på svenska 1993) också avslöja att de nu hade kännedom om amerikanens dryckesvanor:

Försöket från Norths sida att skapa en uniform teoretisk analysram för att förklara hela den ekonomiska tillväxten har väckt en del gensagor. Trots detta har alla varit eniga om en sak; att Norths analys varit intellektuellt stimulerande. Någon har karakteriserat Norths grandiosa försök att i en enkel modell fånga den ekonomiska utvecklingen under mer än 1000 år som att det är som bubblande champagne. Liknelsen är kanske inte så välfunnen med tanke på Norths personliga förkärlek för röda Bordeauxviner och lättare italienska viner (Ibid.: 133).

Vi har nu gått handlingen i förväg och återvänder till det tidiga 80-talet. En fråga från Mel Grinspan, representant för ett annat ekonomipris, The Frank E. Seidman Distinguished Award of Political Economy på 10 000 dollar, nådde Jörberg hösten 1982. Priset hade tidigare gått till bland andra Gunnar Myrdal, John Kenneth Galbraith, Kenneth Boulding, Arthur Burns, Albert Hirschman och Richard Musgrave. Nu ville man ha förslag på en kandidat till 1983 års pris. Jörberg föreslog Douglass North.³² Priset gick emellertid till Robert Solow.³³

Fortsatta amerikakontakter

Amerikanska storheter fortsatte hösten 1982 att vallfärda till Lund. Nathan Rosenberg gästföreläste i september om teknisk förändring och Charles Kindleberger i november om finansiella institutioner och ekonomisk utveckling i Storbritannien och Frankrike på 1700- och 1800-talen.³⁴ Han uttryckte efteråt ”admiration for the factory producing economic history that you have built”. Besöket var nära att kosta Kindleberger och hans hustru livet. På väg från Lund i bil för att besöka glasbruken i Småland mötte de en bil som kom på fel sida av vägen och krockade, varpå deras bil voltade ner i diket. De klarade sig undan med blotta förskräckelsen och smärre ryggsmärtor.³⁵ Hösten 1983 gästföreläste Paul David från Stanford om teknologiska innovationer.³⁶

De närmaste åren gick i samma banor. Jörberg, tjänstledig läsåret 1985–86, besökte sina vänner i USA – Rosenberg, Cameron, Sandberg – och de besökte

32 Grinspan till Jörberg 20 oktober 1982. På brevet har Jörberg noterat: ”Svarat 29/10. D. North”.

33 <https://scholarworks.gvsu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1007&context=ssmm>.

34 Seminarieprogram hösten 1982.

35 Kindleberger till Jörberg 4 november 1982.

36 Seminarieprogram hösten 1983.

institutionen i Lund.³⁷ Ett exempel på Jörbergs korthuggna humor glimmar till inför en gästföreläsning hos Sandberg vid Ohio State University i april 1985: "Jag medför två resväskor och en hustru."³⁸

I juletid 1985 fick Jörberg oväntat nobelbestyr. Ett brev från Alf Lombard, lundaprofessor i romanska språk, vidarebefordrade en vädjan från D. C. Dragan, verksam i Rom, om att Jörberg skulle föreslå den rumänske ekonomen Nicholas Georgescu-Roegen till ekonomipriset.³⁹ Jörberg förklarade sig villig att vidarebefordra förslaget till akademien men dämpade förhoppningarna med upplysningen att Gerogescu-Roegen redan fanns på förslagslistan som ett av mer än hundra namn men dittills inte varit en allvarlig kandidat.⁴⁰

Utredning om Rosenberg

I april 1986 fick Jörberg en beställning från Karl-Göran Mäler, professor i nationalekonomi vid Handelshögskolan i Stockholm och ny sekreterare efter Bentzel i kommittén för ekonomipriset, om en utredning av Nathan Rosenbergs studier av teknologisk utveckling och spridning: "Framför allt behöver vi en precisering av hans insatser och hur dessa står sig i förhållande till andra ekonom-historiker och övriga som forskat på detta område. Ett omdöme om hans prisvärdighet vore också önskvärt. Dessutom bör Du känna Dig fri att föreslå andra personer som skulle kunna dela ett pris med Rosenberg."⁴¹ Jörberg accepterade men garderade sig mot jäv: "Eftersom Rosenberg och jag är gamla vänner, har samarbetat vid internationella konferenser och publicerat en bok tillsammans har jag bett docent Carl-Axel Olsson vid min institution att samarbeta med mig, så att utomvetenskapliga hänsyn minimeras."⁴² Ett år senare, i april 1987, skickade Jörberg utredningen om Rosenberg till Mäler. "Som framgår är jag positiv", heter det i följbrevet, "men endast om han får dela det med någon annan ekonomisk historiker. Efter en månads läsning av Rosenberg är jag fortfarande imponerad av hans subtila argumentation, men har viss möda att finna att han är enastående i sin genre. Men han torde vara den bästa trots allt."⁴³ De andra namn Jörberg hade i åtanke för ett delat pris var, föga överraskande, Fogel och North.

I augusti året därpå skrev Jörberg till Rosenberg att man i Lund övervägde en svensk översättning av *How the West Grew Rich* (Rosenberg & Birdzell

37 En brittisk gästföreläsare, Patrick O'Brien från Oxford, gav våren 1985 en översikt av vad som ästadkomits inom "new economic history".

38 Jörberg till Sandberg 8 mars 1985.

39 Lombard till Jörberg 18 december 1985.

40 Jörberg till Lombard 20 december 1985. Jörberg vidarebefordrade förslaget till Bentzel 3 januari 1986.

41 Mäler till Jörberg 28 april 1986.

42 Jörberg till Mäler 7 maj 1986. Boken i fråga är Jörberg & Rosenberg (1982).

43 Jörberg till Mäler 3 april 1987.

1986).⁴⁴ Den kom också till stånd och tre år senare publicerades *Västvärldens väg till välstånd* med förord av Jörberg (1991).

Kontakterna kulminerar

I januari 1989 skickade Bo Gustafsson i Uppsala kopior av brev till Fogel och North till sina professorskollegor på de andra ekonomisk-historiska institutionerna. De båda amerikanerna skulle besöka Uppsala för en SCASSS-konferens⁴⁵ i mitten av augusti. Gustafsson hade redan talat med Jörberg som ville att de skulle komma till Lund och föreläsa vid terminsstarten. Fanns det bland övriga kollegor intresse för en föreläsningsturné?⁴⁶ Jörberg skrev omgående till Fogel och North och föreslog ett eller två seminarier i samarbete med nationalekonomiska institutionen i Lund. Samtidigt kunde man passa på att visa upp den nya Ekonomihögskolan.⁴⁷ North tackade ja och bespetsade sig på "good Australian wine".⁴⁸

Fogel meddelade Gustafsson – och en tid senare Jörberg – att han var redo att, utöver mötet i Uppsala, komma till Göteborg och Lund för att presentera en bok under utgivning som markerade slutet på det stora slaveriprojektet: *Without Consent or Contract* (Fogel 1989). Han var också beredd att tala om ett annat pågående bokprojekt, betitlat "The Escape from Hunger and Early Death: Europe and America 1750–2050".⁴⁹ Jörberg föreslog Fogel att hålla föreläsningar 24 och 25 augusti; den senare, för ekonomihistorikerna, helst om mortalitet och hunger.⁵⁰

I juli meddelade North att han var beredd att föreläsa över ett antal olika ämnen.⁵¹ Jörberg överlade med kollegor på institutionen och svarade North att man helst ville ha föreläsningar utifrån två papers: "Institutions and Economic Performance" och "Institutions and Economic History", den första

44 Jörberg till Rosenberg 31 augusti 1988.

45 SCASSS = The Swedish Collegium for Advanced Study in the Social Sciences, ett institut med placering i Uppsala grundat 1985, numera utan tillägget "in the Social Sciences" och förkortat SCAS.

46 Gustafsson till Fogel 25 januari 1989; cc till Rolf Adamson, Lars Herlitz, Jörberg och Ulf Olsson. Till detta SCASSS möte åkte även nationalekonomen Carl Hampus Lyttkens, på inrådan från Ingemar Ståhl, för att träffa Douglass North. Lyttkens i e-post till författaren 22 juli 2025: "Detta personliga möte blev starten på en djup och varaktig vänskap med honom och hans hustru Elisabeth Case." Det blev också startpunkten för Lyttkens forskning med fokus på antikens Grekland med verktyg från institutionell ekonomi.

47 Jörberg till Fogel och North 30 januari 1989. Holger Crafoords Ekonomisentrum hade blivit inflyttningsklart året dessförinnan.

48 North till Jörberg 14 februari 1989.

49 Fogel till Gustafsson 21 februari och till Jörberg 28 mars 1989.

50 Jörberg till Fogel 26 maj 1989.

51 North till Jörberg 3 juli 1989.

på nationalekonomiska institutionen 22 augusti, den andra på ekonomisk-historiska institutionen den 23:e.⁵²

Föreläsningarna genomfördes som planerat med inlägg på Norths seminarier av Jörberg och andra ekonomihistoriker som Rolf Ohlsson, Lennart Schön och Karl Gunnar Persson samt nationalekonomen Carl Hampus Lyttkens. Fogels föreläsning om slaveriet föranledde föga förvånande en livlig diskussion. Gunnar Persson ifrågasatte om hårt slavarbete kunde tolkas i termer av effektivitet och Jörberg ställde den kontrafaktiska frågan: vad hade hänt om inte inbördeskriget gjort slut på slaveriet?⁵³ Fogel målade upp en suggestiv bild av att Sydstaterna hade kunnat expandera slavsyste- met i allians med andra länder i regionen till ett bomulls-OPEC och att denna reaktionära stormakt hade kunnat bromsa den liberala, demokratiska utvecklingen i Europa och övriga världen. Denna bild utbroderade jag själv i en tidningsartikel (Carlson 1989).

Efter denna kulmination i kontakterna mellan de svenska professorerna Jörberg och Gustafsson och de amerikanska professorerna Fogel och North finns inget mer att hämta ur Jörbergs brevsamling. Sista brevet i samlingen härrör från mitten av november 1989. Sista brevet från North hade anlänt halvannan månad tidigare och bestod blott i ett tack för senast och en förhoppning om att de skulle mötas igen.⁵⁴

Samtidigt gick KVA:s utredningsmaskineri upp i varv. Under 1980-talets andra hälft var Fogel, North och Rosenberg föremål för ytterligare utredningar initierade av KVA:s priskommitté och genomförda av framstående ekonomi- och historieprofessorer. Inget skulle lämnas åt slumpen.

Upploppet

Kontakterna mellan Fogel och svenska ekonomihistoriker fortsatte att odlas genom forskargruppen i befolkningsekonomi vid institutionen i Lund. I december 1991 arrangerades, i samband med årets nobelprisutdelning, en jubileumskonferens på Ekonomihögskolan i Lund med Rolf Ohlsson, Lennart Jörberg, Ingemar Ståhl och Tommy Bengtsson som organisatörer. I konferensen deltog en lång rad internationella storheter, utöver Fogel bland andra (alfabetiskt) Kenneth Arrow, Paul Bairoch, Gary Becker, Nick Crafts, Richard Easterlin, John Ermisch, Roderick Floud, Michael Lipton, Amartya Sen och Tony Wrigley. Fogels presentation handlade om "New Findings on Secular Trends in Nutrition and Mortality".⁵⁵

52 Jörberg till North 19 juli 1989.

53 Egna föreläsningssanteckningar.

54 North till Jörberg 28 september 1989.

55 E-post från Tommy Bengtsson till författaren 28 och 30 april 2025.

Om Fogel fick betydelse för de demografiska forskarna vid institutionen i Lund så fick North motsvarande betydelse för forskarna i utvecklingsekonomi. Enligt Christer Gunnarsson, numera professor emeritus i ekonomisk historia, som ledde denna forskargrupp, fick North sin stora betydelse först efter nobelpriset: "North fanns ju med som new economic historian och som sådan var han viktig rent allmänt men egentligen var det inte förrän vid mitten av 80-talet när jag på allvar tog upp mitt gamla intresse för institutioner som det blev relevant att betrakta hans forskning från ett utvecklingsekonomiskt perspektiv."⁵⁶

Gunnarsson tror att några av de arbeten han själv och Carl Hampus Lyttkens publicerade runt 1990 "väckte ett slumrande intresse för North bland svenska nationalekonomer och gjorde att han kunde bli aktuell som pristagare". Exempelvis publicerade Lyttkens tillsammans med Claudio Nalin 1991 artikeln "Varför är rika länder rika och fattiga länder fattiga" där de presenterade Douglass Norths idéer för en svensk publik. Artikeln belönades med Myrdal-priset för årets bästa artikel i *Ekonomisk Debatt*.

Åter till Gunnarsson: "Vid den tiden var det inte många som citerade North för vad han stod för då, de flesta citerade *Rise of the Western World* som han lämnat bakom sig. Jag följde hans utveckling väldigt noga några år och försökte se hur hans approach kunde användas." Gunnarsson pekar särskilt på sitt 60 sidor långa bidrag om "Staten och institutionerna" (1992) i Bo Söderstens antologi om *Den offentliga sektorn*. Han tror att bidraget kan ha haft betydelse eftersom han blev uppringd av "en av de viktigaste medlemmarna" i priskommittén. "Han var väldigt berömmade och ville diskutera det jag skrivit om North. Jag tänkte inte mer på det sen men det var ett lite underligt samtal."⁵⁷

Någon "hint" från Jörberg fick Gunnarsson förstås inte: "Jörberg som satt i kommittén grundlurade mig när jag frågade vad han trodde om Norths chanser. Det kommer aldrig att ske sa han, nu när Coase redan fått."⁵⁸ Jag trodde blint på honom och upprepade myndigt samma visdom när utländska kollegor ställde samma fråga till mig. Kort därefter fick han och Fogel priset."⁵⁹

Jörbergs betydelse

Ytterligare en av forskarna vid institutionen, Christer Lundh, numera emeritus, kan vittna om Jörbergs betydelse och speciella humor:

56 E-post från Gunnarsson till författaren 6 maj 2025.

57 E-post från Gunnarsson till författaren 6 maj och 23 juni 2025.

58 Ronald Coase fick ekonomipriset 1991.

59 Gunnarsson träffade North sista gången i London 1993. "Jag hade skrivit en artikel som var delvis en kritik av Public Choice, det gillade han. 'I'm with you all the way down the alley', sa han på sitt oeffterhärmliga sätt."

Jörberg tog inte bara med "new economic history" och kvantitativa metoder från sina vistelser i USA. Han förde också med sig en friare akademisk stil på seminarierna och i andra sammanhang. För oss som var doktorander och unga forskare vid den här tiden var det mycket stimulerande att institutionen besöktes av världskända forskare och att "vår" professor umgicks på lika fot med dessa världsnamn. Jörberg brukade kortfattat presentera gästföreläsarna vid seminariets inledning, och då kunde vi se hur väl förankrad i det internationella forskningssamhället Jörberg var, och att han kände flera av världsnamnen personligen. Jag minns ett seminarium med Douglass North (innan han fick nobelpriset) där Jörberg presenterade North som en framstående amerikansk forskare som upptäckt att staten fanns.⁶⁰

Jörberg släppte inte bara in världen i Lund, han uppmuntrade också sina medarbetare att ge sig ut i världen. En som kan vittna om det är Göran Ahlström, emeritus, som åren 1974–75 fick möjlighet att verka vid Exeter University och 1975–77 som konsult vid Department of Industry i London, vilket ledde till volymen *Engineers and Industrial Growth* 1982.

Jörbergs betydelse sträckte sig över institutionsgränserna, vilket nationalekonomen Carl Hampus Lyttkens (numera professor emeritus, samt docent i ekonomisk historia) intygar: "Stöd och uppmuntran från Jörberg var mycket betydelsefullt när jag började forska om antikens Grekland med utgångspunkt från Douglass Norths idéer."⁶¹

Målgång

Målgången på den långa och slingrande vägen inträffade alltså 1993. Då fick Fogel och North Riksbankens pris till Alfred Nobels minne "för att ha förnyat den ekonomisk-historiska forskningen genom att använda ekonomisk teori och kvantitativa metoder för att förklara ekonomisk och institutionell förändring". Utredningarna om kandidaterna och priskommitténs resonemang är höljda i "evig sekretess"⁶².

60 E-post från Lundh till författaren 6 juli 2025.

61 E-post från Lyttkens till författaren 22 juli 2025. Lyttkens menar att genomslaget för ny institutionell ekonomi kanske varit mest frapperande inom antikforskningen: "Från ett explicit avståndstagande på 1970-talet från all form av ekonomisk analys av de antika samhällena [...] till dagens allmänna acceptans av analyser baserade på nationalekonomisk teori och metod." Även Lyttkens kan vittna om Jörbergs humor: "Han berättade för mig att han, tillsammans med Ingemar Ståhl, argumenterat till stöd för mitt antikprojekt i forskningsrådet med ungefär följande logik: 'Det är en udda forskningsansats, men någon skall ju ägna sig åt det.'"

62 E-post från Ylva Borgegård, administratör i kommittén för priset i ekonomisk vetenskap till Alfred Nobels minne, 15 april 2025. Diskussioner om att gränsen för sekretess ska sättas vid 50 år pågår men det är en klen tröst eftersom information om Fogels och Norths pris inte blir tillgänglig förrän 2043.

Med tanke på sekretessen under processen för att utse pristagare är ett par episoder som tilldrog sig en kort tid före tillkännagivandet i mitten av oktober 1993 väl värda att förmedla till eftervärlden.

En kväll sent i augusti samlades en liten utvald skara ekonomer för att äta middag och umgås hemma i familjen Lyttkens gatuhus på Sankt Annegatan i Lund. Bland gästerna befann sig North, Jörberg och Ingemar Ståhl. Runt middagsbordet satt alltså två medlemmar av nobelpriskommittén (som då rimligen hade en god uppfattning om vem som skulle få årets pris) tillsammans med den blivande men ovetande pristagaren och det likaså ovetande värdparet. Carl Hampus Lyttkens finner med facit i hand att det var "en pikant situation och sannolikt en unik tilldragelse i nobelprisens historia".⁶³

Den andra episoden rör Fogel som kom till Stockholm för att ge ett seminarium i slutet av september 1993. Anledningen till inbjudan var speciell. Tommy Bengtsson, numera professor emeritus i ekonomisk historia, kan berätta:

Jag var medlem i en kommitté vid KVA som arbetade med förberedelserna för FN-mötet i Rio 1992. Inför konferensen arrangerade vi hösten 1991 ett seminarium med tongivande forskare som resulterade i ett specialnummer av AMBIO.⁶⁴ Efter Rio-konferensen fortsatte vi med seminarier och slutligen arrangerade vi en konferens som resulterade i en antologi på Oxford University Press.⁶⁵ Vid ett av mötena frågade Karl-Göran Mäler om jag tyckte att det var en bra idé att bjuda in Robert Fogel. Jag hade naturligtvis inget att säga emot det och kontaktade Bob som, liksom alltid, ställde upp och gav ett intressant och välbesökt seminarium i september 1993. Vad jag inte visste var att KVA saknade ett bra foto som de kunde använda när han skulle få Nobelpriset. Så det var inte bara för hans gedigna kunnande som han blev inbjuden, men det visste ju inte jag då.⁶⁶

Omdömen och efterspel

Sedan priskommitténs beslut offentliggjorts gav Jörberg (1993) en utförlig presentation av de båda pristagarna i *Ekonomisk Debatt*. Han betonade deras betydelse för ämnet ekonomisk historia:

63 Episoden redovisad i e-post från Lyttkens till författaren 22 juli 2025. North hade genom Lyttkens försorg inbjudits till en konferens på temat Economics of Law.

64 Special issue (1994).

65 Lindahl-Kiessling & Landberg (1994).

66 E-post från Bengtsson till författaren 28 och 30 april 2025.

Deras analyser har tvingat övriga forskare att i många fall omvärdera sina tidigare resultat. Det är därför förståeligt, att båda har utlöst en livlig och ibland något hätsk kritik från dem som ansåg sig angripna, eller som fruktade att ämnet ekonomisk historia skulle bli en testplats för ekonomer, som med selektiva data sökte verifiera sina teoretiska piruetter. Idag kan vi emellertid se att ekonomiska historiker har accepterat att ämnet bäst utvecklas i samspel med ekonomisk teori, och många teoretiker har insett att historiska förlopp måste beaktas då de diskuterar moderna problem. (Ibid.: 720)

Jörberg (ibid.: 722) försvarade Fogel mot de kritiker som på moralisk grund angripit hans arbeten om slavsystemet i amerikanska Södern:

Vissa dåligt pålästa kritiker har [...] ibland ansett att Fogel försvarade slaveriet som institution. Detta är fel. [...] Fogel är angelägen att framhålla slaveriets omänsklighet, men inte att acceptera att det var ekonomiskt ineffektivt. Han visade på komplexiteten i den ekonomiska verkligheten, och trots all kritik som riktats mot honom är hans resultat robusta och testade med utomordentlig noggrannhet och visar en rigorös teoretisk ansats, oöverträffad empirisk akribi och historisk kreativitet.⁶⁷

I fallet North underströk Jörberg (ibid.: 725–726) skillnaden mot public choice: ”Till skillnad från *public choice*-ansatsen, som har många normativa drag, är Norths ansats positiv, dvs den går ut på att analysera framväxten eller avsaknaden av statlig inblandning, och förklara varför denna ibland leder till utveckling, ibland till stagnation.” North hade på senare tid försökt förklara varför vissa länder lyckas åstadkomma ekonomisk tillväxt och andra inte.⁶⁸ Han hade fått genomslag i flera discipliner: ”Liksom Fogel har North inspirerat en lång rad forskare, och hans envetna framhållande av stringent teoretisk medvetenhet, kopplad till framhävandet av institutioner för att kunna analysera ekonomisk förändring har påverkat inte bara ekonomiska historiker utan även statsvetare och ekonomer.” (Ibid.: 726–727)

Rolf Ohlsson (1993) presenterade ungefär samtidigt Norths insatser i efterordet till den svenska utgåvan av *The Rise of the Western World* från 1973. Den boken hade, liksom *Institutions, Institutional Change and Economic Performance* från 1990, genom ett märkligt sammanträffande översatts samma år

67 Man kan notera att *Time on the Cross* hade utsatts för en synnerligen systematisk och detaljerad granskning av en handfull andra kliometriker (David et al. 1976) som utmynnade i slutsatsen att nästintill varenda påståenden i boken kunde ifrågasättas.

68 North kan därmed sägas vara föregångare på den väg som leder mot 2024 års ekonomipris till Daron Acemoglu, Simon Johnson och James Robinson.

som North tog priset. Ohlsson återanvände en del material från artikeln med Jörberg fem år tidigare men ändrade formuleringen om Norths tusenårsmodell som bubblande champagne genom att jämföra med "traditionellt empiriskt orienterad ekonomisk historisk forskning, som närmast kan karakteriseras som ett tungt Bourgognevin" (ibid: 217).

Flera andra ekonomihistoriker från Lund kommenterade pristagarna i pressen. Christer Gunnarsson (1993) underströk att Norths bidrag innebar en omvärdering av synen på förhållandet mellan stat och marknad. Han ställde liksom Jörberg public choice-teorin mot North: "[...] i motsats till North ser den staten endast som ett jättelikt organ som ägnar sig åt fördelning och tjuveri och annan improduktiv verksamhet i stället för att underlätta för marknaden att fungera".

Ett "avslöjande" om att Fogel var positiv till slaveriet hade märkligt nog via *Japan Times* spritts över världen.⁶⁹ Det bemöttes av Lennart Schön: "Många har tyvärr missuppfattat Fogel och trott att han försvarade slaveriet, men egentligen var det ju tvärtom." Slaveriet hade inte självdött. Det krävdes ett inbördeskrig för att göra slut på det (Nilsson 1993).

Lars Pålsson Syll (1993), slutligen, anlade i en recension av de båda till svenska översatta böckerna av North ett annorlunda perspektiv på pristagarna: "Den typ av ekonomiskt-historiskt modellbyggande som North och Thomas ägnar sig åt är dömt att misslyckas." North serverade enligt Pålsson Syll knappt champagne utan mest "tunna, svepande och tillrättalagda historier" i stället för verklig historia. "I slutändan gör sig de neoklassiska grundantagandena gällande och får framställningen att påminna om magikern som stoppar en kanin i hatten, plockar upp den och väntar sig applåder."⁷⁰

Kontakterna mellan Tommy Bengtsson i Lund och Fogel fortsatte och gav betydande resultat. År 1996 bjöds Bengtsson av Fogel till en konferens i Chicago, där han stiftade bekantskap med David Barkers forskning om hur förhållanden i tidig barndom påverkar hälsa och välbefinnande senare i livet. Hemkommen därifrån startade Bengtsson ett projekt om detta ämne, vilket har resulterat i närmare tioårliga doktorsavhandlingar. "Utan Lennart Jörbergs nätverk hade jag förmodligen aldrig lärt känna honom [Fogel] så väl", konstaterar Bengtsson i backspegeln.⁷¹

69 "Avslöjandet" förmedlades i *Sydsvenska Dagbladet Snällposten* (Gunnarsson 1993). Det handlar här om journalisten Bo Gunnarsson, inte att förväxla med ekonomihistorikern Christer Gunnarsson.

70 Pålsson-Syll stod långtifrån ensam. Så till exempel hade en omfattande kritisk granskning av det klio-metriska forskningsprogrammet levererats i en doktorsavhandling (1984) och två artiklar (1974, 1993) av Steven Wentworth vid Ekonomisk-historiska institutionen i Uppsala. Han hade uppmuntrats att ge sig i kast med ämnet av Karl-Gustaf Hildebrand och handletts av Bo Gustafsson och Håkan Lindgren. "Den neoklassiska teorin löper stor risk att förvandlas från en teori till en självuppfyllande profetia", förklarade Wentworth (1993: 58).

71 E-post från Bengtsson till författaren 28 och 30 april.

Fogel blev hedersdoktor vid Ekonomihögskolan i Lund 2005. North hade blivit hedersdoktor vid Handelshögskolan i Stockholm 1994 och Rosenberg vid samhällsvetenskapliga fakulteten i Lund redan 1990.

Vägs ände

Denna genomgång av en kvartssekelång brevsörd illustrerar hur vägen till ett nobelpris kan se ut. Genom brev, möten på konferenser och gästföreläsningar skapas under många år ömsesidiga insikter och förtroenden mellan svenska och utländska forskare. Det betyder, som inledningsvis betonats, inte att personliga relationer har betydelse vid bedömningen av vem som är prisvärdig. Det betyder bara att en pristagare inte hux flux dyker upp som gubben i lådan.

Redan professorerna i generationen före Lennart Jörberg hade diskuterat möjligheten att ge ekonomipriset till en ekonomihistoriker men utan att hitta lämpliga kandidater. Jörberg fick för sin del unika kontakter med amerikanska ekonomer och ekonomihistoriker genom årslånga vistelser i USA läsåren 1957–58 och 1965–66. Den andra vistelsen fick honom att leverera en kraftfull programförklaring för ”new economic history” (kliometri).

Propåer om lämpliga kandidater kom från Vetenskapsakademien som tydligen hade siktet inställt på kliometriker, vilket är naturligt eftersom dessa forskare var nära besläktade med nationalekonomerna. Ragnar Bentzel, sekreterare i Kungliga Vetenskapsakademiens priskommitté, kontaktade vid mitten av 1970-talet Bo Gustafsson i Uppsala angående Robert Fogel. Gustafsson rådfrågade sina professorskollegor och menade att ”efter Friedman är ju allt möjligt”. Bentzel fortsatte sina sonderingar med att 1980 kontakta Jörberg angående Douglass North och Jörberg skrev tillsammans med Rolf Ohlsson en rapport om North. Karl-Göran Mäler, kommittésekreterare efter Bentzel, beställde 1986 en utredning om Nathan Rosenberg som Jörberg genomförde tillsammans med Carl-Axel Olsson. Initiativen till att föra upp ekonomihistoriker på kandidatlistan förefaller alltså ha kommit från KVA snarare än från svenska ekonomihistoriker men man kan förstås inte veta vilka underhandskontakter som förekommit utan att sättas på pränt.

Kontakterna mellan de svenska nyckelspelarna, Jörberg och Gustafsson, och de amerikanska priskandidaterna, Fogel och North, kulminerade 1989 med en konferens och flera gästföreläsningar. Vid denna tid, i slutet av 1980-talet, genomfördes på KVA:s uppdrag flera utredningar om Fogel, North och Rosenberg. Dessa är inte offentliga.

År 1993, med Jörberg adjungerad till priskommittén, var nobelklockan slagen för Fogel och North.

Referenser

- Ahlström, Göran, 1982. *Engineers and Industrial Growth: Higher Technical Education and the Engineering Profession During the Nineteenth and Early Twentieth Centuries: France, Germany, Sweden and England*. London: Croom Helm.
- Atack, Jeremy & Passell, Peter, 1994. *A New Economic View of American History from Colonial Times to 1940*. New York & London: W.W. Norton & Company.
- Carlson, Benny, 1989. "Det lönsamma slaveriet", *Sydsvenska Dagbladet Snällposten*, 2 september.
- Conrad, Alfred H. & Meyer, John, R., 1957. "Economic Theory, Statistical Inference and Economic History", *Journal of Economic History* 17(4), s. 524–544.
- Conrad, Alfred H. & Meyer, John R., 1958. "The Economics of Slavery in the Ante Bellum South", *Journal of Political Economy* 66(2), s. 95–130.
- David, Paul A., Gutman, Herbert G., Sutch, Richard, Temin, Peter & Wright, Gavin, 1976. *Reckoning with Slavery: A Critical Study in the Quantitative History of American Negro Slavery*. New York: Oxford University Press.
- Elster, Jon, 1971. *Nytt perspektiv på økonomisk historie: Problemer og metoder i en samfunnsvitenskap*. Oslo: Pax.
- Fogel, Robert W., 1964a. "Discussion", *The American Economic Review* 54(3), s. 377–389.
- Fogel, Robert W., 1964b. *Railroads and Economic Growth: Essays in Economic History*. Baltimore: Johns Hopkins Press.
- Fogel, Robert W., 1989. *Without Consent or Contract: The Rise and Fall of American Slavery*. New York & London: W. W. Norton.
- Fogel, Robert W. & Engerman, Stanley, 1974. *Time on the Cross: The Economics of American Negro Slavery*. Boston, Mass.: Little, Brown and Company.
- Gunnarsson, Bo, 1993. "Positiv till slaveriet: Från kritik mot nobelpristagares verk om slaveriets roll", *Sydsvenska Dagbladet Snällposten*, 18 oktober.
- Gunnarsson, Christer, 1992. "Staten och institutionerna", s. 25–87 i Bo Södersten (red.), *Den offentliga sektorn*. Stockholm: SNS Förlag.
- Gunnarsson, Christer, 1993. "Marknadsekonomin behöver stark stat", *Sydsvenska Dagbladet Snällposten*, 16 oktober.
- Gunnarsson, Christer, Ohlsson, Rolf & Schön, Lennart, 1997. "Dödsfall: Utforskare av Sveriges modernisering", *Dagens Nyheter*, 3 maj.
- Gustafsson, Bo, Odén, Birgitta, Ohlsson, Rolf & Olsson, Carl-Axel, 1977. "Modeller som tvångströja", *Scandia* 43(1), s. 88–108.
- Jörberg, Lennart, 1957. "Företagare och arbetare under industrialismens genombrottsskede", s. 110–123 i *Från Fugger till Kreuger: Studier tillägnade Oscar Bjurling på hans 50-årsdag 12 maj 1957*. Lund: Skrifter utgivna av Ekonomisk-historiska Föreningen.
- Jörberg, Lennart, 1958. "Some Notes on Competition and Cooperation in Swedish Industry in the Eighteen Seventies and Eighteen Eighties", *Economy and History* 1(1), s. 34–42.
- Jörberg, Lennart, 1961. *Growth and Fluctuations of Swedish Industry 1869–1912: Studies in the Process of Industrialization*. Lund: Skrifter utgivna av Ekonomisk-historiska föreningen.
- Jörberg, Lennart, 1965. "Structural Change and Economic Growth: Sweden in the 19th Century", *Economy and History* 8(1), s. 3–46.

- Jörberg, Lennart, 1967. "Ekonomisk historia, jordbruksstatistik och depression", *Historisk Tidskrift* 87(1), s. 92–115.
- Jörberg, Lennart, 1972. *A History of Prices in Sweden 1732–1914*. Lund: Gleerup.
- Jörberg, Lennart, 1988. *Svenska företagare under industrialismens genombrott 1870–1885*. Lund: Lund Studies in Economics and Management 2.
- Jörberg, Lennart, 1991. "Förord", s. 7–9 i Nathan Rosenberg & L. E. Birdzell Jr, *Västvärldens väg till välstånd*. Stockholm: SNS Förlag.
- Jörberg, Lennart, 1993. "Robert W Fogel och Douglass C North – årets nobelpristagare i ekonomi", *Ekonomisk Debatt* 21(8), s. 719–727.
- Jörberg, Lennart & Ohlsson, Rolf, 1988. "Ekonomporträttet: Douglass North", *Ekonomisk Debatt* 16(2), s. 131–134.
- Jörberg, Lennart & Rosenberg, Nathan (red.), 1982. *Technical Change, Investment and Employment*. Lund: Skrifter utgivna av Ekonomisk-historiska föreningen.
- Lindahl-Kiessling, Kerstin & Landberg, Hans (red.), 1994. *Population, Economic Development, and the Environment*. Oxford: Oxford University Press.
- Krantz, Olle, 1972. *Studier i svensk godstransportutveckling med särskild hänsyn till lastbilismens expansion efter 1920*. Lund: Skrifter utgivna av Ekonomisk-historiska föreningen.
- Krantz, Olle & Nilsson, Carl-Axel, 1976. "Modeller från ekonomisk teori i historisk forskning. Frukta forskningstrategi eller tvångströja?", *Scandia* 42(2), s. 260–282.
- Krantz, Olle & Nilsson, Carl-Axel, 1977. "Genmäle", *Scandia* 43(1), s. 110–115.
- Lunds universitets matrikel 1967–68, 1968*. Lund: CWK Gleerup.
- Lyttkens, Carl Hampus & Nalin, Claudio, 1991. "Varför är rika länder rika och fattiga länder fattiga?", *Ekonomisk Debatt* 19(2), s. 108–118.
- Nilsson, Claes, 1993. "Svensk expert: Tolkningen fullständigt galen!", *Sydsvenska Dagbladet Snällposten*, 18 oktober.
- North, Douglass C., 1965. "The State of Economic History", *The American Economic Review* 55(1/2), s. 86–91.
- North, Douglass C., 1966. *Growth and Welfare in the American Past: A New Economic History*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall.
- North, Douglass C., 1990. *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- North, Douglass C., 1993. *Institutionerna, tillväxten och välståndet*. Stockholm: SNS Förlag.
- North, Douglass C. & Thomas, Robert Paul, 1973. *The Rise of the Western World: A New Economic History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- North, Douglass C. & Thomas, Robert Paul, 1993. *Västerlandets uppgång: Europas ekonomiska historia 900–1700*. Stockholm: SNS Förlag.
- Ohlsson, Rolf, 1993. "Efterord", s. 213–218 i Douglass C. North & Robert Paul Thomas, *Västerlandets uppgång: Europas ekonomiska historia 900–1700*. Stockholm: SNS Förlag.
- Pålsson Syll, Lars, 1993. "Inga individer utan institutioner", *Sydsvenska Dagbladet Snällposten*, 8 december.
- Rosenberg, Nathan & Birdzell Jr, L. E., 1986. *How the West Grew Rich: The Economic Transformation of the Industrial World*. New York: Basic Books.

Rosenberg, Nathan & Birdzell Jr, L. E., 1991. *Västvärldens väg till välstånd*. Stockholm: SPS Förlag.

Special issue: Population, Natural Resources and Development (1992). *AMBIO. A Journal of the Human Environment* 21(1).

Svensson, Jörn, 1965. *Jordbruk och depression 1870–1900*. Lund: Skrifter utgivna av ekonomisk-historiska föreningen.

Walton, Gary M. & Rockoff, Hugh, 1990. *History of the American Economy*. San Diego: Harcourt Brace Jovanovich.

Wentworth, Steven D., 1974. "Till kritiken av den 'nya ekonomiska historien'", *Häften för kritiska studier* 7(3–4), s. 32–58.

Wentworth, Steven D., 1984. *Marginalizing History: A Critique of the Cliometric Program in Economic History*. Uppsala.

Wentworth, Steven D., 1993. "Robert Fogel och 'den nya ekonomiska historien'", *Häften för kritiska studier* 26(4), s. 48–69.

Den revolterande eliten eller den kreativa klassen?

Christopher Lasch, Richard Florida och det amerikanska presidentvalet 2024

Martin Lindström

The revolting elite or the creative class? Christopher Lasch, Richard Florida and the 2024 US presidential election

Aims The Trump movement displays several key features of a populist movement with a strong leader and a broad unorganized base of followers opposed to a perceived liberal elite establishment. In 2024, Trump gained strong support from strata with low income, low education and Hispanic men, previously not strong supporters of Republicans. This study investigates the preconditions for a populist movement by comparing Christopher Lasch's book "The Revolt of the Elites" (1995) with Richard Florida's "The Rise of the Creative Class" (2002). **Results** According to Lasch, the educated and privileged segments of society have failed democracy by their aversion against debate and lack of respect for opposing opinions in their project to pursue liberalizing politics regarding cultural values and globalist economic policies. According to Florida, the creative class, with liberal values concerning lifestyle, culture, open borders and internationalism, is a benevolent factor for a creative economy. Both describe the same phenomenon from diametrically opposed standpoints, indicating factual consistency. **Conclusions** The notion that the revolting elites/creative class exist as collective actor is supported. There are indications of radicalization in terms of agenda (e.g. woke culture and economic globalism) and methods (e.g. cancel culture) in recent decades, but preconditions for the populist reaction existed in the 1990s.

Martin Lindström är professor/överläkare i socialmedicin och verksam vid Socialmedicin och hälsopolitik, Institutionen för kliniska vetenskaper i Malmö, Lunds universitet, och Centrum för Primärvårdsforskning i Malmö, Lunds universitet/Region Skåne.
E-post: martin.lindstrom@med.lu.se

Stödet för Donald Trump i presidentvalet 2024

Donald Trump vann det amerikanska presidentvalet 2024 med 312 elektorsröster mot 226 för Demokraternas Kamala Harris genom att segra i samtliga sju vågmästarstater Arizona, Georgia, Michigan, Nevada, North Carolina, Pennsylvania och Wisconsin. I presidentvalet 2020 vann han av dessa endast i North Carolina och förlorade valet. När Trump vann presidentvalet 2016 förlorade han endast i Nevada och vann i de andra sex.

Oavsett hur vi analyserar delstaternas positionering och den polarisering som vuxit fram mellan delstaterna på öst- respektive västkusten och övriga delstater framstår ett mönster tydligt. Det politiska spelet i USA har sedan Donald Trump 2015 tillkännagav att han skulle kandidera till presidentposten till betydande del handlat om Donald Trump. Trump har samlat en bred och stor grupp av övertygade supportrar i den amerikanska befolkningen, en tämligen löst sammansatt gräsrotsrörelse som till stora delar saknar formell organisation men som samtidigt har en förmåga till mobilisering som saknar motstycke i de två stora partierna och stödet för traditionella politiker. Den enda politikern med en liknande men mindre gräsrotsrörelse är Bernie Sanders, tidigare senator för Demokraterna i delstaten Vermont men återvald som oberoende.

Trump har gjort nedsättande uttalanden om olika grupper. Han vägrade också erkänna resultatet av presidentvalet 2020 som han förlorade, vilket riskerade att underminera det politiska systemets legitimitet. Trump ska under sin första ämbetsperiod ha använt felaktiga eller missvisande påståenden mer än 25 000 gånger (Stranne 2021: 690). Å andra sidan har betydande delar av det politiska, massmediala, akademiska och ekonomiska etablissemangen i USA ägnat ett decennium åt att med både legitima och betydligt mera tveksamma medel bekämpa Donald Trump. Under Trumps första ämbetsperiod 2017–2021 upprepade betydande delar av massmedia och ledande demokratiska politiker inklusive Hillary Clinton konsekvent det obekräftade påståendet att Trumps valkampanj 2016 skulle ha fått stöd av Ryssland. Förnekelsen av valförlusten 2016 var utbredd bland ledande demokrater. Förloraren i presidentvalet 2016, Hillary Clinton, uppmanade konsekvent Joe Biden att inte erkänna sig besegrad även om valresultatet i presidentvalet 2020 skulle indikera att han förlorat (Hanson 2021: 342). Under Bidens presidentperiod har det offentliga rättssystemet politiserats i syfte att hindra Trump från att kandidera till presidentposten, enligt den liberala juridikprofessorn Alan Dershowitz, som själv år 2023 deklarerat att han alltid röstat på Demokraterna. Den juridiska kampanjen har dessutom fått understöd från flertalet massmediabolag och betydande delar av den tongivande akademiska miljön. Det är första gången i USA:s historia som offentliga jurister med väldokumenterade personliga sympatier för regeringssidan bedrivit rättsprocesser i syfte att fängsla, ruina och hindra oppositionsledaren från att möta väljarna i en valrörelse, enligt Dershowitz. Förfarandet är inte bara rättsvidrigt. Risker finns dessutom att Republikanerna

börjar använda samma metoder mot Demokraterna i framtiden och att det politiska spelet utvidgas till "lawfare" (Dershowitz 2023: 273–276). Denna kortfattade beskrivning av fenomenet Trump och hans förmåga att skapa både massivt stöd och massivt motstånd stämmer väl med definitionen av populism.

Begreppet populism är omtvistat, men det innefattar en ledare med stark personlighet som utövar makt genom direkt och icke-institutionaliserat stöd utan mellanhänder från en bred bas av anhängare som förblir huvudsakligen oorganiserad (LaClau 1977; LaClau 2005; Weyland 2001). Populismen framhäver också viljan hos ett hederligt, rättfärdigt och homogent folk av vanliga arbetande människor mot en uppsättning politiska, massmediala, kulturella och ekonomiska eliter och experter samt farliga "andra" som hotar folkets rättigheter, värderingar, välfärd och yttrandefrihet (Albertazzi & McDonnell 2008). Populismen ställer det moraliskt oförvitliga folket och dess intressen mot en maktelit som populismen hävdar är korrupt (Mudde 2010). I termer av mera specifika politiska frågor och konfliktdimensioner kan populismen ses som en motreaktion mot en växande liberalism som innefattar ökad individualism, internationalism, globalism, mångkulturalism och liberal syn på migrationspolitik och policy gällande gränsbevakning. Enligt Inglehart & Norris (2016) finns det två orsaker till att växande väljargrupper röstar på populistiska partier: 1) växande ekonomisk ojämlikhet primärt orsakad av nedskärningar i offentliga utgifter, teknologisk förändring, tillbakagång för traditionell tillverkningsindustri och globala flöden av arbetskraft som även inkluderar minoriteter och flyktingar, och 2) en kulturell motreaktion mot den progressiva kultur som fick medvind i västvärlden från och med det sena 1960-talet och som innefattar acceptans av ökad tolerans och mångfald av olika religioner, subkulturer och livsstilar (Inglehart & Norris 2016; Speed & Mannion 2017).

Väljarstödet för Trump i presidentvalet 2024 följer också i väsentliga delar det mönster för stöd till populistiska rörelser som litteraturen om populism anger, enligt CNN:s exit polls (CNN 2024). Vissa mönster är mindre anmärkningsvärda och följer tidigare röstmönster för Republikanerna. Av de 31 % av väljarna som registrerat sig själva som demokrater röstade 95 % på Harris och 4 % på Trump, omvänt röstade 94 % av de 35 % som registrerat sig som republikaner på Trump och 5 % på Harris. Bland de 34 % oberoende ("independents") var det nästan oavgjort mellan Trump (46 %) och Harris (49 %). De ideologiska mönstren var också tydliga med 91 % av rösterna på Harris och 7 % på Trump bland de 23 % av väljarna som definierade sig som liberaler, mot 90 % på Trump och 9 % på Harris bland de 34 % av väljarna som definierade sig som konservativa. Av manliga väljare röstade 55 % på Trump och 42 % på Harris, medan 45 % av kvinnliga väljare röstade på Trump och 53 % på Harris. Vita väljare röstade 57 % Trump mot 41 % Harris, svarta väljare 13 % Trump mot 85 % Harris, väljare med latinamerikansk bakgrund 46 % Trump och 52 % Harris, väljare med asiatisk bakgrund 39 % Trump och 54 % Harris. De yngsta vita väljarna röstade

i något mindre utsträckning på Trump än vita väljare över 30 år. För väljare med latinamerikansk bakgrund sågs inga tydliga åldersskillnader, medan 15 % av svarta väljare i åldrarna 18–64 år röstade på Trump mot endast 5 % i åldrarna över 65. Trump fick 64 % av rösterna på landsbygden, 51 % i förorterna, men endast 38 % i städerna (CNN 2024).

Viktiga sociodemografiska röstmönster bryter däremot mot den konventionella bilden av Republikanernas röststöd. Trump fick ett större stöd bland väljare med latinamerikansk bakgrund än någon republikansk presidentkandidat i tidigare presidentval och för första gången en majoritet av männen i denna grupp (55 %). Det finns också en tydlig utbildningsgradient som uppvisar ett kontinuerligt sjunkande stöd för Trump med stigande utbildningsnivå, i synnerhet bland vita väljare. Av samtliga väljare med endast avslutad high school eller lägre (15 % av väljarna) röstade 63 % på Trump och 35 % på Harris jämfört med endast 38 % på Trump bland väljare med post-graduate degree (t.ex. Master, PhD) mot 59 % för Harris (19 % av väljarna). Trump fick också starkast stöd (53 %) i gruppen som tjänar 30 000–49 999 USD/år, därefter successivt sjunkande stöd med ökande inkomst. I gruppen med >200 000 USD/år fick Trump endast 45 % av rösterna mot 51 % för Harris. Den traditionella bilden av Republikanerna som höginkomsttagarnas parti gäller inte längre (CNN 2024).

I viktiga livsstils- och värderingsfrågor har stödet för Trump en tydlig profil. Bland protestanter (42 % av befolkningen) fick Trump 63 % av rösterna och bland katoliker 58 % (22 % av befolkningen). Bland väljare utan religiös tillhörighet (24 % av befolkningen) fick Trump endast 26 % mot Harris 71 %. När det gäller civilstånd besegrade Trump Harris i grupperna gifta män (60 %), ogifta män (49 %) och gifta kvinnor (51 %). Harris vann tydligt i gruppen ogifta kvinnor med 59 % mot 38 % för Trump.

Av väljare som skattade tillståndet i den amerikanska demokratin som den viktigaste frågan (34 % av väljarna) röstade 18 % på Trump och 80 % på Harris, men av väljarna som skattade ekonomin högst (32 % av väljarna) röstade 80 % på Trump och 19 % på Harris. I gruppen som skattade invandringsfrågan högst (11 % av väljarna) röstade 90 % på Trump (Harris 9 %). I gruppen som skattade utrikespolitiken högst (4 % av väljarna) röstade 57 % på Trump (Harris 37 %). Troligen handlade detta engagemang bland Trumps väljare om att få slut på krigen i Ukraina och Mellanöstern. Två av de främsta utrikespolitiska neokonservativa hökarna inom det Republikanska partiet Dick Cheney och hans dotter Liz Cheney stödde öppet Harris. I väljargruppen som ansåg att den egna familjens ekonomi försämrats under Bidens presidenttid (46 % av väljarna) röstade 81 % på Trump (Harris 17 %), men i gruppen som angav att familjeekonomin förbättrats (24 % av väljarna) röstade endast 14 % på Trump och 82 % på Harris. I den väljargrupp som ansåg att USA:s bästa tid är framtiden (61 % av väljarna) röstade 40 % på Trump (Harris 58 %). I gruppen som ansåg att USA:s bästa tid finns i det förflutna (35 % av väljarna) röstade däremot 67 % på Trump (Harris

31 %). I väljargruppen med mycket stort förtroende för att valen är rättvisa (35 % av väljarna) röstade 14 % på Trump och 84 % på Harris, men i gruppen som helt saknar sådant förtroende (10 % av väljarna) röstade 79 % på Trump (Harris 19 %).

Stödet för Trump är således speciellt starkt bland manliga väljare, landsbygdsbor, väljare med lägre utbildning och lägre inkomst samt kristna väljare. Republikanerna är inte längre särskilt starka bland högutbildade och höginkomsttagare. Ingen republikansk presidentkandidat har tidigare uppvisat ett lika starkt stöd bland väljare med latinamerikansk härkomst. Trumps väljare är också gifta i mycket större utsträckning än genomsnittet. Frågor om ekonomi, invandring och utrikespolitik är viktiga. Trumps väljare upplever en klar försämring av den egna familjeekonomin, medan Harris väljare oftare upplever en förbättring. Trumps väljare ser USA:s förflutna som en guldålder. Mönstren stämmer ganska väl överens med den internationella litteraturen om missnöjet som utgör grogrunden för populismen.

I en lång rad presidentval före 2016 har Republikanerna haft presidentkandidater som George Bush, Bob Dole, George W. Bush, John McCain och Mitt Romney med stöd av mera välsituerade väljargrupper. En viktig fråga är om missnöjet med den etablerade politiska ordningen och därmed förutsättningarna för det populistiska missnöjet har funnits länge? En andra fråga är om missnöjet ökat därför att det upplevda liberala etablissemang som missnöjet riktar sig mot radikaliserats? Två forskare som ur två helt olika perspektiv tidigt skildrat förutsättningarna för en populistisk rörelse i USA långt före Trump är Christopher Lasch (1932–1994) och Richard Florida (1957–). I boken *The Revolt of the Elites and the Betrayal of Democracy* (1995), sammanställd och utgiven postumt av dottern, skildrar Lasch, som var professor i historia vid Rochester University i USA, den ekonomiska, sociala och kulturella utvecklingen ur det politiskt bortglömda folkets perspektiv i kontrast till den revolterande eliten inom politik, massmedia, kultur och näringsliv som genomfört omfattande samhällsförändringar ofta utan debatt och stöd i en demokratisk beslutsordning. I boken *The Rise of the Creative Class* (2002) skildrar Florida, som är professor i urbana studier vid Toronto University i Kanada, samma utveckling ur elitens perspektiv, den samhällselit som Florida uppskattande benämner den kreativa klassen. Florida var under ett drygt decennium efter publiceringen flitigt hyllad av politik, massmedia och näringsliv i det postmoderna Sverige.

Teorier om politiskt missnöje kan grovt indelas i förklaringsmodeller som tar utgångspunkt i strukturer kontra aktörsmodeller (Cooley 1981/1922). Begreppet struktur innebär någon form av mönster i samhället med en viss varaktighet (Rothstein 1988; Johnson 2001). Giddens definierar begreppet struktur som regler i betydelsen icke formaliserade riktlinjer för det sociala samspelet och resurser i betydelsen kapacitet att åstadkomma förändring (Giddens 1984). Lundquist delar upp strukturer i idéstrukturer och beteendestrukturer (Lundquist 1984). Ekonomisk utveckling och ekonomiska konjunktioner är exempel

på strukturella faktorer som kan påverka politiskt förtroende. Ett annat exempel på strukturella faktorer är den tekniska utvecklingen inom i synnerhet massmedia som lett till allmän tillgång till radio och TV och senare till internet. Begreppet aktör är mindre komplext och därför lättare att definiera, även om aktörer kan vara antingen individer eller kollektiv. Dessutom kan aktörernas medvetandenivå om vad de åstadkommer liksom förekomsten av oavsiktliga eller oförutsedda konsekvenser variera (Johnson 2001).

Syftet med denna översikt är att belysa den revolterande eliten ur Laschs folkliga perspektiv och den kreativa klassen ur Floridas elitperspektiv som stark kollektiv aktör för i huvudsak individualistisk, internationalistisk och progressiv förändring av samhället, för att förstå de underliggande förutsättningarna för den populistiska motreaktionen sedan 2015/2016 och resultatet av det amerikanska presidentvalet 2024. En viktig fråga är också om det senaste decenniets populistiska reaktion förstärkts av att den revolterande eliten/kreativa klassen radikaliserats i sin formella och informella maktutövning.

Ett metodologiskt krav för validitet och kausalitet i empiriska studier är konsistens i fynden i olika oberoende studier. Lasch och Florida är två författare som skildrar det liberala etablissemang som populismen vänder sig mot ur två helt olika ideologiska perspektiv. Om dessa perspektiv ger en faktamässigt och orsaksmässigt likartad bild (men ur motsatta perspektiv) föreligger konsistens (Aschengrau & Seage III 2014: 400). Teoretiskt är det också en styrka om den ekonomiska och kulturella utvecklingen och interaktionen mellan dem skildras på ett sätt som är koherent och konsistent med de ekonomiska och kulturella orsaker till uppkomsten av populism som definieras i litteraturen.

Christopher Lasch och den revolterande eliten

Den elit Christopher Lasch beskriver är samhällets ledande skikt, främst den övre medelklassen som i början av 1990-talet utgjorde drygt 20 % av befolkningen i USA. Den nya revolterande eliten är inte homogen utan består av många olika yrkesutövare från många olika kreativa yrkesområden, en del gamla och andra synnerligen nya, som ofta kräver hög utbildning och goda meriter:

Since they embrace a wide variety of occupations- brokers, bankers, real estate promoters and developers, engineers, consultants of all kinds, system analysts, scientists, doctors, publicists, publishers, editors, advertising executives, art directors, moviemakers, entertainers, journalists, television producers and directors, artists, writers, university professors – and since they lack a common political outlook, it is also inappropriate to characterize managerial and professional elites as a new ruling class. (Lasch 1995: 34)

Det ska betonas att den nya eliten är långt ifrån homogen, vilket gör att Lasch inte talar om den revolterande eliten utan de upproriska eliterna. För enkelhetens skull använder jag ändå begreppet i singularis, eftersom Lasch i hela *The Revolt of the Elites and the Betrayal of Democracy* (1995) i praktiken ändå skriver om de revolterande eliterna som en elit med en uppsättning egenskaper som representerar en bred men avgränsbar ekonomisk, social, kulturell och socialpsykologisk strömning. Den är liksom tidigare generationers eliter ekonomiskt välmående. Den skiljer sig emellertid från den gamla eliten genom att den lever i en globaliserad värld i vilken nyckelorden är *mobilitet* och *meritokrati*. *Mobilitet* är en förutsättning för att göra karriär i en globaliserad ekonomi där pengar rör sig obehindrat över nationsgränser (Lasch 1995: 5). Den nya elitens mobilitet bortom nationalstaternas gränser gör att många av dess medlemmar inte identifierar sig i första hand eller inte alls som amerikaner. De känner större samhörighet med andra medlemmar av samma elit i andra länder och världsdelar (Lasch 1995: 45).

The privileged classes in Los Angeles feel more kinship with their counterparts in Japan, Singapore, and Korea than with most of their own countrymen. (Lasch 1995: 46)

Den höga mobiliteten som är en konsekvens av globaliseringen medför att den revolterande eliten känner mindre samhörighet och förpliktelser mot den övriga befolkningen i det egna landet, den egna delstaten eller det egna lokalsamhället (Lasch 1994: 4). Den höga mobiliteten och individualismen medför också att de moraliska riktlinjer som traditionell religion och kultur ger inte längre fungerar som vägledning. Livsstil blir en fråga om individuell smak (Lasch 1995: 87).

Meritokratin bygger på utbildning och erfarenheter som den nya eliten tillägnar sig tidigt genom utmärkta utbildningsinstitutioner på alla nivåer inom västvärldens utbildningssystem. Den revolterande elitens barn studerar vid de bästa skolorna och universiteten i världen. Den revolterande elitens meriter bygger på utbildning och talang inom områden som är allt mera mättade på symboler, bilder och andra former av abstraktioner:

These are people, as Reich describes them, who live in a world of abstract concepts and symbols, ranging from stock market quotations to the visual images produced by Hollywood and Madison Avenue, and who specialize in the interpretation and deployment of symbolic information. (Lasch 1995: 35)

Den revolterande eliten lever genom själva karaktären av sin yrkesverksamhet åtskild från den övriga befolkningens verklighet i abstraktionernas värld. I vissa avseenden har delar av den nya eliten till och med ifrågasatt själva legitimiteten i begreppet verklighet (Lasch 1995: 80). Men den nya eliten är inte bara

avskärmad från resten av den amerikanska befolkningen genom den abstrakta och symbolmättade karaktären av den egna utbildningen och det egna arbetet. Den strävar också aktivt efter att avskärma sig från resten av befolkningen. Till skillnad från tidigare generationers eliter och mera traditionella välutbildade akademiker och intellektuella, som ofta arbetat och arbetar självständigt delvis i syfte att skydda sina idéer, arbetar den nya eliten i "lag" ("team") och i "nätverk" (Lasch 1995: 36), vilket är en bidragande orsak till att den ofta bosätter sig i speciella geografiska områden ("specialized geographical pockets") i vilka det huvudsakligen bor andra medlemmar av samma elit (Lasch 1995: 37).

Samtidigt som betydelsen av utbildning och akademiska och andra meriter ökat i ett allt mera meritokratiskt USA är möjligheterna att nå dessa meriter inte jämnt fördelade. I själva verket har möjligheterna till uppåtgående social rörlighet minskat påtagligt sedan lång tid (Lasch 1995: 56). Den nya eliten sätter sina barn i privata skolor (Lasch 1995: 45) och för över även andra materiella och kulturella fördelar till nästa generation på ett sätt som utesluter andra delar av befolkningen från "rätt" meriter i arbetslivet och företagavärlden. Lasch använder i detta sammanhang begreppet "accumulated advantages" (Lasch 1995: 44). Fördelen för den nya eliten illustreras av det faktum att höga företrädare för Labourpartiet i Storbritannien redan under 1950-talet privat brukade skicka sina egna barn till privata skolor samtidigt som de offentligt tog avstånd från dessa skolor (Lasch 1995: 43).

Den revolterande elitens tendens till självvald segregering från resten av samhället gäller inte bara bostäder och geografi utan också sjukvård, skolor, privat polis, privat avfallshantering liksom andra samhällsområden (Lasch 1995: 47).

Den revolterande eliten anser sig visserligen föra de fattigas och minoriteternas talan, men är inte själv beredd att bidra direkt med egna materiella och personella resurser till det gemensamma bästa. Ofta får den lägre medelklassen och arbetarklassen betala för olika reformprogram både finansiellt och i form av inflyttning av nya grupper till bostadsområden (Lasch 1995: 45). Den nya eliten uppvisar därför inte det ansvar och den medkänsla som kan förväntas av en styrande grupp:

The talented retain many of the vices of aristocracy without its virtues. (Lasch 1995: 44)

Their lack of gratitude disqualifies meritocratic elites from the burden of leadership, and in any case, they are less interested in leadership than in escaping from the common lot – the very definition of meritocratic success. (Lasch 1995: 41)

Den revolterande elitens tilltagande och delvis självpåtagna isolering från resten av samhället inom arbetslivet, utanför arbetslivet och geografiskt innebär ett

hot mot demokratin, enligt Lasch. Karriärismen inom det meritokratiska systemet, som redan i utgångsläget i praktiken är förbehållen endast den nya eliten själv, medför att teoretisk kunskap och praktisk erfarenhet separeras från varandra. Experter, själva en del av den revolterande eliten, driver expertutredningar som kommer fram till slutsatser som sedan genomdrivs, ofta helt utan debatt (Lasch 1995: 79). En konsekvens av denna utveckling är att den breda allmänheten inte längre deltar aktivt i diskussionen kring konstitutionella och politiska frågor i USA. För att demokratin ska fungera krävs ett livfullt utbyte av tankar och idéer som involverar en bred allmänhet (Lasch 1995: 10).

Den revolterande eliten har en egen politisk agenda som försvarar den fria marknaden, bejakar globaliseringen och lika formella rättigheter, men accepterar stora olikheter i materiella levnadsvillkor. Marknadens intåg i TV-reklam och andra media gör att föräldrar och familjer inte längre kan skydda sig mot kommersialismen och de individualiserade konsumtionsmönstren (Lasch 1995: 96). Den nya eliten bejakar också alternativa livsstilar och kulturell mångfald (Lasch 1995: 7). Lika formella rättigheter måste emellertid också innebära lika resurser att ge röst åt sina rättigheter, men detta fungerar inte i praktiken (Lasch 1995: 88). Den revolterande eliten är fientligt inställd mot traditionella amerikanska värden som till exempel patriotism, den traditionella familjen, avoghet mot skilsmässor och tvivel mot aborter. Den förespråkar en mycket liberal privatmoral som varje individ kan fylla med eget innehåll (Lasch 1995: 108).

Titeln *The Revolt of the Elites...* alluderar på José Ortega y Gasset's *The Revolt of the Masses* (1932). De revolutions- och revoltbenägna massorna under det tidiga 1900-talet uppvisade enligt Ortega y Gasset en närmast ofattbar okunskap om historia som gjorde det möjligt för dem att föreställa sig att det som händer i nuet är överlägset allt som civilisationen stått för i det förflutna. Denna föreställning gjorde det möjligt för de revolutionära och revolterande massorna att inte känna någon tacksamhet mot det förflutna, enligt Lasch. Idag är det tvärtom eliten som revolterar mot inte bara demokratin och konstitutionen utan också mot den traditionella moraliska ordning som burit upp det amerikanska samhället sedan generationer (Lasch 1995: 40). Den tolerans mot alternativa livsstilar som den revolterande eliten bejakar innebär en acceptans av i stort sett allt (Lasch 1995: 89):

Patriotism, certainly, does not rank very high in their hierarchy of virtues. "Multiculturalism," on the other hand, suits them to perfection, conjuring up the agreeable image of a global bazaar in which exotic music, exotic tribal customs can be savored indiscriminately, with no questions asked and no commitments required. The new elites are at home only in transit, en route to a high-level conference, to the grand opening of a new franchise, to an international film festival, or to an undiscovered resort. Theirs

is essentially a tourist's view of the world- not a perspective likely to encourage a passionate devotion to democracy. (Lasch 1995: 6)

Mot begreppet tolerans ställer Lasch begreppet respekt, som innebär selektiv respekt som ges till goda gärningar, goda yrkeskunskaper, goda karaktärsegenskaper och begåvning som ges chansen att komma till sin rätt (Lasch 1995: 89).

Den nya eliten har gjort uppror mot medelamerika ("Middle America") som med sina traditionella familjevärderingar, patriotism, religiösa traditionalism och behov av tydliga moraliska regler står i vägen för de förändringar som den nya eliten vill genomföra (Lasch 1995: 29). Arbetarklassen och den lägre medelklassen är således konservativa i betydelsen att de vill försvara traditionella livsstilar och levnadssätt (Lasch 1995:27). De hamnar därmed i opposition mot den revolterande elitens politiska, sociala och kulturella strävanden, men de möter hårt motstånd från denna elit som i stort sett vill genomföra sin agenda utan diskussion och som kontrollerar huvuddelen av massmedia. Den nya eliten är lättretad, självrättfärdig och intolerant, vilket är paradoxalt eftersom den själv hävdar att den är mycket tolerant:

When confronted with resistance to these initiatives, they betray the venomous hatred that lies not far beneath the smiling face of upper-middle-class benevolence. (Lasch 1995: 28)

Globaliseringen och den revolterande elitens bejakande av globaliseringen får allvarliga konsekvenser för demokratin, eftersom nationalstaten är den politiska enhet på vilken de moderna demokratierna byggdes. Nationalstaten är också historiskt grunden för identitet, tillit, solidaritet och gemensamma uppföringar i stor skala (Lasch 1995: 47). Nationalstaterna slits nu mellan å ena sidan en växande tribalism och å andra sidan den revolterande elitens kosmopolitiska strävanden (Lasch 1995: 48). Eliten i USA har uppmuntrat en mångfaldsideologi som i praktiken inneburit att olika etniska och religiösa grupper slutit sig inom sig själva, en form av tribalism (Lasch 1995: 17).

För att rädda demokratin förespråkar Lasch en livligare samhällsdebatt som innefattar fler medborgare, ett samhällsklimat som garanterar allas politiska rättigheter och en moralisk inställning som innebär att varje medborgare i första hand måste ta ansvar för sina egna handlingar och inte skylla på "samhället" som orsak till personliga problem (Lasch 1995: 106).

Richard Florida och den kreativa klassen

Det Richard Florida benämner den kreativa klassen har tagit ledningen i den politiska, ekonomiska, sociala och kulturella utvecklingen i USA. Den är delvis i sig själv en konsekvens av den ekonomiska utvecklingen, men framstår samtidigt i hög grad som en aktör med en egen agenda som driver utvecklingen mot

en politisk, social, kulturell och ekonomisk förändring. Floridas definition av begreppet klass är ganska bred:

My definition of class emphasizes the way people organize themselves into social groupings and common identities based principally on their economic function. Their social and cultural preferences, consumption and buying habits, and their social identities all flow from this. (Florida 2002: 68)

Den kreativa klassen inrymmer i praktiken samma grupper som Lasch definierar som den upproriska eliten (Lasch 2002: 8). Enligt Florida har den kreativa klassen ökat exponentiellt under 1900-talet på grund av den ekonomiska utvecklingen och de nya kraven inom arbetslivet. Vid millennieskiftet bestod den kreativa klassen i USA av 38,3 miljoner personer. År 1900 bestod samma klass av 3 miljoner personer. Den kreativa klassen har därmed kvantitativt passerat den traditionella arbetarklassen som år 2002 bestod av 33 miljoner personer i USA. Arbetarklassen utgjorde som mest 40 procent av den yrkesverksamma befolkningen i USA år 1920, minskade till 36 procent 1970 och har sedan dess minskat dramatiskt som andel av den yrkesverksamma befolkningen. En tredje klass som också ökat kraftigt under 1900-talet är anställda inom tjänstesektorn ("Service Class"). År 1900 utgjorde de 5 miljoner personer men hade 2002 ökat till 55,2 miljoner eller 43 procent av hela arbetsstyrkan i USA (Florida 2002: 74). Även om man lägger till ytterligare några mindre grupper av yrkesutövare till den totala arbetsstyrkan i USA i nämnaren, till exempel jordbrukare, utgör den kreativa klassen knappt 30 procent av den yrkesverksamma befolkningen i USA medan Laschs revolterande eliter endast utgör drygt 20 procent av befolkningen. Laschs siffra är emellertid beräknad även med icke yrkesverksamma i nämnaren. Med tanke på att Lasch dessutom skriver ett decennium före Florida är det rimligt att dra slutsatsen att de beskriver i stort sett samma grupp.

Drivkraften bakom den kreativa klassens framväxt är den mänskliga kreativiteten och viljan att förändra samhället (Florida 2002: 5).

Access to talented and creative people is to modern business what access to coal and iron was to steel-making. (Florida 2002: 6)

Det finns många olika former av kreativitet. Men kreativiteten är inte bara drivkraften bakom vår tids ekonomiska och sociala förändring. Den ekonomiska utvecklingen kan stimuleras ytterligare genom att skapa förutsättningar för att medlemmarna av den kreativa klassen ska trivas. De som tillhör den kreativa klassen vill gärna bo tillsammans med andra medlemmar av samma klass på platser som karakteriseras av mångfald, enligt Florida som också citerar den amerikanska sociologen Jane Jacobs klassiker som *The Death and Life of Great American Cities* (1961) och *The Economy of Cities* (1969). Enligt Florida har

geografisk lokalisering numera en avgörande betydelse för ekonomisk tillväxt, eftersom den handlar om att locka till sig den kreativa klassen med sin höga mobilitet. I själva verket pågår genom självselektion en ökande geografisk segregering av den kreativa klassen (Florida 2002: 11). Enligt Florida är ett gott "people climate" med många kreativa människor också ett gott "business climate". I dessa miljöer finns en mångfald i betydelsen att varje individ har en frihet att definiera sig själv och att ständigt skapa helt nya identiteter. De geografiska platser där detta sker är platser med svaga sociala band och en stark tro på den individuella kreativiteten. Däremot kännetecknas inte sådana geografiska platser nödvändigtvis av höga nivåer av socialt kapital i Putnams bemärkelse, det vill säga hög generell tillit till andra människor, hög tillit till grannar samt högt socialt och civilt deltagande (Florida 2002: 7; Putnam 1993, 2000, 2007). Enligt Florida är den kreativa klassen trots sin mångfald och individualitet en klass som går att urskilja från andra klasser just genom sin plats i ekonomin (Florida 2002: 8).

Under senare decennier har den kreativa klassen fått så stor betydelse att det är den som bestämmer normerna och de moraliska reglerna för hur samhället ska fungera (Florida 2002: 9). Den ekonomiska och geografiska tyngdpunkten i USA håller därmed på att förskjutas från städer och regioner som domineras av industrisamhällets traditionella näringar och arbetsordning till regioner som domineras av den kreativa klassen och kreativa arbetsuppgifter (Florida 2002: 11). Denna utveckling får flera konsekvenser. Anställningstrygghet får mindre betydelse medan betydelsen av autonomi i arbetet ökar, i alla fall för den kreativa klassen (Florida 2002: 13). Samtidigt minskar benägenheten att binda upp sig för livslånga äktenskap och det åtagande av ansvar på lång tid som barn innebär (Florida 2002: 14). Slutligen minskar betydelsen av socialt kapital i form av tillit och sociala nätverk eftersom människorna i den kreativa klassen flyttar mer och ingår i andra typer av nätverk än traditionella nätverk som familjen och det geografiska grannskapet. Förändringen beror inte bara på omvandlingen av arbetsmarknaden och arbetslivet utan på att människorna i den kreativa klassen själva vill leva sina liv på ett annat sätt än traditionellt familjeliv och bofasthet (Florida 2002: 16). Däremot anger Florida inte vad som ersätter samhällets sociala kapital.

Den kreativa klassens värderingar bygger på individualism, meritokrati, mångfald, öppenhet och ett behov att få ge uttryck för individuell särart och självhävdelse. Florida framställer ibland skillnaden i individualism mellan den kreativa klassen och arbetarklassen i grovt karikerad form, som om industriarbetare inte var individer eller självständiga personer:

Unlike the traditional Working Class, Creative Class workers expect to be treated as distinct individuals. (Florida 2002: 99)

Den kreativa klassen värderar meriter i form av hårt arbete, utmaningar, målmedvetenhet och måloppfyllelse. Den är väl medveten om sitt försteg framför andra klasser i samhället. Den positiva inställningen till mångfald och öppenhet är delvis en följd av de meritokratiska värderingarna, eftersom de förutsätter att man inte värderar individen efter till exempel religion, etnicitet, kön eller sexuell läggning (Florida 2002: 77–80). Florida menar att dessa liberala och toleranta värderingar har samband med den förskjutning från materialistiska till postmaterialistiska värderingar som den amerikanske statsvetaren Ronald Inglehart beskrivit sedan 1970-talet. Postmaterialistiska värderingar är mera vanliga i grupper och länder med hög materiell levnadsstandard. Människor med postmaterialistiska värderingar har råd att prioritera miljöfrågor och frihetsfrågor framför inre och yttre säkerhet samt ekonomisk utveckling (Inglehart 1997, 2018). Gruppen med materialistiska värderingar prioriterar däremot säkerhet och ekonomi. Personer som tillhör den kreativa klassen har höga löner och hög materiell standard, men de värdesätter andra aspekter ännu högre eftersom de har råd att göra det. Dessa aspekter av arbetet innefattar inslag av utmaningar och ansvar, flexibilitet, stabil arbetsmiljö, ett relativt säkert arbete, kompensation för extra arbetsinsatser, professionell utveckling och vidareutbildning, professionellt erkännande från kolleger, stimulerande kolleger och arbetsgivare, stimulerande arbetsinnehåll, god organisationskultur som visar uppskattning samt arbetsplatsens geografiska placering (Florida 2002: 91–96).

Den kreativa klassens sätt att leva och prioritera i arbetslivet har sin motsvarighet på fritiden. Människor som tillhör den kreativa klassen prioriterar inte nödvändigtvis lyxkonsumtion på det sätt som Torstein Veblen beskrev överklassens beteende i *Theory of the Leisure Class* (1994/1899). Den kreativa klassen prioriterar upplevelser av ett slag som ofta innefattar ett eget aktivt deltagande i olika aktiviteter som mountainbiking, bergsklättring och fallskärmsbaking. Det är själva upplevelsen och den personliga utvecklingen som är det centrala. Inom den traditionella arbetarklassen är däremot åskådarsporter som till exempel fotboll mera populära. Den kreativa klassen är också mera fysiskt vältränad och har i genomsnitt lägre body mass index (BMI) än andra klasser. Städer som San Francisco och Washington DC med en hög andel av den kreativa klassen hamnar också högre på "fitness index" än traditionella arbetarstäder. Den bättre fysiska formen är delvis en konsekvens av de aktiva fritidsintressena men fyller också en annan funktion. Eftersom den kreativa klassens människor ofta lever ensamma och oftare än andra tar ut skilsmässa deltar de ofta i "the mating market", det vill säga marknaden för nya parrelationer. Den kreativa klassens människor har därför ett speciellt intresse av ett attraktivt utseende (Florida 2002: 165–167). Florida medger att den kreativa klassens livsstil skiljer sig kraftigt från Webers protestantiska arbets- och pliktetik (Weber 2008/1905). Den kreativa klassens värderingar i moralfrågor överensstämmer

med hedonistisk etik, Florida kallar den bohemisk etik, som funnits i Paris bland konstnärer och författare sedan 200 år (Florida 2002: 192–194).

Trots att den kreativa klassen redan haft stort inflytande över den politiska, ekonomiska, sociala och kulturella utvecklingen måste den bli en mera enad och målmedveten aktör i framtiden. Enligt Florida är den fortfarande för splittrad och en av dess främsta svagheter är dess egen inbyggda individualism. Även om medlemmar av den kreativa klassen deltar i valkampanjer och annat samhällsarbete i det civila samhället borde den kreativa klassen kunna förändra mera om den samarbetar mera (Florida 2002: 317). Den kreativa klassen bör även försöka vinna över andra klasser för sin sak (Florida 2002: 321). Florida har däremot inga konkreta tankar om hur den kreativa klassen till exempel ska kunna övertyga den traditionella arbetarklassen om hur öppna gränser skulle kunna förbättra den traditionella arbetarklassens ekonomiska och sociala situation.

Florida har därefter publicerat ett antal monografier i linje med idén om den kreativa klassens påverkan på den ekonomiska, sociala och kulturella samhällsutvecklingen. I flera av dessa har geografin en stor betydelse eftersom det vuxit fram en global arbetsmarknad över nationsgränserna för den kreativa klassen (Florida 2005a). Det finns en motsvarande konkurrens om den kreativa klassens arbetskraft mellan olika städer inom USA där utformningen av städerna i linje med den kreativa klassens sociala och kulturella värderingar har minst lika stor betydelse för attraktionskraften som ekonomi (Florida 2005b). Florida diskuterar även hur den kreativa klassens förutsättningar förändrades och förbättrades av krisen 2008–2009 (Florida 2010).

Lasch och Florida: Två motsatta skildringar av samma fenomen

Läsningen av Lasch och Florida ger en förhållandevis entydig bild. Lasch använder visserligen begreppet elit medan Florida använder begreppet klass, men när de sociodemografiskt definierar och beskriver den samhällsgrupp som utgör den revolterande eliten/kreativa klassen blir det tydligt att de i stort sett avser samma del av den amerikanska befolkningen. Det är en betydande metodologisk styrka som uppfyller kravet på konsistens i empiriska studier att kunna visa att ett samhällsfenomen har identifierats av två ledande författare med motsatta ideologiska perspektiv (Aschengrau & Seage III 2014: 400). En teoretisk styrka är också att båda författarna tydligt belyser sambanden mellan de ekonomiska och kulturella förklaringarna som angivits som orsaker till populismens framväxt (Inglehart & Norris 2016). Frågan om vem av Lasch eller Florida som har rätt eller fel i sina analyser och slutsatser är meningslös, eftersom de skildrar samma fenomen ur diametralt motsatta ideologiska perspektiv.

Orsaken till att Lasch använder begreppet elit och Florida begreppet klass torde vara att de har olika syften. För Lasch handlar det om att ringa in orsakerna till det som Fukuyama senare kallat den stora samhällsupplösningen (Fukuyama 1997, 1999). I sitt sökande finner Lasch eliter som inte bara är revolterande i förhållande till den traditionella samhällsordningen med tonvikt på kristen tro, kultur, traditioner, traditionell familjebildning och nationalstaten som utgjort grunden för det amerikanska samhället sedan många generationer. Han finner också att eliten revolterar mot demokratin eftersom den genomför en ny samhällsordning utan att tillfråga andra delar av befolkningen. Den revolterande eliten är därför, trots att den själv påstår motsatsen, intolerant mot andras åsikter och söker i praktiken undvika debatt. Lasch menar att det amerikanska samhället genom den revolterande elitens svek mot demokratin blivit ett land där stora delar av befolkningen inte längre engagerar sig i debatter eller politik. Det förefaller som om begreppet elit passar väl in i Laschs framställning, eftersom det handlar om en stor grupp i samhället med ovanligt stora immateriella och materiella resurser som utnyttjar sin privilegierade ställning till att med olika metoder manipulera fram förändringar som inte föregåtts av någon debatt eller mobilisering av den genomsnittlige medborgaren. I Laschs framställning är den revolterande eliten en aktiv kollektiv aktör inom ekonomi, kultur och politik.

Orsaken till att Florida använder begreppet klass torde vara att han ser den kreativa klassen som ett resultat av den ekonomiska och sociala utvecklingen som verkligen kan avgränsas som socioekonomisk klass. Den kreativa klassen är enligt Florida en produkt av den ekonomiska och sociala utvecklingen, men samtidigt är den en synnerligen driftig kollektiv aktör på samma sätt som Laschs revolterande elit. Till skillnad från Lasch ser Florida inte några problem med detta. Den kreativa klassen leder de andra samhällsklasserna in i ett samhälle med mera individuell frihet, färre långsiktiga åtaganden inom familj och arbete, färre traditioner, ökad sekularisering, geografisk rörlighet, kulturell mångfald, öppna gränser, globalisering och minskad betydelse av nationalstaten. Demografisk obalans i form av låga födelsetal, familjeupplösning (skilsmässor) och stigande andel barn som växer upp utan båda sina föräldrar, minskningen av tilliten till andra och till samhällets institutioner samt förlusten av historiska och kulturella rötter spelar mindre roll för Florida. Floridas hyllning till den kreativa klassen är en hyllning till den från tradition, sociala konventioner, religion, nationell identitet och historia frigjorda liberala människan som lever ut sin individualitet i ett eget mikrokosmos fritt från hämningar. Floridas bok är en ultraliberal skrift, men den är också på sätt och vis en hyllning av ett nytt övermänniskoideal med liberala ideologiska förtecken. Den liberala övermänniska Florida beskriver är i ständig rörelse. Denna människa är socialt, ekonomiskt och geografiskt ständigt mobil, ständigt omprövande sin kompetens och sina intellektuella gränser, i avsaknad av starka familjeband,

ständigt omprövande sin livsstil och ständigt på jakt efter nya upplevelser som kan stimulera sinnen och öka den personliga livserfarenheten. Christopher Lasch har i en annan bok, *The Culture of Narcissism* (1979), beskrivit denna människotyp och det samhälle som den lever i som narcissistisk, men frågan är om inte de psykologiska kategorierna typ A-personlighet och "sensation seeker" kompletterar bilden (se Florida 2002: 180). Enligt Florida är det viktigt att den kreativa klassen engagerar sig ännu mer politiskt, massmedialt, när det gäller attityder och livsstilar och på andra sätt för att driva på utvecklingen in i det individualistiska liberala samhället. En möjlighet är också att få människor i andra samhällsklasser att inse att de också kommer att utvecklas i detta liberalindividualistiska samhälle. Floridas bok saknar emellertid helt svar på hur detta ska gå till i praktiken. Florida är motsägelsefull när han till exempel i en mening framhåller att det är viktigt att få med sig arbetarklassen, för att i nästa mening betona att öppna gränser är det man tillsammans ska kämpa för (Florida 2002: 321). Denna motsägelse ses även i den internationella Marmot-kommissionen för minskade skillnader i global hälsa som förespråkar migration till hög- och medelinkomstländer som samtidigt pressar lönerna för den lågutbildade delen av den inhemska befolkningen och därmed riskerar att öka de socioekonomiska hälsoskillnaderna inom länder (Marmot et al. 2008; Lindström 2020).

De huvudsakliga svagheterna i Laschs argumentation har kommenterats tidigare. Enligt Björn Badersten tillskriver Lasch den revolterande eliten överdrivna egenskaper och en överdriven roll som aktör (Badersten 1996: 122). Inte nog med att den revolterande eliten i Laschs framställning genom sin intolerans mot avvikande åsikter och sin kontroll över massmedia, rättssystemet och politiken manipulerar fram förändringar genom att åsidosätta debatt och engagemang på gräsrotsnivå, den genomdriver i Laschs framställning dessutom sin agenda med odemokratiska metoder på ett till och med vällustigt sätt, vilket enligt Badersten ger en överdriven bild. Frågan är om inte den övriga befolkningen har någon del i "demokratins andliga kris"? Har inte resten av befolkningen någon aktörsroll och något ansvar, frågar Badersten? Enligt min mening torde ett av de främsta möjliga svaren på den frågan vara just populismen som politisk motreaktion. Badersten invänder också att Lasch till skillnad från många andra författare inte tar sin utgångspunkt i en liberal idétradition (Badersten 1996: 124). Frågan är emellertid om det är särskilt välgörande för debatt och idékritik att den postmoderna samhällsutvecklingen alltid skildras ur ett perspektiv som utgår från liberal teori. Är det relevant att alltid skildra samhällsutvecklingen ur ett liberalt perspektiv som utgår från individer och individers rättigheter? Eller kan grannskap, familj, yrkesgemenskaper, religion och andra frivilliga gemenskaper också vara relevanta för samhällsutvecklingen?

Floridas sätt att karakterisera den kreativa klassen är bitvis motsägelsefull. Den kreativa klassens välkända och starka tendens till geografisk självsegregation i USA såväl som i andra länder står till exempel i öppen kontrast till påståendet att den kreativa klassen skulle vara anhängare av mångfald i någon djupare mening (Florida 2002: 235–237). Flera av Floridas exempel är motsägelsefulla. Bland annat nämner Florida att amerikanska akademiker med koreansk etnisk bakgrund gärna flyttar till städer som kännetecknas av mångfald, men tillägger sedan att de gör det för att där bor andra amerikanska akademiker med koreansk bakgrund (Florida 2002: 226). Florida framhåller också den ekonomiska tillväxten på Irland kring millennieskiftet som exempel på hur nya kreativa miljöer med ekonomisk tillväxt skapas genom tillväxten av den kreativa klassen. Han nämner också att mer än 40 procent av befolkningen på Irland var under 30 år kring millennieskiftet, vilket enligt Florida är en indikator på ekonomisk tillväxt och sociala och kulturella miljöers och den kreativa ekonomins förmåga att dra till sig unga välutbildade med kreativa yrken (Florida 2002: 302). Floridas argumentation brister här, eftersom den höga andelen unga personer i Irlands befolkning vid millennieskiftet främst förklaras av att Irland längre än andra västeuropeiska länder haft födelsetal över reproduktionsnivå just på grund av den katolska kyrkans starka ställning och fasthållandet vid en traditionell syn på äktenskap och familj. På samma sätt framstår Floridas entusiasm över det ”irländska undret” kring millennieskiftet som starkt överdriven med tanke på att Florida själv nämner de ekonomiska bidragen från EU. Florida argumenterar också mot Putnams fynd i *Bowling Alone* (2000) att det sociala kapitalet håller på att minska i det amerikanska samhället. De starka sociala band i form av familj, grannskap och olika lokala gemenskaper som Putnam benämner socialt kapital har i själva verket inte lika stor betydelse som de svaga och föränderliga sociala band som har mycket större betydelse för den kreativa ekonomin och den kreativa klassen (Florida 2002: 180). Florida har möjligen inte noterat att Putnam och andra författare skiljer på bindande (bonding) och överbryggande (bridging) socialt kapital, en uppdelning där den förra står för starka sociala band inom avgränsade grupper och den senare för lösare sociala band mellan grupper (Putnam 2000). De lösa banden (”weak ties”) (Granovetter 1973) ingår i begreppet socialt kapital.

Det som i stort sett saknas i både Laschs och Floridas analyser är senare decenniernas identitetspolitik och klimatpolitik, men dessa följer huvudsakligen de konfliktlinjer som redan belysts. Klimatfrågan tenderar att prioriteras av väljare med hög utbildning och höga inkomster som har råd med sådana prioriteringar, den grupp Inglehart anger har post-materialistiska värderingar. Identitetspolitiken återkommer jag till i översiktens slut.

Missnöjet baserat på ekonomiska och kulturella skiljelinjer har funnits länge

Missnöjet med den ekonomiska, sociala och kulturella omstöpningen av samhället sedan 1960-talet har funnits länge. När Christopher Lasch beskrev motsättningen fanns förutsättningarna för politisk motreaktion mot det Lasch kallar de revolterande eliterna redan på plats. I Laschs framställning är den revolterande eliten en självcentrerad kollektiv aktör som saknar lyhördhet för resten av befolkningen och som genomdriver radikala förändringar utan debatt och transparens. Laschs bild från det tidiga 1990-talet bekräftas i stort sett av Richard Florida i boken om den kreativa klassens framväxt. I direkt motsats till Lasch beskriver Florida den kreativa klassen som en entydigt positiv kraft i samhället, en kollektiv aktör som aktivt driver samhällsutvecklingen i riktning mot ökad individualism, mångkultur och internationalism. Den kreativa klassen är också öppet fientlig mot religiösa och andra traditioner som den anser hämmar den individuella friheten, självförverkligandet, toleransen, öppenheten samt den moraliska och internationalistiska gränslösheten. Florida anser att den kreativa klassen bör driva på utvecklingen och bli ännu mera aktiv som kollektiv aktör. Florida vill att den kreativa klassen skapar allianser med andra samhällsklasser, men framväxten av populistiska rörelser visar att den förhoppningen till betydande del inte infriats. Väljarstödet för Trump bekräftar bilden av en populistisk motreaktion med både ekonomiska och kulturella inslag. Det är anmärkningsvärt att 46 procent av USA:s väljare i presidentvalet 2024 upplevt en tydlig försämring av sin familjeekonomi under Bidens fyraåriga ämbetsperiod medan 24 procent upplevt en tydlig förbättring (CNN 2024). Denna självrapportering är sannolikt stabilt grundad i respondenternas upplevelser och praktiska erfarenheter. Skillnaderna mellan väljare som definierar sig som kristna (protestanter och katoliker) och väljare utan religion är också tydlig. Skillnaderna finns också i andra värderingsfrågor. Slutligen är Trumps starka stöd tydligt bland lågutbildade, låginkomsttagare och väljare med latinamerikansk bakgrund (55 % av männen), grupper som tidigare inte varit Republikanernas kärnväljare.

Trump och hans rörelse överensstämmer till betydande delar med definitionen av populistiska rörelser. Svaret på frågan varför det dröjde till 2015 innan en tydlig populistisk motreaktion fick sitt utlopp i en större politisk rörelse är för det första Trumps person, någon som kan anta rollen av vad de i huvudsak oorganiserade anhängarna uppfattar som en stark ledare. För det andra kan det amerikanska valsystemet med primärval i vilka väljarna i ett första steg direkt röstar fram en kandidat inom respektive parti som sedan blir partiets kandidat i det slutliga valet ha betydelse. Det är ingen lätt uppgift att starta ett tredjeparti i ett tvåpartisystem med majoritetsval i enmansvalkretsar. George Wallace fick med American Independent Party 13,5 % av rösterna och 46 elektorsröster genom att vinna i Alabama, Arkansas,

Georgia, Louisiana och Mississippi (och en otrogen republikansk elektorsröst från North Carolina) i presidentvalet 1968. Ross Perot fick som oberoende 18,9 % av rösterna i presidentvalet 1992 och som kandidat för Reform Party USA 8,4 % av rösterna 1996 utan att vinna några elektorsröster. I det brittiska parlamentsvalet 2024 fick Nigel Farage och hans parti Reform UK 14,3 % av rösterna men endast fem mandat i parlamentet. Inom ramen för ett tvåpartisystem med majoritetsval är det därför strategiskt mera fördelaktigt att få politiskt genomslag genom att vinna ledarskap och kontroll i ett av de två dominerande partierna, vilket blivit möjligt för Trump genom processen med direkta primärval som ett institutionaliserat första steg i presidentvalet. Två avgörande faktorer för den populistiska reaktionens framgångar i USA var således att en färgstark person genom primärvalen vann ledarskapet i ett av de två dominerande partierna.

En tredje viktig fråga är om den populistiska motreaktionen vuxit i styrka på ett sådant sätt att den kunnat få kontroll över det Republikanska partiet därför att den revolterande eliten/kreativa klassen själv radikaliserats sedan Laschs och Floridas böcker publicerades? Det vanliga narrativet i akademiska och andra framställningar är att populisterna i allmänhet och högerpopulisterna i synnerhet i både Europa och USA (Guérot 2017) respektive i USA (Stranne 2021) är ett hot mot demokratin. Den akademiska statsvetenskapliga framställningen av amerikansk politik har innehållit partiska formuleringar som till exempel "Republikanerna är i dag ett parti som har försatt sig i ett slags kollektiv psykos" (Åsard 2021: 713) och "...inte från djupröda distrikt där de annars skulle kunna anses ha blivit marinerade i Trumppropaganda" (Stranne 2021: 691). Jag ifrågasätter inte denna uppenbara ensidighet för att förringa det hot mot demokratin som populismen/högerpopulismen skulle kunna vara. Politiska ledare som går emot vissa demokratiska principer kan bidra till att underminera demokratin (Levitsky & Ziblatt 2018), med förnekelse av valförlust som exempel. Frågeställningen är i stället om det kan finnas ett motsvarande potentiellt hot mot demokratin och yttrandefriheten även från den revolterande eliten/kreativa klassen? Är det möjligt att en offensivt individualistisk, moraliskt experimenterande och internationalistisk liberalism och kulturell progressivism med betydande oförmåga att se andra perspektiv än sitt eget samt med reflexmässigt förakt för traditionell religion, traditionella värderingar, kulturella traditioner, traditionella näringar och lojalitet till nationalstaten skulle kunna inrymma en potential att kunna bli starkt repressiv och odemokratisk? Svaret på denna fråga ges redan av John Stuart Mill i *On Liberty* (1859), i vilken Mill tydligt framhåller att repression och även våld äger sitt berättigande i ett fall, nämligen när olika länder, nationer, folk eller grupper, oavsett var i världen de befinner sig och oavsett vilka de är, vägrar att beträda det liberala framstegets vägar:

The early difficulties in the way of spontaneous progress are so great, that there is seldom any choice of means for overcoming them; a ruler full of the spirit of improvement is warranted in the use of any expedients that will attain an end, perhaps otherwise unattainable. Despotism is a legitimate mode of government in dealing with barbarians, provided the end be their improvement, and the means justified by actually effecting the end. (Mill 1972/1859: 79)

Liberalismens universella giltighet är därmed förkunnad, och därmed är också ett synsätt möjligt där de liberala ändamålen helgar medlen. Liberalismens har som ideologi kämpat för yttrandefrihet, föreningsfrihet, demokrati och tolerans, men rymmer i själva sin kärna också ett frö till intolerans, repression och våld som har riktats mot framför allt traditionell religion, traditionella värderingar och folklig konservatism (se House Judiciary Committee 2023). Mills avsikt i *On Liberty* var ursprungligen endast att traditionalistiskt och religiöst motstånd skulle besegras så att människor som medborgare skulle kunna föra en fri och öppen debatt med syftet att filtrera fram de bästa argumenten och slutsatserna. Om liberalismen med sitt frihetspatos är kapabel till repression och våld som politiska medel är det lätt att inse att repression och våld är acceptabla även för andra progressiva politiska ideologier som till exempel marxismen. Vad händer i framför allt vår tid när religiösa, moraliska och politiska traditioner som är äldre än liberalismen och andra progressiva ideologier står i vägen för det individualistiska självförverkligandet, det moraliska experimenterandet och den internationalistiska gränslösheten?

I boken *The Righteous Mind* (2012) definierar den amerikanske socialpsykologen Jonathan Haidt sex olika moraliska dimensioner av betydelse för moraliska och politiska ställningstaganden. Dessa sex dimensioner innefattar omsorg om andra, individuell frihet, hederlighet, lojalitet, auktoritet och helighet, den senare företrädesvis baserad på religiös tro. Enligt Haidt kännetecknas den moraliska orienteringen hos de som betecknas amerikanska liberaler (center-vänster/vänster i Europa) av stark betoning av omsorg om andra, viss betoning av individuell frihet och mindre betoning av hederlighet, men däremot ingen betoning av lojalitet, auktoritet och helighet. Den moraliska orienteringen hos libertarianer betonar mycket starkt individuell frihet och i viss utsträckning hederlighet, men bortser från de andra dimensionerna. Den socialkonservativa orienteringen betonar däremot samtliga sex dimensioner i ungefär likartad utsträckning (Haidt 2012: 350–358). Det är inte svårt att föreställa sig att i synnerhet dimensionerna lojalitet, auktoritet och helighet står i vägen för det individualistiska självförverkligandet och den moraliska gränslösheten hos den revolterande eliten/kreativa klassen. Haidt & Lukianoff (2019) beskriver med empiriska data hur universiteten i USA, som redan traditionellt

har haft en övervikt av professorer och lärare med sympatier för Demokraterna, under senare decennier kommit att i tilltagande utsträckning helt domineras av politiskt progressiva sympatier i så stor utsträckning att akademien riskerar att bli en ekokammare.

I synnerhet i USA har denna världsbild i tilltagande utsträckning sprungit ur kritisk teori (Critical Theory). Kritisk teori innefattar analys och kritik av samhället och kulturen med syfte att blottlägga och konfrontera dolda maktstrukturer, sociala strukturer och kulturellt betingade synsätt som orsaker till sociala problem. Kritisk teori utgår från att det finns en underliggande, osynlig ideologi i samhället som gynnar de besuttna och står i vägen för de förtryckta individernas frigörelse. Den kritiska teorin i sin breda betydelse har därmed samma utgångspunkt som marxismen (Marx & Engels 2011/1846), och i praktiken är den dominerande formen av kritisk teori idag en efterföljare till den nymarxistiska Frankfurtskolan som grundades i Tyskland 1922. Målet för kritisk teori i denna dominerande variant är kampen för att omdefiniera begrepp som nation, familj, kön/genus, kultur och moral med målet att antingen utplåna dem eller radikalt omforma dem (Geuss 1981). I kampen mot motståndarna blir repression (omintetgjorda akademiska karriärer), tystnadskultur ("cancel culture"), mötesplatser med åsiktsmässig likriktning ("safe spaces") och våld legitima medel. Herbert Marcuse (1898–1979), som var medlem av Frankfurtskolan, framförde åsikten att det existerande västerländska samhället vilar på repressiv tolerans i motsats till ren tolerans, varför både repression och våld kan vara legitima i kampen mot samhällets maktstrukturer (Marcuse 1969). Denna nymarxistiska variant av kritisk teori har sedan tillämpningar inom en rad områden, till exempel critical disability theory, critical legal studies, critical management studies, critical international relations theory, critical race theory, critical pedagogy, critical psychology, critical criminology och critical social work. Det anmärkningsvärda är inte försöket till grundläggande perspektivskifte och försöken att underminera det existerande samhället inom många akademiska discipliner, eftersom olika teoretiska perspektiv är naturligt inom akademien. Det allvarliga är istället att kritisk teori och dess olika varianter inom olika discipliner kommit att alliera sig med en bredare strömning av postmodern syn på vetenskap och sanning som förkastar eller tonar ned betydelsen av auktoritet, objektivitet och förnuft för att istället betona betydelsen av *à priori* uppsatta ideologiska mål med forskningen samt subjektivitet, inlevelse och känslor i inriktningen på forskningen och tolkningen av forskningsresultat (Inglehart 1997, 2018). Denna postmoderna syn på vetenskap och sanning är större än och långt ifrån synonym med kritisk teori, men de två är inbördes relaterade eftersom både liberalism och marxism betonar individens frigörelse från existerande kulturella regler, normer och begränsningar. Dessa strömningar inrymmer en acceptans för tystnadskultur, repression och i förlängningen våld. Detta är den filosofiska grunden för den så kallade "cancel

culture” som inte bara innefattar många amerikanska universitet utan även till exempel bolag som äger sociala medieplattformar och den så kallade woke-kulturen inom offentlig förvaltning och näringsliv. Många universitetsutbildade amerikaner som utan svårighet kan definieras som medlemmar av den revolterande eliten/kreativa klassen har tagit med sig denna postmoderna ideologi och detta synsätt från universiteten till de stora sociala media-företagen, liberala massmedia, federala och delstatliga offentliga förvaltningar, skolsystemet och näringslivet. Synen på arbetande amerikaner i arbetarklassen och den lägre medelklassen utan akademisk utbildning kan ibland bli tydligt föraktfull och nedlåtande på samma sätt som ställvis i Floridas framställning. När Hillary Clinton 2016 kallade en substantiell del av den amerikanska väljarkåren för ”a basket of deplorables” och Joe Biden 2024 kallade oppositionens sympatisörer ”garbage” var det sannolikt många i den revolterande eliten/kreativa klassen som instämde.

Grunden för kritik mot den ideologiskt färgade och subjektivt grundade postmoderna synen på vetenskap och sanning är inte bara kritiken mot cancel culture och repression utan i långt större utsträckning strävan att undvika det Émile Durkhem benämnde anomi, det vill säga sammanbrottet för och avsaknaden av samhällets moraliska värderingar och normer (Durkheim 1951/1897). Det grekiska ordet anomi betyder just ”avsaknad av lag” (Scott & Marshall 2005). Edmund Burke varnade i *Reflections on the Revolution in France* (1969/1790) för att vanliga människor och lägre socialgrupper skulle komma att drabbas värst av det destabiliserande och samhällsomstörtande inflytandet från progressiva teoretiker och finansiella oligarkier som representerar både socialt och ekonomiskt progressiva idéer. Enligt Burke skulle alla medborgare tvingas följa ständigt föränderliga ekonomiska, sociala och moraliska spelregler som endast ett privilegierat fåtal definierar, beslutar om och fullt ut behärskar. Äldre konservativa eliter blir därmed hos Burke ett skydd för folket och dess genom generationer bevarade kollektiva erfarenheter mot en framväxande kapitalistisk oligarki (Deneen 2023: 136–138). Beslut som fattas av icke-valda aktivistiska byråkrater (”djupa staten”), progressiva som propagerar mot konstitutionen, kritisk rasteori som underblåser rasmotsättningar och ekonomisk globalism är exempel på strömningar som riskerar att underminera själva fundamentet för det fria medborgarskapet. Hälften av amerikanerna rapporterar till exempel att de anser att deras yttrandefrihet är hotad (Hanson 2021: 12). I ett samhälle där spelreglerna i ökande utsträckning kommit att definieras av den revolterande eliten/kreativa klassen med minskad betydelse av moraliska spärrar för denna maktutövning har självmord, opiatmissbruk och alkoholmissbruk ökat i socioekonomiskt svaga och mera utsatta befolkningsgrupper. De senaste årens federala statistik med mer än 100 000 döda huvudsakligen unga amerikaner per år av Fentanyl-överdoser är ett exempel på uppgivenhetens död (”deaths of despair”) (Giles, Hungerman & Oostrom 2023). Ett annat exempel på vem som

bestämmer spelreglerna i debatten är att kritisk rasteori, som ofta definierar människor av europeiskt ursprung som bärare av historisk och systemisk rasism, började få genomslag på de amerikanska universiteten under 1990-talet vid just den tidpunkt när solidaritet över rasgränserna inom arbetarklassen börjat bli möjlig:

That is, just as the conditions for working-class solidarity across racial lines became increasingly possible, the ruling class changed the narrative (splitting the working class along racial lines).
(Deneen 2023: 202)

Dessa processer är inte resultatet av stora konspirationer från den revolterande elitens/kreativa klassens sida. De är ett resultat av de breda ekonomiska, sociala, kulturella och socialpsykologiska strömningar som beskrivits av både Lasch och Florida ur diametralt motsatta ideologiska perspektiv och som förefaller ha förstärkts under senare decennier.

Den bild av den revolterande eliten/kreativa klassen som tecknats i denna översikt bidrar med ett viktigt perspektiv på utvecklingen i de tre senaste presidentvalen. Enligt denna modell förefaller den revolterande eliten/kreativa klassen ha flyttat fram sina positioner med större krav på konformitet i åsikter och värderingar sedan åren runt millennieskiftet. Denna sociala, kulturella och socialpsykologiska strömning har till betydande del backats upp av teoriproduktionen och undervisningen inom de amerikanska universiteten, vinklingen av nyheter i dominerande liberala massmedia samt de privata tech-bolagens kontroll över åsikter på sina plattformar. Demokraterna har i ökande utsträckning kommit att identifieras med denna elitistiska strömning. En valkampanj som kostade över en miljard dollar, huvudsakligen donerade från rika donatorer i den revolterande eliten/kreativa klassen, och som stöddes av många skådespelare och kändisar, själva en del av den revolterande eliten/kreativa klassen, stärkte detta intryck (CBS News 2024). Lasch (1995) och Florida (2002) extrapolerade med den fortsatta utvecklingen under senare decennier kan bidra till att förklara Trumps segrar i presidentvalen 2016 och 2024. Däremot säger de mycket lite eller ingenting om Trumps förmåga att lösa den grundläggande problematiken i ett samhälle som alltmer glidit isär ideologiskt, kulturellt, socialt och ekonomiskt. Det är en helt annan frågeställning.

Referenser

- Albertazzi, Daniele & McDonnell, Duncan, 2008. *Twenty-first century populism*. London: Palgrave Macmillan.
- Aschengrau, Ann & Seage III, George, 2014. *Epidemiology in public health. Third edition*. Burlington, Massachusetts: Jones and Bartlett Learning.

- Badersten, Björn, 1996. Litteraturgranskning: "Christopher Lasch: Eliternas uppror och sveket mot demokratin. Stockholm 1995: SNS Förlag", *Statsvetenskaplig tidskrift* 99(1), s. 120-126.
- Burke, Edmund, 1969 (originalutgåva 1790). *Reflections on the revolution in France*. Harmondsworth, Middlesex, England, New York, USA: Penguin Books.
- CBS News. Kamala Harris raised more than \$1 billion for her campaign. She's still sending persistent appeals to donors after defeat. November 16, 2024. Tillgänglig på <https://www.cbsnews.com/news/kamala-harris-fundraising-campaign-appeals/>, citerad 2024-12-04.
- CNN. Exit poll results 2024. CNN. November 6, 2024. Tillgänglig på <https://edition.cnn.com/election/2024/exit-polls/national-results/general/president/o>, citerad 2024-11-11.
- Cooley, Charles H, 1981 (originalutgåva 1922). *Samhället och individen*. Göteborg: Bokförlaget Korpen.
- Deneen, Patrick J., 2023. *Regime change. Toward a postliberal future*. New York: Sentinel (Penguin Random House).
- Dershowitz, Alan, 2023. *Get Trump. The threat to civil liberties, due process and our constitutional rule of law*. New York: Hot Books.
- Durkheim, Émile, 1951 (originalutgåva 1897). *Suicide*. New York: Free Press.
- Florida, Richard, 2002. *The rise of the creative class. And how it's transforming work, community and everyday life*. New York: Basic Books.
- Florida, Richard, 2005a. *The flight of the creative class. The new global competition for talent*. New York: Collins (Harper Collins Publishers).
- Florida, Richard, 2005b. *Cities and the creative class*. London: Routledge.
- Florida, Richard, 2010. *The great reset. How new ways of living and working drive post-crash prosperity*. New York: Harper (Harper Collins Publishers).
- Fukuyama, Francis, 1997. *The End of Order*. London: The Social Market Foundation.
- Fukuyama, Francis, 1999. *The Great Disruption. Human Nature and the Reconstitution of Social Order*. New York, London: Simon and Schuster.
- Geuss, Raymond, 1981. *The idea of critical theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Giddens, Anthony, 1984. *The Constitution of Society*. Cambridge: Polity Press.
- Giles, Tyler, Hungerman, Daniel & Oostrom, Tamar, 2023. *Opiates of the masses? Deaths of Despair and the Decline of American Religion*. Working Paper 30840. Cambridge, Massachusetts: National Bureau of Economic Research. Tillgänglig på https://www.nber.org/system/files/working_papers/w30840/w30840.pdf, citerad 2024-11-25.
- Granovetter, Mark S., 1973. "The strength of weak ties", *American Journal of Sociology*, 78(6), s. 1360-1380.
- Guérot, Ukrike, 2017. *Det nya inbördeskriget. Ett öppet Europa och dess fiender*. Göteborg: Daidalos AB.
- Haidt, Jonathan, 2012. *The righteous mind. Why good people are divided by politics and religion*. Penguin: London.
- Haidt, Jonathan & Lukianoff, Greg, 2019. *The coddling of the American mind. How good intentions and bad ideas are setting up a generation of failure*. London: Penguin.
- Hanson, Victor Davis, 2021. *The dying citizen. How progressive elites, tribalism, and globalization are destroying the idea of America*. New York: Basic Books.

- House Judiciary Committee. Judiciary Committee uncovers multiple FBI field offices coordinated to prepare anti-Catholic memo. Washington DC: House of Representatives Judiciary Committee. August 9, 2023. Tillgänglig på <https://judiciary.house.gov/media/press-releases/judiciary-committee-uncovers-multiple-fbi-field-offices-coordinated-prepare>, citerad 2024-12-05.
- Inglehart, Ronald, 1997. *Modernization and Postmodernization. Cultural, economic and political change in 43 societies*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Inglehart, Ronald, 2018. *Cultural evolution: People's motivations are changing, and reshaping the world*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Inglehart, Ronald & Norris, Pippa, 2016. *Trump, Brexit and the rise of populism: Economic have-nots and cultural back lash*. HRS faculty research working paper series.
- Jacobs, Jane, 1961. *The death and life of great American cities*. New York: Random House.
- Jacobs, Jane, 1969. *The economy of cities*. New York: Random House.
- Johnson, Björn, 2001. "Aktörer, strukturer och sociala konstruktioner", *Statsvetenskaplig tidskrift* 104(2), s. 97-114.
- LaClau, Ernesto, 1977. *Politics and ideology in Marxist theory*. London: Verso.
- LaClau, Ernesto, 2005. *On populist reason*. London: Verso.
- Lasch, Christopher, 1979. *The culture of narcissism*. London, New York: WW Norton & Company.
- Lasch, Christopher, 1995. *The revolt of the elites and the betrayal of democracy*. New York, London: W. W. Norton & Company.
- Levitsky, Steven & Ziblatt, Daniel, 2018. *How democracies die*. New York: Broadway Books.
- Lindström, Martin, 2020. "Populism and health inequality in high-income countries", *SSM Population Health* 11, 100574.
- Lundquist, Lennart, 1984. "Aktörer och strukturer", *Statsvetenskaplig tidskrift* 87(1), s. 1-21.
- Marcuse, Herbert, 1969. "Repressive tolerance", s. 95-118 i Wolff, Robert Paul, Moore Jr, Barrington & Marcuse, Herbert (red.), *A critique of pure tolerance*. Boston: Beacon Press.
- Marmot, Michael, Friel, Sharon, Bell, Ruth, Houweling, Tanja & Taylor, Sebastian, Commission on social determinants of health, 2008. "Closing the gap in a generation: Health equity through action on the social determinants of health", *Lancet* 372 (9650), s. 1661-1669.
- Marx, Karl & Engels, Friedrich, 2011 (originalutgåva 1846). *The German Ideology*. Eastford, USA: Martino Fine Books.
- Mill, John Stuart, 1972 (originalutgåva 1859). "On Liberty", s 69-185 i Acton, Harry Burrows (red.), *Utilitarianism, On Liberty and Considerations on Representative Government*. London: J.M. Dent & Sons Ltd.
- Mudde, Cas, 2010. "The populist radical right: A pathological normalcy", *West European Politics* 33, s. 1167-1186.
- Ortega y Gasset, José, 1994 (första utgåvan 1932). *The revolt of the masses*. London, New York: WW Norton & Company Inc.
- Putnam, Robert D, 1993. *Making democracy work. Civic traditions in modern Italy*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

- Putnam, Robert D, 2000. *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Society*. New York, London: Simon and Schuster.
- Putnam, Robert D, 2007. "E Pluribus Unum: Diversity and Community in the Twenty-first Century. The 2006 Johan Skytte Prize Lecture", *Scandinavian Political Studies* 30(2), s. 137-174.
- Rothstein, Bo, 1988. "Aktör-strukturansatsen", *Statsvetenskaplig tidskrift* 91(1), s. 27-40.
- Scott, John & Marshall, Gordon, 2005. *Oxford dictionary of sociology*. Oxford: Oxford University Press.
- Speed, Ewen & Mannion, Russell, 2017. "The rise of post-truth populism in pluralist liberal democracies: Challenges for health policy", *International Journal for Health Policy and Management* 6(5), s. 249-251.
- Stranne, Frida, 2021. "Är USA fortfarande en demokrati?", *Statsvetenskaplig tidskrift* 123(4), s. 667-697.
- Veblen, Thorstein, 1994 (1899). *The theory of the leisure class*. London, New York: Penguin Books.
- Weber, Max, 2008 (originalutgåva 1904-1905). *The protestant ethic and the spirit of capitalism*. New York: BN Publishing.
- Weyland, Kurt, 2001. "Clarifying a contested concept: Populism in the study of Latin American politics", *Comparative Politics* 34(11), s. 1-22.
- Åsard, Erik, 2021. "Republikanerna och hotet mot den amerikanska demokratin", *Statsvetenskaplig tidskrift* 123(4), s. 699-715.

Essä

En världsordning i upplösning. Vad nu?

2. Den lågintensiva demokratin utan alternativ, nihilismen och algoritmerna¹

Bo Stråth

Utgångspunkten: en kort västlig saga som kulminerade på 1960-talet

Det vore fel att diskutera utvecklingen i USA sedan 2016 som ett uteslutande amerikanskt problem. Det amerikanska händelseförloppet sedan 2016, accelererande sedan 2025, äger rum mot bakgrund av en mer allmän global tidsanda av eroderande demokrati, nygammal imperialism kring idéer om geopolitik och geoekonomi och värdenihilism där övertygelser om stabila värden löses upp av starka emotioner i digitala sociala nätverk. Demokratier muterar till auktoritära och paternalistiska styrelseformer. Förtecknet illiberal utmanar liberala föreställningar om demokratin. Tendenserna hänger samman och förstärker varandra. Det är detta allmänna sluttande plan, från vilket det amerikanska jordskredet skedde i november 2024/januari 2025 som Jürgen Habermas (2025; cf Stråth 2025) varnar kan inträffa också i Europa om dess ledare inte aktivt griper till motåtgärder.

Demokrati i modern mening, allmän rösträtt för män och kvinnor och med ett parlamentariskt system med substantiellt inflytande över politikens innehåll, fick sitt genombrott under 1920-talet efter massmobiliseringen för det första världskriget. Demokrati som ideal och kampen för demokrati är

¹ Detta är den andra delen i en serie av två artiklar av Bo Stråth på temat "En världsordning i upplösning. Vad nu?". Den första delen, med underrubriken "1. Imperiernas möte i Europa och Europas svar", publicerades i *Statsvetenskaplig tidskrift*, årg. 127, nr 2, s. 305–328.

Bo Stråth var professor i historia vid Göteborgs universitet, professor i samtidshistoria vid Europeiska universitetsinstitutet i Florens och Finlands Akademis distingerade professor i Nordens, Europas och världens historia vid Helsingfors universitet. Som emeritus bosatt i sydvästra Tyskland nära gränsen till Frankrike sysselsätter han sig bl. a. med att skriva bloggar kring ett planetärt perspektiv, www.bostrath.com. E-post: bo.strath@gmail.com

äldre. Genombrottet gällde för en begränsad del av världen, de industrialiserade länderna. Andra världskrigets massmobilisering fördjupade den politiska substansen i parlamentens arbete med idéer om allmän statligt organiserad välfärd, men i en värld som begränsades till vad man kallade Väst: USA, Västeuropa och Japan (efter 1945). 1960-talets expansion av välfärdsstaterna i Västeuropa kan ses som en demokratisk guldålder. Politikens centrum var parlamenten. Det är den tid som den irländske politologen Peter Mair (2013) i en posthumt publicerad bok ser som demokratins kulmination då också nedgången började. Fram till dess var politiken intressebaserad och ideologidrivna av de motstridiga intressen som utvecklades i industrisamhället. Intressena och deras ideologier utvecklade sociala identiteter som bröts mot varandra i nationella parlament. Ur arbetet på kompromisser uppstod nationella identiteter som både överbyggade och vidmakthöll intressebrytningarna.

Om det första världskriget ledde till demokratins genombrott medförde det andra dess fulländning i en liten del av världen som västliga blandekonomiska välfärdsstater med masskonsumtion och massproduktion i ömsesidigt förstärkande dynamik. Keynes' ekonomiska teori legitimerade systemet. Teorin betonade politisk efterfrågestimulans. Tillväxten gav en ständigt växande kaka som underlättade fördelningspolitiken med progressiva skatter som instrument. Välfärden var också ett ideologiskt instrument i det kalla kriget, ett skyltfönster mot statssocialismens Östeuropa. Tilltron var stark till att man med vad som började ses som social ingenjörskonst hade hittat en permanent ordning. Men ingen trodde att historien tagit slut. Det kalla kriget hotade förstöra allt.

Den intressebrytande och -kompromissande demokrati som Mair såg kulminera på 1960-talet byggde på en samhällsdisciplin som skapades under världskrigets tryck, en samhällsdisciplin för nationell sammanhållning. Den fortsatte under det kalla krigets nukleära terror. Trycket lättade efter de sammanhängande Kongo-, Berlin- och Kubakriserna 1960–1962. Avgrunden kändes efter Kuba inte längre så akut nära. Samhällsdisciplinen blev lösare med "1968" som synbart tecken. Också fördelningskonflikterna ökade (Stråth & Trüper 2025). "1968" var en generationsrevolt med protester mot masskonsumtionen, överflödet och miljöförstörelsen. De protesterande krävde global rättvisa och mer stöd för utvecklingsländerna. Protesten spred sig i den västliga världen med olika tyngdpunkter. I Tyskland handlade det om en uppgörelse med hur föräldragenerationen hade släppt fram och understött nazismen, i Frankrike var målet mandarinerna vid universiteten och de Gaulles auktoritära stil, i USA var det Vietnamkriget. Den västliga protesten inspirerade till Pragvåren i Tjeckoslovakien som fick Sovjetunionen att intervensera med vapenmakt. Arbetarrörelsen i väst radikaliserade fördelningsfrågan och ifrågasatte den samförståndsanda som rätt kring att inte låta intressebrytningarna eskalera bortom kontroll. Röster höjdes för medbestämmande och företagsdemokrati med en ny

syn på ägarfrågan. Sammanfattningsvis ökade trycket på demokratin inifrån när det lättade utifrån i det kalla kriget.

Några år före "1968" påbörjades den övergång som Peter Mair identifierade som ett skifte från ideologi- och intressedriven kompromiss i fördelningsfrågan till en professionalisering och teknokratisering av politiken som också innebar en avideologisering. Samhällsvetenskapernas nya teorier om välfärdsstat och samhällsgemenskap legitimerade utvecklingen. De politiska partierna började söka röstmaximering utanför sina intressegrupper varvid såväl intressedefinitionen som dess ideologiska drivkraft urvattnades. Grunderna för de parlamentariska kompromisserna blev svårare att förstå. Politiken blev teknokratisk administration och *government by cartel*, som eliminerade egentlig opposition eftersom meningsfulla skillnader mellan partierna löstes upp. Radikaliseringen kan ses som en protest mot avideologiseringen och teknokratiseringen i en tid när de yttre omständigheterna, det kalla kriget, möjliggjorde ideologisk kamp.

När USA en söndag i augusti 1971 meddelade att man inte längre kunde hålla sitt åtagande i Bretton Woods att binda dollarn vid ett fast guldpris ändrades förutsättningarna för protesten i grunden. Dollarns fall ledde till snabbt stigande inflation som fick världens oljeproducenter, de flesta i den fattiga södern, att chockhöja priserna. Oljetransporterna minskade och deras framtid blev oviss. Byggandet av supertankers bröt samman. Varvsindustrin liksom dess många leverantörer inom stål och andra industrier hamnade i strukturell kris med massarbetslöshet. Det handlade om en kris i vad som kallades den fordiska produktionsregimen kring löpande band och ackordsarbete. Oljeprishöjningen chockerade och överrumplade de politiska ledarna i Väst som såg sig i en systemkris. Den radikala vågen från slutet av 1960-talet kom av sig.

Tredje världen tog vid där "1968" och arbetarradikaliseringen upphörde. Dess ledare såg oljan som ett exempel för andra råvaror. Sammanslutna som G77 krävde de en *New International Economic Order* (NIEO) med höjda råvarupriser och möjligheter att (mot kompensation) socialisera västliga företag i u-länderna. De gjorde under några år (1973–75) FN till huvudarenan för att förhandla kraven med industriländerna. Till det kalla krigets väst-östkonflikt lades en nord-sydkonflikt. De förskräckta västledarna grundade G7 för att avvärja hotet från G77 (Stråth 2023: 109–115).

Detta var situationen som fick arbetsgivarna och kapitalägarna att definitivt ta avsked från den självdisciplin som det kalla kriget påtvingat dem. De följde på den punkten de radikala arbetarna som krävt ökat inflytande över företagen men naturligtvis med andra målsättningar. NIEO med krav på möjligheter att socialisera företag var i tillägg till arbetarradikaliseringen i Västeuropa ytterligare ett incitament att lämna samförståndspolitik.

Krisen i den fordiska produktionsregimen framkallade nya sätt att tänka om produktivitet och profit. Framtiden låg i produktionen av finansiella tjänster. Starka krav restes på deras internationalisering bort från nationella regeringars

kontroll. Det nyliberala uppbrottet påbörjades. I Väst tog Margaret Thatcher och Ronald Reagan, understödda av ekonomisk-politiska teorier av Friedrich Hayek och Milton Friedman, ledningen för uppbrottet från den västliga efterkrigsordning som etablerats i Bretton Woods 1944 och som bildat grunden för några årtionden av fungerande välfärdsdemokrati, som fungerat så väl att många trodde att den var garanterad för framtiden.

I USA hittade Samuel Huntington också en vändpunkt på 1960-talet, men en annan, när han vid mitten av 1970-talet reflekterade över dollarkollapsen 1971–73 och den globala krisen som följde (Crozier, Huntington & Watanuki 1975). Massorna krävde för mycket, hävdade han. Demokratin drev fram krav som översteg de statsfinansiella möjligheterna. Huntington föreslog en balans mellan demokratisk vitalitet och regeringskapacitet genom åtstramning av de demokratiska möjligheterna. Man kan också uttrycka det som att han ville återställa samhällsdisciplinen. Huntington levererade argument till den framväxande nyliberala berättelsen där statsfinansiell återhållsamhet blev ett instrument kring ideal om budgetbalans och skattelättnader som ekonomisk stimulans i stället för statsutgifter som den keynesianska manualen rekommenderade. Demokratin borde enligt Huntington utformas så att den handlade mer om dess former än dess substans. Argumentet lät sig väl förenas med politikens och ekonomins orientering i nyliberal riktning under 1970-talet. Problemet ur demokratisynpunkt var vem som skulle åläggas självdisciplin och vem som skulle slippa den. Fast riktigt så formulerade Huntington det inte.

Det nyliberala genombrottet

Det nyliberala genombrottet under 1980-talet, som förstärktes till vad som närmast kan betraktas som hegemoni under 1990-talet, hängde nära samman med övergången från industriell varuproduktion till finansiella tjänster som tillväxtmotor, särskilt genom kapital- och kreditmarknadernas och valutahandelns avreglering och internationalisering. Investering i pengar blev mottot som ledde till växande inkomst- och förmögenhetsklyftor bort från vad som kännetecknat efterkrigstidens keynesianska välfärdsstater. Spekulativ valutahandel satte press på nationalstaternas regeringar som hade förenat sin efterfrågestimulerande keynesianska politik med en strikt kontroll av kreditmarknaderna och valutahandeln. När den nya friheten allt mer kombinerades med digital teknologi för att läsa trender och fatta spekulativa beslut om att sälja eller köpa med transaktioner på nanosekunder ökade trycket på regeringarna än mer.

Sveriges statsminister Ingvar Carlsson och finansminister Kjell-Olof Feldt illustrerar väl en mer allmän situation som träffade särskilt Europas socialdemokratiska partier och utlöste spänningar mellan regeringschefer och finansministrar redan i fördigital tid. Rolf Gustavsson har beskrivit hur efter

valsegern 1988 samtalstonen mellan dem hårdnade i synen på ekonomin och efterfrågepolitikens möjligheter. Statsministern fick ett vredesutbrott:

Vad är det som pågår i landet? Regeringen har kämpat sig igenom ett budgetarbete där vi med stor möda pressat ned utgiftsökningar mot nollpunkten för att hålla svensk ekonomi i balans. Samtidigt vräker bankerna ut pengar till sina kunder för att öka konsumtionen. Det går inte att öppna en tidning utan att möta jätteannonser om förmånliga lån. Tacka fan för att det blir överhettning i ekonomin (Gustavsson 2010:51).

I efterhand har Carlsson beskrivit avregleringen av kreditmarknaden som sitt största misstag under sina sju år som statsminister. I efterhand har Feldt medgivit att han underskattade följderna av avregleringen men samtidigt hävdar att det inte fanns något val (Gustavsson 2010: 50–55).

Kapitalägarnas frigörelse från nationella hinder tvingade regeringarna till återhållsamhet med statsutgifterna. Stora underskott ledde till ökande räntor för lånen som finansierade underskotten vilket ledde till minskat utrymme för nya framtidsvisioner och skapande politik. Politiken blev en alltmer administrativ hantering av resurser inom givna ramar.

Det intressanta med de båda socialdemokraternas synsätt är finansministerns ståndpunkt att han inte hade något val och statsministerns åsikt att han ångrade sitt beslut vilket innebär att han ansåg sig ha haft just ett val. Man måste ge Carlsson rätt i att det naturligtvis fanns ett val. Men frågan är till vilket pris för ett litet land att stå utanför en internationell trend som sades vara den enda riktiga vägen. Finanspolitik mot de internationella kapitalmarknaderna var ingen lätt uppgift. Den framväxande hegemonin för den nyliberala tolkningsramen gjorde det svårt att stå emot trycket för avreglering och internationalisering. I Frankrike gjorde François Mitterrand 1981–83 ett försök att fortsätta med keynesiansk politik men finansmarknadernas reaktion tvingade honom att avbryta försöket. När avregleringen väl skett var regeringarna fortsatt utsatta för marknadsoperatörernas opinioner vilket begränsade deras handlingsmöjligheter. Vad de än gjorde satte finansoperatörerna ("Marknaden") en tvångströja på dem.

Mer än någon annan förknippas Margaret Thatcher med TINA, *there is no alternative* (till marknaden). Frasen blev efter 1990 allt mer en vägledande slogan. Där fanns i användandet av den ingen närmare reflektion kring vem marknaden var. Marknaden blev en fetisch, en abstraktion som blev konkret i den politiska oförmågan att handla. De krafter som dolde sig bakom mystifieringen av marknaden tvekade inte att slå till om de ansåg att regeringarna handlade fel. Därvid agerade de som fiskstim. Den förändrade kontrollen över valutakurser och räntenivåer hade kännbara politiska återverkningar. Margaret Thatcher förstärkte intrycket av en alltmer hjälplös demokrati med argumentet

att den var alternativlös inför marknadens krav. Den tendens till professionalisering och teknokratisering av politiken i de västliga demokratierna som Peter Mair fann i 1960-talet accelererade, men inte för att politiken handlade om röstmaximerande administration av välfärd utan därför att det inte fanns några alternativ till "marknadens" diktat. Den politiska konflikten och konkurrensen mellan alternativ med olika framtidsvisioner försvann när alla samlades på ett politiskt mittfält i en sorts partikarteller. Inledningsvis handlade samlingen om röstmaximering som efter 1990 under nyliberalismen kombinerades med marknadsanpassning. Begreppet *post-politics* har myntats för att beskriva utvecklingen. När protesterna mot arrangemanget växte och de etablerade partierna saknade förmåga att fånga upp missnöjet, där fanns ju inga alternativ till den teknokratiska *muddling-through* som etablerats, trädde politiska entreprenörer i dagen med förmåga att ta hand om frustrationen (Pepijn 2019). Det var de autokratiska paternalisterna som Stephen Hanson och Jeffrey Kopstein (2024) beskrev i den första artikeln i *En världsordning i upplösning* (Stråth 2025), med Donald Trump som kronan på verket.

Colin Crouch (2009) har beskrivit hur regeringarnas keynesianska efterfrågefokuserade budgetpolitik allt mer gick över i privatbankernas stimulans av efterfrågan med hjälp av krediter vilket gick hand i hand med privatiseringen av en rad statliga och kommunala tjänster inom t.ex. skola och sjukvård. Crouch har gjort teori av Ingvar Carlssons och många andra politiska ledares upplevelser. Crouch talar om privatiserad Keynesianism. Staternas växande passivitet ledde till en privatisering av efterfrågestimulansen från statsbudgetarna till nya former av kreditgivning, särskilt kreditkorten.

På ett urvattnat och avideologiserat, eller hegemoniskt högideologiserat, om man så vill, politiskt mittfält uppstod allmänt samförstånd kring övertygelsen att parlamenten var underkastade marknadens krav. Den nyliberala globaliseringsberättelsen som efter 1990 var hegemonisk fram till kollapsen 2008 legitimerade ordningen utan stor debatt. Den var som sagt alternativlös. Under den diskursiva ytan förändrades arbetsmarknaderna i grunden, inte minst vad gäller intresserepresentationen, särskilt den fackliga, där stora grupper av flyktiga låglönearbetare hamnade utanför välfärden. Också finansmarknaderna förändrades i grunden genom deras närmast fullständiga internationalisering, vilken slog tillbaka på de nationella regeringarnas budgetrestriktioner. Baksidan av globaliseringsberättelsen, de nationella regeringarnas minskade handlingsfrihet och uppkomsten av ett transnationellt prekariat, försvann under berättelsens hegemoni.

Den lågintensiva demokratin

Susan Marks (2000) var tidigt ute i en bredare litteratur som visar hur den nyliberala demokratin blev lågintensiv: formell med allmän rösträtt men utan

stort inflytande över den politiska substansen. Det var den formen som spreds över världen med globaliseringsberättelsen där demokrati under marknaden var den styrelseform som blev allt mer allmän. Nyliberal ekonomi gick hand i hand med nyliberal demokrati, en ny form av demokrati i jämförelse med den som byggt välfärdsstaterna. 1960-talets livaktiga samhällskritik försvann och den offentliga debatten ändrade karaktär. Normen och nomenklaturen för att definiera demokrati kom att handla om formella kriterier som rösträtt, fria och hemliga allmänna val, yttrandefrihet osv., men inget sas om hur väljarna kunde påverka den politiska substansen i frågor som social rättvisa och välfärd. Ökande sociala klyftor i spåren av globaliseringen lämnades utanför. Marks visar hur de fria och korrekta valen lämnade de djupare maktkoncentrationerna och sociala orättvisorna orörda. Hon hävdar vidare att ideologin kring den lågintensiva demokratin essentialiserar det lågintensiva demokratibegreppet genom att polärt ställa det mot odemokrati i stället för mot den föregående mer substansinriktade formen. Hon talar om teleologisk eskapism när hon hävdar att politiska rättigheter värda namnet och inte bara formen måste komma före ekonomiska och sociala rättigheter och att politiska rättigheter handlar om att kunna gestalta framtiden och förändra vad som upplevs vara fel. Med politiska rättigheter menar hon påverkansmöjligheter av politikens innehåll, inte bara att i acklamation slå på sköldarna.

Andrew Lang (2011), som i likhet med Marks skriver från ett folkrättsperspektiv, understöder argumentet om utvecklingen av en formell lågintensiv demokrati som den politiska kärnan av det nyliberala genombrottet, avpolitiseringen av det politiska. 1990-talet såg en kraftig expansion av demokratin i världen i spåren av Sovjetväldets kollaps. Expansionen handlade om mycket mer än Östeuropa. Civilsamhällen med demokratirörelser och enväldshärskares störtande uppstod lite varstans i Latinamerika, Afrika, Asien och Mellanöstern. Medierna jublade över de auktoritära regimernas fall och demokratins genombrott som gick hand i hand med den nyliberala globaliseringsberättelsens triumftåg.

I de kritiska akademiska kommentarer som uppstod efter 2000 uttryckte begreppet lågintensiv samma sak som begreppet alternativlös. Lågintensiv var det kritiska begreppet från den akademiska granskningen utifrån, alternativlös var det disciplinerande begreppet inifrån från politiska ledare. Innebörden av båda var att demokrati i dess nyliberala form handlade mer om form än substans och i grunden var ett uttryck för avpolitisering. Den demokrati som under hegemoniskt gillande urvattnades i Väst under begreppet alternativlös hade bara existerat under några årtionden efter andra världskriget men byggde på ett och ett halvt århundrades kamp sedan 1830-talet som en motrörelse till industrialiseringens avigsidor och mobilisering av befolkningar för två världskrig. Att demokrati i den mening som den etablerades i Väst efter 1945 skulle spridas över världen samtidigt som den tömdes på mening i Väst var

naturligtvis en illusion som framgångsrikt doldes under den mäktiga globaliseringsberättelsen. Ingen ville se att det var skillnad på demokrati och demokrati.

Samuel Moyn (2010, 2018) har visat hur mänskliga rättigheter följde demokratin i urholkningen av substansen och i koncentrationen på formen. En viktig mänsklig rättighet blev skydd av egendom medan sociala rättigheter var substanslösa. Multinationella företag blev subjekt som omfattades av mänskliga rättigheter. Man anar uländernas krav på möjligheter att socialisera företag bakom den positionen. Moyn talar om de mänskliga rättigheterna i den nyliberala malströmmen (Moyn 2018: 173; cf Stråth 2023: 161). I folkrätten skedde en förskjutning från staterna mot individerna som rättssubjekt varvid också företagen som juridiska personer jämfördes med individer som fysiska personer.

Den lågintensiva demokratin undvek att tematisera intressekonflikten på arbetsmarknaden och frågor om företagsdemokrati och omfördelning försvann från debatten. Stora delar av alltmer segmenterade arbetsmarknader uteslöts från intresserepresentation. Klasskonflikten försvann från demokratiteorin. Föreställningen om ett klasslöst konsensusamhälle åtföljdes av ökande tecken på social marginalisering och samhällslig desintegration. Dani Rodrik (2000) talar om globaliseringens trilemma där nationalstaten, demokratin och den gränslösa marknaden bildar en triangel men där bara två av dem kan samexistera. Rodrik beskriver teoretiska sammanhang snarare än empiriska: Demokrati och nationalstat kan inte fungera med en gränslös marknad. Demokrati och en gränslös marknad kan inte fungera med nationalstater som lokus för demokratin. Nationalstater kan inte vara demokratiska om marknaden är gränslös.

Den autokratiska paternalismen

Den nyliberala kollapsen i en amerikansk spekulationsbubbla 2008, uppblåst av världens gränslösa och naiva tro på dollarn, resulterade i chock följd av massiva finanspaket från regeringarna för att rädda de spekulerande bankerna, *too big to fail*. Politiken var fortsatt alternativlös i den thatcherska meningen att den dikterades av marknaden. Opinioner bildades som riktade fokus på globaliseringens förlorare. Hegemonin hade handlat om vinnarna som vägen för allas framgång. Den grekiske ekonomen Yanis Varoufakis (2011: 135), för en tid också finansminister, har formulerat skillnaden mellan vinnarna och förlorarna: "The rich... had discovered an ingenious way of getting richer – by trading on paper assets packaging the dreams, aspiration and eventual desperation of the poorest in society." Förlorarna artikulerade folklig vrede och politikerförakt mot de etablerade partierna och deras företrädare. När politiska entreprenörer framgångsrikt började kanalisera missnöjet fokuserade de på nationen som globaliseringens förlorare som måste återskapas. En populistisk

nationalistisk protest uppstod riktad mot det politiska etablissemangen som förvaltat globaliseringen, "kosmopoliterna," "globalisterna." Med begrepp som illiberal demokrati tog ledare med auktoritära ideal upp kampen mot den nyliberala demokratin. Paternalismen bredde ut sig som regeringsstil som Hanson & Kopstein (2024) och andra i en rik forskningslitteratur har noterat (se t.ex. Levitsky & Ziblatt 2018 och Lewis 2018). I spåren följde mer radikala argument om en djup stat där experter förkvävde initiativ och andra konspirationsteorier som Hansson & Kopstein (2024) dokumenterar i ett kapitel med rubriken *The Deep State Bogeyman*. Det är denna utveckling som bildar bakgrunden till Trumps USA som den beskrevs i första delen av "En världsordning i upplösning. Vad nu?" (*Statsvetenskaplig tidskrift*, årg. 127, nr 2).

Reaktionerna på den finansiella kollapsen och den massiva räddningsinsatsen med skattepengar drog politiken åt höger i form av populism och auktoritär paternalism som utmanade den parlamentariska administrationen av en politik som sas vara utan alternativ. Alla hade sedan 1990 samlats kring den principen på ett tänkt mittfält som definierades av marknaden och vad som sas vara dess krav. Fram till den alternativlösa politikens triumf gick den parlamentariska konfliktlinjen mellan höger och vänster, vilka båda var ideologiskt och intressebaserat definierade. Konflikten och kompromissen mellan dem höll samman mittfältet. Poängen är att kompromisserna utgick från ideologiska och intressedefinierade brytningar, som förstärkte mittfältet men nu förkvävdes av vad som sas vara en alternativlös marknad. Förhandlingsutrymmet som förstärkte demokratin försvann. Efter 2008 uppstod konfliktlinjen igen men nu inte i mitten utan till höger om mittfältet, en linje som länge kom att handla om huruvida den skulle vara en gräns, en brandmur eller en förhandlingslinje. Förskjutningen sker mot förhandlingslinjen. Det är kring den linjen som Marie Le Pen och Emanuel Macron leker katt och råtta om vem som är mitten och vem som är höger och delar nationen. Bådas försök att ena den, gör den högst polariserad. I den röstmaximeringsprincip som gäller övertar den självproklamerade mitten högerretoriken verbalt och förskjuter den politiska substansen mot höger men hävdar att den är bättre därför att den kommer från mitten eller från vänster. Sammantaget sker en förskjutning av normer och språk liksom politisk substans högerut. Invandringsfrågan är katalysatorn.

Frankrike är bara ett av flera exempel. Man ser mönstret i EU där ledaren för de konservativa partierna i Europaparlamentet, EPP, Manfred Weber söker en mittenposition mellan högerpopulisterna och vänstern dit också de tidigare mittenpartierna trängs undan av Webers höger som säger sig vara mitten. När den moderata, liberalkonservativa högern försöker definiera sig som mitten följer automatiskt också en förhandlingslinje högerut till ytterhögern. I det perspektivet får Italiens högerpopulistiska regeringschef Georgia Meloni en nyckelroll inte bara i Italien utan också i EU. Hon omhuldas även av Trumpregeringen

som inte vill något hellre än att göra en konfrotativ högerpopulism i Europa till mainstream.²

Demokratins erosion efter 2008 från dess lågintensiva status i riktning mot illiberala, auktoritära och paternalistiska regimer beskrevs länge som en smygande död, ännu under Trump 1 (Levitsky & Ziblatt 2018). Efter ett halvår av Trump 2 måste man i USA tala om en nedgång som liknar ett jordskred. Ingen talar längre om en smygande död. Det är den situationen som Europa äntligen – självkritiskt men med självförtroende – måste förhålla sig till utan att mumla i skägget. Och fråga sig hur nära en amerikansk utveckling man är.

Det nihilistiska problemet: det gränslösa, det måttlösa, det sanslösa, det värdelösa

Efter avskedet från den fordiska produktionsregimen, som byggde på industriell tillverkning med tidsstudier, ackordsarbete och löpande band som metod och investeringar i fasta anläggningar (*bricks and mortar*) som varade över årtionden och med olja som drivmedel växte ett monetärt tänkande fram. Framtidens lönande värdeskapande låg inte i industriell varuproduktion utan i handel med finansiella tjänster. Mervärdet låg i pengarna själva som var den nya såväl insatsen som färdigprodukten. Med den synen växte motståndet mot de nationella regeringarnas kontroll av handel med valutor och andra finansiella tjänster. Kraven på frihandel över nationella gränser för finansiella tjänster växte. Under 1990-talet släpptes de finansiella marknaderna loss från sina nationella bindningar men frigörelsen började redan under 1980-talet.

Monetiseringen av ekonomin växte exponentiellt när den ekonomiska tillväxtmotorn försköts från fasta tillgångar till penningportföljer. Profiten låg i att investera i pengar och handla med pengar. Måttstocken som stod för prissättningen i varuhandeln, pengarna, blev själv föremål för prissättning och fick därvid ett flyktigt värde. Den nyliberala erans monetisering förvandlade allt mer värden till priser som gjorde dem relativa, förhandlingsbara och till föremål för spekulation. Grundbulten i den gamla ordningen, guldpriset, försvann i ett hav av flytande värden. På den gränslösa marknaden blev även de värden som bar upp demokratin förhandlingsbara. Inte bara materiella värden

2 Möjligen företräder Meloni en ny politikstil i gapet mellan moderat liberalkonservativ och högerpopulism. Trots ursprunget i den nyfascistiska rörelsen följer hon inte riktigt det högerpopulistiska auktoritär-paternalistiska mönstret även om tecken i den riktningen finns, som t ex omstöpningsen av RAI, den offentligrättsliga radio- och TV-sändaren. Hion bildar inte en gemensam front med Lega-ledaren Matteo Salvini, vars högerpopulistiska parti ingår i regeringsunderlaget, vilket uttryckts i att hon uppträder mer moderat i invandrarfrågan än Salvini och distanserar sig från den Putinvänlige Lega-ledaren genom sitt stöd för Ukraina. Hon håller Salvini på distans. Frågan är om hon egentligen inte söker fylla ett tomrum som uppstod när Italiens kristdemokratiska parti kollapsade under 1990-talet, det tomrum som Berlusconi också sökte fylla utan att riktigt lyckas. På motsvarande sätt balanserar Meloni också i Europa mellan moderat- och ytterhöger. Exemplet visar hur komplex politiken till höger är. Att tyngdpunkten i politiken förskjutits högerut är klart, men innebörden är inte lika klar.

utan också immateriella värden och etiska principer dras in i den nihilistiska trenden där allt får ett pris som kan förhandlas. Absoluta, ovärderliga värden blir värderliga och förhandlingsbara. Mänskliga rättigheter var inte så absoluta som de sas vara. Det gällde inte bara USA. Europeiska regeringar och EU betalar pizzi till skrupellösa auktoritära härskare söder om Medelhavet för att de ställföreträdande ska stå för nihileringen av Europas värdekanon. Asylrätten får ett pris och är inte längre absolut. Värdena blir gränslösa, måttlösa, sanslösa och – värdelösa (Stråth & Trüper 2025).

Donald Trump är den perfekta synbara illustrationen av denna utveckling och techoligarkernas man för nytt värdeskapande. Inget representerar detta värdeskapande kring det gränslösa, det måttlösa och det sanslösa som slutar i det värdelösa bättre än Trumps AI-bild på sig själv som påve. I sin svåröverträffade narcissism tror han möjligen på bilden som en möjlig realitet liksom han tror på sig själv som Nobels fredspristagare, vilket i sig är en nihilism där man tror att allt kan köpas. Digitaliseringen av handeln med värden har accelererat utvecklingen. Sociala medier utvecklar en ömsesidigt förstärkande dynamik mellan ständigt nytt värdeskapande och konsumtion av värden (Stråth & Trüper 2025).

En viktig aspekt av nihilismen är att regler och kulturella koder för det offentliga rummet och representation av politisk makt löses upp. Det offentliga blir privat och det privata blir offentligt. Historikern Christopher Clark redogör i en artikel för en TV-sänd presskonferens i Vita huset i februari 2025, där First Buddy Elon Musk skulle redogöra för det nyinrättade DOGE, Department of Government Efficiency. Clark kände fasa när han såg och hörde hur Musk pratade osammanhängande och utan belägg om hur han och hans team hade upptäckt storskaliga bedrägerier och bottenlös korruption. President Trump satt vid sitt skrivbord i Oval Office i mörk kostym. Musk stod i jeans och överrock med MAGA-keps på huvudet, som han bara tog av sig för att torka svett ur pannan. Hans rörelser var klumpiga och han talade utan att söka ögonkontakt med journalisterna som hukade framför honom. Möjligen var han påverkad av ketamin. Han hade med sig sin fyraårige son som heter X Æ A –Xii. När fadern talade petade sonen snor ur näsan som han till presidentens synbara förfäran kletade fast i ett hörn av det ärevördiga Resolute Desk (Clark 2025). Ingen av aktörerna tycktes i stånd att förstå den offentliga karaktären av presskonferensen. Den var så offentlig en sådan tillställning kan vara i det rum som för de flesta amerikaner mer än något annat representerar presidentämbetets auktoritet. Den radikala informaliteten som de båda *dudes* och barnet utstrålade, som om de träffades privat hemma hos sig, var obscen, skriver Clark.

Exemplet må vara extremt, men det representerar en trend: offentlighetens regelupplösning. Ett annat exempel är Natomötet i Haag i juni 2025, där hovbugningarna och -nigningarna för Daddy Donald, som generalsekreteraren kallade honom, var ett uttryck för vad man måste beskriva som en historisk

meningskris. I en krigisk tid med existentiella frågor att diskutera samlades 32 stats- och regeringschefer för ett möte vars huvudsakliga mål var att hålla Trump på gott humör. Med det syftet måste det hållas kort, bara ett par timmar, för att inte Trumps uppmärksamhetskurva skulle falla samman. Alla gratulerade sig när målet nåtts tack vare avsaknad av substans att diskutera. Allt var en hovceremoni av krypande underdånighet med 31 världsledare i dans kring guldkalven, ledare nummer 1. Generalsekreteraren var synbart förtjust i rollen som överste hovnarr. Enda sakfrågan på bordet var fem procent av nationalprodukterna till försvaret, men det var ingen diskussionsfråga utan ett diktat, en bisarr talmystik gripen ur luften av Trump man fogat sig i före mötet utan sakdiskussion. Är det så Europas ledare vill säkra Europas säkerhet? Om inte, varför gör de så? Ett möte där den ombytliga Trump förhållit sig lugn förkunnas vara en bekräftelse på allvaret i USA:s Nato-engagemang. Verkligen? Varför fanns det ingen vuxen i rummet? Ryggrad? Självförtroende och självaktning? Ledaregenskaper? Tillställningen var en såpopera, där offentligheten inte handlade om ventilerings av allvarliga sakfrågor utan om hovceremoniella koder och teckentydningar, där sociala medier efteråt lidelsefullt diskuterade saker som om ett leende egentligen inte var ett hånleende.

Den tro på den gränslösa marknadens möjligheter som förstärktes under 1990-talets bonanzaår kopplades till en lika stark tro på nuets möjligheter när i samband med finansmarknadernas liberalisering kontrollen över kreditgivningen privatiserades till utställare av kreditkort och andra finanskällor som tillhandahöll krediter för omedelbar konsumtion. De långa framtidshorisonerna från plantänkandets tid – när återuppbyggnaden efter andra världskriget tog fart och välfärdsstaterna expanderade – försvann i ett avlägset soldis och blicken drogs in i ett hektiskt nu där det gällde att konsumera så länge festen varade. Den tänktes vara länge, men nuet var ändå hektiskt till följd av yran. Det modernas tidsregim kring distinktionen mellan det förflutna, nuet och framtiden, som höll samman värdeordningen, löstes upp och övergick i en gränslös presentism (Hartog 2003; Stråth 2023).

Den nyliberala tolkningsmakten och monetiseringen, finansmarknadernas frigörelse, i förening med den digitala makten i sociala medier drev på utvecklingen mot det gränslösa, det måttlösa, det sanslösa och slutade med det värdelösa i ett nu som blivit ständigt. Ett tidstypiskt uttryck för det måttlösa och det sanslösa var när den tyske finansmannen Josef Ackermann hävdade att 25 procent årlig rendit var en framtida standard för kapitalinvesteringar och handel med pengar. Han bar sitt mål som en monstrans framför sig outtröttligt förkunnande att det var realistiskt. Målet var en trossats. Kunskapen i internet var gränslös. Algoritmerna i finansoperatörernas händer skapade värden av dittills oanade proportioner och drev spelet till avgrunden där allt förstördes i kollapsen 2008. Demokrati och nihilism går inte bra ihop. Demokrati bygger på värden.

Algoritmernas makt

De sociala medierna blev en utmärkt förstärkare av denna måttlöshetens pre-sentism, där kommunikationerna blev kortare, snabbare och enkelspårigare. Följden blev med algoritmernas hjälp ett förrått språk, där hätskheten och emotionerna förändrade den offentliga debatten och det politiska samtalet på ett förödande sätt med förenklingar och förkortningar av komplexa saker. Hätskhet och emotioner var säkert i sig inga nyheter i den offentliga debatten, men tempot och spridningen var nytt och gjorde allting mer komprimerat. I de sociala medierna finns rötterna till politikens infantilisering och banalisering när varje politiker och andra offentliga personer med självaktning känner sig utvald att uttrycka en mening om stort som smått för att visa att man är present. Språket utarmas när känslor och intellektuella tankar uttrycks med emoji.

Giuliano da Empoli har i en liten skrift med en historisk liknelse förklarat inte bara vad som står på spel utan också aningslösheten inför techoligarker-nas offensiv. Under de senaste tre decennier har de politiska ledarna i de västerländska demokratierna betett sig som aztekerna när de ställdes inför conquiastadorernas vapentekniska uppfinningar, skriver da Empoli. Ställda inför åskan och blixten från internet, sociala nätverk och AI har de underkastat sig i hopp om att lite älvstoft ska falla över dem. Deras foglighet är ingen lösning för att säkra demokratins överlevnad. Efter att ha låtsats respektera demokratins spelregler så länge de befann sig i en underlägsen position, tvingade de techoligarkiska conquistadorerna gradvis på de aningslösa aztekerna i modern form sitt imperium (da Empoli 2025: 12–13). I Europa finns fortfarande regeringarna som en tänkt motkraft till techplattformarnas makt men med vaga ambitioner att reglera den. I USA tycks situationen handla om en fusion med regerings-makten. Europas demokrati är deras nästa mål.

I sin aforistiska stil berättar da Empoli om intryck från möten runt om i världen som rådgivare åt ledande italienska politiker och redogör för hur svårt politikerna hade att förstå och ta till sig vad den digitala revolutionen innebär.

Men det fanns undantag. Da Empoli berättar bl.a. om Henry Kissinger på en konferens 2015 där Kissinger hade tänkt att hoppa över sessionen om artificiell intelligens, som han inte visste något om. Men av tysk noggrannhet dök han ändå upp. Och där blev han som träffad av blixten: grundaren av DeepMind höll på att presentera en programvara som skulle slå världsmästaren i go. Kissinger förstod genast att det stod mycket mer på spel än digitaliseringen av ett brädspele. Och tvärtemot vad han trott berörde det honom direkt, i egenskap av "historiker och statsman på deltid." För första gången, konstaterade Kissinger, förlorar mänsklig kunskap sin personliga karaktär, individer förvandlas till data och data blir dominerande. AI är inte bara en enkel maktaccelerator som politiken, utan en ny form av makt som skiljer sig från alla maskiner som människan hittills har uppfunnit. Om automatiseringen handlade om medlen, handlar AI om målen. Den sätter upp sina egna

mål och utvecklar en förmåga som man trodde var förbehållen människor. Den fattar strategiska beslut om framtiden.

Där hans yngre kollegor och demokrati-advokater eller företagsoptimister från Davos, den välvillige *Davos man*, ännu bara såg en teknisk utmaning, förstod Kissinger att AI är en politisk utmaning. Av statsmännen i Kissingers generation som upplevt krig i sin ungdom gick ingen i fällan att se makt som en tävling mellan teknokrater beväpnade med PowerPoint-presentationer, sammanfattar da Empoli sina intryck från mötena (2025: 126–127).

Dilemmat som har präglat politiken under 1900-talet var förhållandet mellan staten och marknaden: hur stor del av våra liv och av samhällets funktioner ska kontrolleras av staten och hur stor del ska överlåtas åt marknaden och civilsamhället? Från den utgångspunkten argumenterar da Empoli, att den avgörande skiljelinjen under 2000-talet blir den mellan människan och maskinen. I vilken utsträckning ska våra liv underkastas mäktiga digitala system, och på vilka villkor? I slutändan måste individer och samhällen bestämma vilka aspekter av livet som ska förbehållas mänsklig intelligens och vilka aspekter som ska anförtröas AI eller samarbete mellan människa och AI. Och varje gång de väljer att prioritera människan, där AI skulle ha kunnat garantera effektivare resultat, kommer det att finnas ett pris att betala (da Empoli 2025: 131). Och vice versa skulle man kunna tillägga.

Vilka individer är det då som ska avgöra relationerna mellan AI och mänsklig intelligens? För närvarande råder ingen tvekan om att det är techoligarkerna som ser valet som deras uppgift. Ser man vicepresidenten Vance som representant för politiken och tänker på hans yttrande vid säkerhetskonferensen i München i februari 2025 (Stråth 2025) råder ingen tvekan om att i vart fall ledande företrädare för amerikansk politik instämmer. Da Empoli kontrasterar Kissingers syn på AI grundad i en djup historisk bildning med Mark Zuckers ignorans. "Det är fantastiskt att vara tillbaka i Peking" skriver Facebookchefen till ett foto på sig själv i joggingsshorts på Tiananmentorget där tusentals studenter massakrerades av militären i juni 1989 (da Empoli 2025: 126).

Slutsatsen är given. Det är fundamentalt viktigt att parlamenten och regeringarna tar över kontrollen och regleringen av AI och gör det med besked och stor klarhet. Europas ledare måste därvid profilera sig mot den politik i USA som vicepresidenten företräder. Det handlar inte bara om regler vad gäller AI utan också för umgänget i internet och dessutom om att skapa europeiska plattformar, moln för lagring av data, navigationssystem (basen finns med Galileo) m.m. Det handlar vidare om insikten att det är bråttom. Det handlar slutligen om ståndaktigheten att inte köpa sig fri från amerikanska tullar i varuhandeln genom att avsäga sig regleringen av algoritmerna i tjänstehandeln.

Vad nu Europa?

I det läge som här beskrivits är det dags att knyta an till Etienne Balibars argument för ett socialt Europa som svar på situationen (Stråth 2025). Uppgiften handlar om att leta efter de historiska förutsättningarna för Balibars förslag.

Under 1970-talet var det europeiska integrationsprojektet svårt anslaget. Jordbrukspolitiken var felinriktad och tullunionen var inte tillräcklig i letandet efter Europas plats i världsordningen. Krisen i dollarkollapsens spår kastade sin skugga över projektet. Frankrikes president Valéry Giscard d'Estaing och Västtysklands förbundskansler Helmut Schmidt arbetade på en europeisk valuta som ersättning för dollarn. Dessförinnan hade Edward Heath, premiärministern i Storbritannien, EEC-medlem sedan 1973, och den västtyske kanslern Willy Brandt skisserat en valutaunion mellan en EEC-valuta och pundet, en mer avancerad plan än Giscard d'Estaings och Schmidts. 1974 tvingades Heath bort från ledarskapet av Margaret Thatcher, som tänkte i helt andra banor, och Willy Brandt avgick efter det att en östtysk spion upptäcks i hans omgivning (Stråth 2023: 179–180). Det europeiska kairosmomentet som svar på dollarns fall gick förbi, men efterträdarna d'Estaing och Schmidt knegade vidare i mer teknokratisk riktning. De kallade ledarna för USA, Storbritannien, Japan och Italien till ett möte i Rambouillet utanför Paris i november 1975. Det var grunden till vad som året därpå blev G 7 när Kanada tillkom. Giscard d'Estaing och Schmidt ville framför allt ha USA:s välsignelse för ett mer självständigt europeiskt valutasamarbete som ersättning för dollarn som fallerat. Kissinger var bestämt emot sådana planer, men mötet hittade lösningen på det hotande sammanbrottet. Man la valutafrågan åt sidan och enade sig om en industri-ländernas front mot Tredje världens NIEO-krav, G 7 mot G 77 (Stråth 2023: 109–115).

Det europeiska valutasamarbetet kom att handla om ecu och valutaorm i skuggan av en dollar som återhämtade sig utan guldbindning. Men under 1970-talets europeiska dysterhet fanns hela tiden en strömning med krav på ett tätare Europa. Den strömningen flyttade från valutorna till representationen. 1979 valde folken i de nio medlemsländerna för första gången direkt sina representanter till Europaparlamentet som dessförinnan varit en församling av delegater som utsetts av regeringarna.

Dollarna är vår valuta men nu är den ert problem, hade den amerikanske finansministern sagt till européerna när USA gav upp bindningen till guld. Dollarn svävade fritt i förhållande till andra valutor men förblev i brist på annat värdemätaren även utan guldtäckning. Alla andra valutor hade att anpassa sig. Problemet var att ju svagare dollarn blev ju mer ökade inflationen. 1979 drog Federal Reserve i nödbromsen med en osedvanlig åtstramningskur som skickade räntorna i höjden, sänkte reallönerna och ökade arbetslösheten. Det var Carter-administrationens avsked från keynesianska tankar. För att undvika kapitalflykt över Atlanten gav sig Västeuropa in i ett räntekrig med USA, som de

till slut fick ge upp. President Reagan fortsatte på den inslagna vägen med en starkare dollar lösgjord från bindningar och en snabb nedmontering av Bretton Woods-ordningen som i Europa hade bildat ramen för de keynesianska blandekonomierna. I den nya ordningen fortsatte dollarn att vara kung utan annan garanti än tron på den i brist på annat och européerna anpassade sig. Nedmonteringen av Bretton Woods ackompanjerades av en apologetisk hyllning av ekonomisk frihandelsteori vad gällde varor, kapital och tjänster. Avreglering, fria kapitalrörelser, privatisering, skattesänkningar för företag, nedskärning av statsapparaten ("big government") och välfärdsstaten (som i USA aldrig hade en dimension som i Europa trots Lyndon Johnsons great society-program) blev Reaganerans ekonomiska instrument (Wilenz 2008; Arrighi 2010). Europa följde efter. Frankrikes president François Mitterrand och finansminister Jacques Delors gjorde ett sista keynesianskt efterfrågestimulerande försök 1981 men de attacker mot francen med valutaflykt som följde tvingade dem att kasta in handduken två år senare.

Delors var som finansminister den som tvingades verkställa den finanspolitiska åtstramningen, vilket han gjorde så konsekvent att både Storbritanniens premiärminister Margaret Thatcher och Västtysklands kansler Helmut Kohl, som båda helt följde Reagan, såg honom som nyfrälst för nyliberal teori. När Mitterrand av mer personliga skäl inte ville lansera Delors som kommissionspresident från 1985 grep de in och övertalade Mitterrand. Delors var deras garanti för ett nyliberalt marknadseuropa.

De misstog sig grundligt. Det skulle snart visa sig att den franska åtstramningspolitiken inte handlade om övertygelse utan om insikten att den keynesianska blandekonomin inte fungerade i ett land. Men kanske i ett europeiskt arrangemang, tänkte Delors. Hans plan blev att utveckla ett alternativ till det USA som ensidigt sagt upp Bretton Woods och med en flytande dollar navigerande fritt, växlande mellan ett produktionsimperium och ett konsumtionsimperium. Delors noterade att USA behöll sina *privilegier* kring dollarn men hade givit upp sitt transatlantiska ansvar som följde med dollarns prioriterade och privilegierade ställning. Redan som finansminister hade han kritiserat situationen: "Imaginez que la France puisse financer son déficit commercial en créant des francs acceptés par tous", tänk er att Frankrike skulle finansiera sitt handelsunderskott genom att skapa en franc som godtogs av alla (Bitumi 2017: 7). Han hade brutalt kommit till insikten att det inte gick. Men kanske med Europa?

Alessandra Bitumi (2017) har i en väldokumenterad artikel undersökt hur Jacques Delors, som fått sin politiska skolning inom den katolska arbetarrörelsen, mot den här bakgrunden började arbeta på en berättelse om och en politik för ett socialt Europa som en kontrast till dollarns nyliberala USA.

Vid sin sida som vicepresident i den nya kommissionen 1985 fick Delors Lord Cockfield som varit finans- och handelsminister i Margaret Thatchers regering, från 1983 friställd från departementsansvar för att som enmans

think-tankminister hjälpa Thatcher att föra in de nyliberala vindarna från Reagans USA i den nystart av det europeiska integrationsprojektet det rådde principiell enighet om. När Thatcher gjorde Lord Cockfield till kommissionär och vicepresident 1985 var det som förstärkning till vad hon trodde vara den nyliberala Delors. Thatcher skulle missta sig också vad gäller Lord Cockfield som blev arkitekten av den inre marknaden med dess fyra friheter för varor, kapital, tjänster och personer, kärnelementet av Single European Act som EC antog i februari 1986 och som planenligt kom att mynna ut i Maastrichtfördraget 1992. 1985 hade Lord Cockfield i en rapport listat 300 åtgärder som krävdes för att genomföra den inre marknaden. Den inre marknaden hade en social dimension, ett socialt marknadseuropa med idéer från katolsk socialdoktrin och den västtyska sociala marknadsteorin.

Den givna bakgrunden var den nyliberala berättelsen som fortfarande hade Friedrich Hayek som en ledande referenspunkt. Hayeks nyliberala definition av (marknads)frihet hade inte mycket med *laissez-faire* att göra. Hayek var Thatchers husfilosof, men det var mer hans politiska tankar kring frihetsbegreppet som tilltalade henne än hans ekonomiska som hon förstod mindre av. Marknadens friheter var i Hayeks syn regelbaserade och på den punkten kunde Delors och Lord Cockfield knyta an och undvika att bli uppfattade som arkitekter av ett motprojekt. Den sociala dimensionen skulle komma till uttryck i reglernas utformning. Samtidigt började i USA *the Age of Reagan* med en utveckling i riktning mot *laissez faire* med avreglering, övergång till finanskapitalism med borttagande av regleringar av kapitalrörelserna, privatisering av offentliga verksamheter, skattesänkningar för företagen och nedskärning av välfärdspolitiken. Löftena om budgetdisciplin gick hand i hand med snabbt växande budgetunderskott och statsskulder. Motsägelserna mellan praktik och retorik i vad som kallades Reaganomics var uppenbara för den som ville se och skapade en kontrast till det Europa som Delors ville bygga. Det är inte mycket som tyder på att Thatcher såg kontrasten. I motsats till hennes förväntningar skulle inte Delors, assisterad av Cockfield, bli mannen som förvandlade *Europeanism* till *Thatcherism*. När hennes missbedömning blev klar för Thatcher är oklart men Delors gjorde egentligen inget för att dölja sin plan. I sina tal och skrifter förmedlade Delors sin politiska och ekonomiska vision av Europa i kontrast till en angloamerikansk modell kring ett atomiserat och privatiserat samhälle, styrt av kravet på åtskillnad mellan stat och marknad under marknadens överhöghet, individcentrerat och besatt av självreferens. Den skillnad Delors såg mellan Europa och USA handlade om olika konceptualiseringar av banden mellan individer i en värde- och normgemenskap (Bitumi 2017:10). Skillnaderna ledde till olika tolkningar av frihetsbegreppet, statens roll och marknadens betydelse. Det normativa ideal som föresvävade Delors var att göra ekonomisk dynamik kompatibel med social rättvisa. En sådan ordning skulle konsolideras i Europa för att spridas i världen i motsats

till en amerikansk världsordning som liknade räven i hönshuset. Med dessa planer såg sig Delors som en socialingenjör (Bitumi 2017: 11). Ett mer integrerat Europa skulle hinna ikapp USA vad gäller teknologisk innovation och därmed svara på vad Servan-Schreiber tjugo år tidigare hade kallat den amerikanska utmaningen (Servan-Schreiber 1967). Delors sociala Europa grundade sig på etiska principer som motiverade finansiella stödsatser för att sluta gapet mellan Europas rika kärna och dess fattigare periferi och lösa problemet med långtidsarbetslöshet.

Delors ville ha sociala rättigheter och arbetsmarknadsstandards som en del av reglerna för den inre marknaden, en europeisering av reglerna genom harmonisering. På den punkten skar det sig definitivt med Thatcher som motsatte sig varje uppgivande av nationell suveränitet på det sociala området. 1988–1989 nådde konflikten sin höjdpunkt mellan de nyliberala och sociala visionerna av ett anglosachsiskt respektive ”karolingiskt” Europa. När det var klart att Thatcher inte skulle ge Lord Cockfield förnyat förtroende som kommissionär, höll Delors ett tal i september 1988 i Brighton på inbjudan av de brittiska fackföreningarna där han satte den sociala dimensionen i centrum av det nya Europa. Delors utmanade Thatcher i hennes eget land och avfärdade hennes farhågor för socialismen genom bakhjulet. Thatcher svarade två veckor senare från talarstolen på Collège d’Europe i Brygge, som snarast var Delors hemmaplan. Hon sköt in sig på planerna på en övernationell europeisk superstat, vilket var en träff över målet, eftersom ingen hade pläderat för något sådant. Hon tog avstånd från ett socialistiskt och korporativistiskt Europa, vilket heller inte stod på dagordningen. Wall Street Journal kommenterade: ”America needs to understand this debate. A defeat for Mrs. Thatcher’s vision would prove costly for the U.S. There are, after all, some Americans buried besides Tommies throughout Europe” (Bitumi 2017:14).

Maastrichtavtalet 1992 om en europeisk union, som Delors ansträngningar mynnade i, var en betydande prestation som fördjupade den europeiska integrationen. Men Delors var inte odelat nöjd. Den sociala dimensionen av hans Europa förvandlades i Maastricht genom Thatchers motstånd till ett protokoll till avtalet, men inte ens det kunde de elva och Storbritannien enas om utan Storbritannien hade en särskild skrivning. Fortfarande svävade idén om harmonisering av sociala standards över debatten om hur unionen skulle gestaltas i praktisk handling. Men när Delors hade lämnat kommissionen 1996 enade sig alla tolv medlemsregeringarna om en gemensam skrivning som bekräftade urvattningen av den sociala dimensionen. Under anknytning till den nyliberala tidsandan skrevs överenskommelsen in i Amsterdamavtalet 1997 som avfärdade harmoniseringstanken genom ett nytt språk kring begrepp som öppen koordineringsmetod, *bench-marking* och *best practices* som öppnade vägen mot inbördes konkurrens mellan medlemsländerna och tryck nedåt på sociala standards. Det var den utvecklingen som Mario Draghi kritiserade i sin rapport

om EU:s konkurrenskraft 2024 (EU 2024). Han analyserar hur EU kan genomgå en strukturomvandling från inre konkurrens på den inre marknaden till en inre samling kring begrepp som strategisk autonomi, uthållig konkurrenskraft och uthålligt välstånd för stärkt konkurrenskraft utåt. Med en explicit betoning av den sociala dimensionen hittar man lätt en koppling till Delors insatser för ett socialt Europa. Axeln Delors-Draghi vore en utmärkt utgångspunkt för ett europeiskt svar på *le défi américain* 2.0 i Trumps gestalt.

Till frågan om alternativlöshet, mod och visionen av ett demokratiskt Europa

Politiken var under marknadens diktat alternativlös hette det i en nyliberal besvärjelse från Thatcher till Merkel. Alternativlösheten är kärnan i den lågintensiva demokratin som lett till en kris för den liberala demokratin som sådan, som vi känner den från välfärdsstaternas keynesianska blandekonomier i Västeuropa under ett par årtionden från 1950-talet. Således i en begränsad del av världen. Nedgången har motsvarats av ett uppsving för illiberala autokratiska och paternalistiska styrelseformer buren av högerpopulism. Mycket är oklart om hur mer precist nedgången har skett och om hur den ska förklaras men några samverkande ingredienser synes klara. En huvudorsak är tron, ty en tro var/är det, på att politiken är underkastad marknaden. Tron, ideologin är en underkastelse som omöjliggör demokratisk kamp om alternativ och val i gestaltningen av framtiden. Lågintensiteten och skiftet från intresse- och ideologidrivna politik till teknokratiskt letande efter röstmaximering möjliggjorde tron på demokratisk politik utan alternativ.

Demokrati fordrar inte bara ideologi- och intressedrivna alternativ utan också ledning. Det räcker inte med att säga att demokrati är folkakt innebärande att folket bestämmer. Demokrati är helt säkert att lyssna på folket men lika mycket handlar den om att leda mot mål genom visioner och planer för att genomföra visionerna. Ledningen handlar också om att hitta kompromisser mellan olika mål, ty folket är inte ett utan många med olika mål. Lyssna, leda, kompromissa och styra är ingredienserna för en levande demokrati. Också de populistiska ledarna lyssnar men för att fånga röster för mål som de själva definierar. De röstmaximerande partikartellerna lyssnar men saknar klara mål. De styrs av vad de hör snarare än styr. Medvetenheten om dessa distinktioner har i viktiga avseenden gått förlorad. Det är viktigt att återskapa den.

Det ropas allt mer på mod i politiken. Det har framförts att vi lever i en postheroisk tid (Münkler 2007). Naturligtvis handlar det här inte om militärt mod på slagfältet i en krigisk tid utan om intellektuellt mod att ta ansvar för stora och svåra beslut, stå för dem och göra allt för att genomföra dem. Demokratin fordrar ledare med intellektuell auktoritet, fantasi och karisma. Och förmåga att ta ansvar för nederlag och lära av dem.

Det är ett argument som fordrar mer undersökning, men som det är svårt att befria sig från: Med alternativlösheten som trosbekännelse har en hel generation av politiker förlorat de credo, ethos och habitus som kännetecknade demokratisk politik fram till 1980-talet. Där tycks finnas ett samband med sammanbrottet av det kalla krigets världsordning och den eufori som utlöstes med lättsinniga tankar på en problemlös framtid. Vid denna tid bröt också den nyliberala berättelsen om alternativlösheten under marknadens diktat igenom. När den kollapsade i spekulationsbubblan 2008 och mottot för den alternativlösa politiken under marknaden blev *too big to fail* med gigantiska statsingripanden kände sig många lurade. Det är efter 2008 som högerpopulismen och den illiberala autokratiska paternalismen får sitt genombrott med de nyliberala "kosmopoliterna" och "globalisterna" som måltavla, men kritiken av det nyliberala projektet hade påbörjats i USA redan kring 2000 som vi såg (Stråth 2025). Tron på alternativlösheten har ackompanjerat denna utveckling och gjort det möjligt för driftiga politiska entreprenörer att ge alternativlösheten en auktoritär och nationalistisk form.

Denna utveckling som nu verkar allt klarare framstod som mycket vagare tills helt nyligen. Man talade i USA om demokratins smygande död (Levitsky & Ziblatt 2018). Där finns ingen tydlig punkt där man sätter sig till motvärn. Man följer med, med obehagliga känslor i ett skymningslandskap, utan att veta vad man måste göra förrän allt tippas över och det är för sent, när det sluttande planet utlöser jordskredet. Där befann sig USA i januari 2025. Det är för den utvecklingen Habermas varnar (Habermas 2025; cf Stråth 2025) och manar Europas ledare att stå upp för att stoppa den innan den gått för långt. Trump känner inga välgörenhetsmotiv, bara sina egna intressen som han definierar än cyniskt än gåtfullt. Där finns ett gap mellan vad han säger och vad han gör. Men det vore ett gravt fel att se Trump som något speciellt amerikanskt som inte kan inträffa i Europa. Trump-administrationen och techoligarkerna håller på med något mycket stort, en ombyggnad av världsordningen genom en planmässig och medveten expansion av den exekutiva makten på bekostnad av den parlamentariska. Vare sig ombyggnadsplanerna, som inte nödvändigtvis är särskilt konkreta eller unisont omfattade i ledningsskiktet, lyckas eller slutar i världsanarki kommer Europa och förutsättningarna för demokrati i Europa att påverkas starkt.

I brist på systematiska undersökningar är det en hypotes snarare än ett argument: Alternativlöshetens politiker har blivit hjälplöshetens apostlar. Alternativlöshetens politiska mittfält har blivit hjälplöshetens mittfält, där alla trängs, men inte vill märka att de dras till höger, där den skapande politiken sker. De märker inte eller vill inte märka att skapandet går åt fel håll. Det behövs ett nytt mittfält med idé- och intressekonflikter och -kompromisser mellan socialdemokratiska, socialliberala och socialkonservativa alternativ. Fördelningsfrågan måste tematiseras igen som den konflikt den utgör med målet att hitta kompromisser. Myten att marknaden löser konflikten automatiskt och

harmoniskt för alla måste avvisas. Fördelningskonflikten måste åter tillåtas komma till intryck, inte bara nationalstatligt utan också globalt. Det går inte längre att låtsas som om den inte finns. Ett nytt mittfält måste skapas med avgränsning till den nyliberalism som kollapsat och inte har mer än disruption på programmet utan tankar på vad som ska ske efter förstörelsen eller vad som mer precis ska förstöras och varför. Ett nytt mittfält med avgränsning också till arbetet på en social nationalism med historien som framtid, där byggarna till höger blundar för hur lätt social nationalism muterar till nationalsocialism, blundar för eller önskar det.

Distinktionen mellan konsumtion och investeringar har gått förlorad i den budgetdoktrin som lever kvar från Reaganeran. Skattesänkningar för de övre inkomstskikten stimulerar enligt den ideologin ekonomin och drar igång hjulen när de hotar att stanna. Doktrinen var utbudsekonomernas svar på den keynesianska efterfrågestimuleringen, som hade en fördelningspolitisk ambition. Fördelningsfrågan finns också i Reaganism, men inte som ett problem utan en bonus, inte uppifrån och ned utan nedifrån och upp som Thomas Piketty (2014) har visat i rik detalj. Reaganism löste och löser fördelningsproblemet med hästskitteorin: några havrekorn blir över för sparvarna, de fattiga. I en mer aptitlig metaforik kallas tanken *trickle down*. Keynes förstod skillnaden mellan efterfrågestimulans i en vikande konjunktur och inflationsstimulans om metoden användes för att lösa strukturella problem. När Keynes lärjungar inte förstod det i 1970-talets strukturkris uppstod fenomenet stagflation som man förvånade sig över. Också de nyliberala tänkarna har tappat bort distinktionen mellan konjunktur och struktur när de pläderar för skattesänkningar. De förtränger skillnaden mellan konsumtion och investering när de betonar nödvändigheten av budgetbalans i alla lägen. Skulle underskott uppstå vid skattesänkningar sägs de vara tillfälliga. På sikt finansierar sig skattesänkningarna själva, heter det. Dessa frågor måste åter debatteras genom att de principiella motsättningarna blottläggs. Det är en viktig förutsättning för en levande demokrati att så sker.

För att lösa de stora existentiella problemen kring klimatet och miljön och den globala fördelningen av planetens resurser och inkomster behövs en ny ekonomisk teori. Det handlar inte om att uppfinna hjulet på nytt men att tänka nytt kring gamla frågor. Ekonomen Mariana Mazzucato (2021) vill ändra den ekonomiska grunden till dagens brist på politisk handling och styrning när det gäller ekonomin. Hennes bok *Mission Economy* pläderar lidelsefullt och övertygande för en ny syn på politik och ekonomi som lämnar den nyliberala alternativlösheten bakom sig. Hennes fall är den ryska spionsatelliten Sputnik 1957 som sände chockvågor genom USA och ledde till Kennedyadministrationens Apolloprojekt vilande på beslutet att inom tio år landa en människa på månen. Mazzucato redogör för hur administrationen tog ledningen för projektet, mobiliserade och koordinerade industri, forskningsinstitutioner

och medier, diskuterade fram delmål utan toppstyrning och fick alla att arbeta mot målet. Poängen var politisk ledning som skapade engagemang underifrån. Hon visar att industrin och ekonomin inte bara är en fråga för aktieägarna om vinster utan att där också fanns allmänintressen med olika intressenter, *stakeholders* i motsats till *shareholders*. Det hörde till den politiska samordningen att få dessa intressen att samverka. Där finns i samordningen ett långsiktigt tänkande som det gäller att ständigt ha i tankarna och att uppdatera. Mazzucatos modell genomsyrar ekonomin med visioner, organisation, ambitioner och allmänintresse, egenskaper som försvunnit i det kortsiktiga vinstintressets och spekulationernas monetära ekonomi. I stället för att göra ett inbillat fast budgetutrymme till utgångspunkten för politiken pläderar Mazzucato för att börja med visionen av framtiden och politiken för att genomföra visionen och därifrån skapa det finansiella utrymmet för det politiska målet. Som med Apolloprojektet. Modellen och tänkandet bakom den knyter utmärkt väl an till Delors arbete för ett socialt Europa. Den utmaning som Mazzucatos bok ställer är varför stora projekt i grunden så ofta har ett militärt ursprung och syfte. Varför etableras de så ofta i stora existentiella ödesfrågor som har med vapen att göra? Ett socialt Europa och en planet med klimat för överlevnad är också i hög grad existentiella. Mazzucatos bok försvann alldeles för lätt och för snabbt under pandemin. Den förtjänar att tas på stort allvar genom en inträngande debatt om hur dess tankar kan förverkligas. Med bokens idéer som mainstream kunde också mer radikala förslag om framtidens ekonomi komma in i det offentliga rummet (Quilligan & Stråth 2025).

Moralismen är ingen god politisk handlingsprincip, men det har under den alternativlösa och nihilistiska marknadseran glömts bort att utan etiska värden och moral, utan normer fungerar inte regelbaserad politik och inte demokratisk politik. Jacques Delors visste det i sitt arbete på ett socialt Europa. Han vågade skissera och ställa sig bakom en stor vision. Han vågade ta ansvar för en politik som korrigerade och kompletterade ett rent marknadseuropa. Han ville skapa ett Europa som var mer än ett à-la-cartesystem där var och en plockade de russin som gav fördelar men inte ville vara med om kompromisser och uppoffringar för att bilda ett gemensamt Europa. För att förhindra den utveckling Trumpregimen tryckt på avtryckaren till, en världsordning bort från dagens mot något annat, antingen den slutar i världsanarki eller algoritmnernas triumf, behövs ett annat Europa. Ett annat Europa vars ledare tar ansvar för varandra i vad som är en europeisk ödesgemenskap. Om länderna i norr tycker att försvaret mot hotet i öster är viktigt måste de fråga sig vad som kan få medlemmar som Italien, Spanien och Portugal att känna sig delaktiga. Kanske skulle en gemensam flykting- och invandringspolitik med gemensamt ansvar för det som läpparna kallar Schengen vara en möjlighet. Men en värdebaserad flykting- och invandringspolitik av ett helt annat slag än vad som nu praktiseras. Det i sin tur fordrar ledare som vågar tänka visionärt och ta ansvar för tankarna. I det

sammanhanget kunde Delors med hjälp av Mario Draghi fungera som en förebild för bygget av ett Europa som tar ett globalt, ett planetärt ansvar för sig själv och för världen, på ett annat sätt än vad de europeiska makterna gjorde under begreppen kolonialism och imperialism. Med andra ord Europa som en kontrapunkt till dagens USA. En tredje artikel under rubriken *En världsordning i upplösning* ska utveckla tanken.

Ytterst handlar tidens fråga om ledarskap. I en tid när autokratiska och paternalistiska ideal tycks präglade stilen för ledarskap vore det viktigt med en debatt om värden och normer med utgångspunkt i två problem: frågan om anständig samlevnad på planeten Jorden och algoritmernas möjligheter och risker samt naturligtvis makten över dem. Med en vidgning av debatten i den riktningen följer automatiskt en förbindelse till den existentiella klimat- och miljöfrågan. Den övergripande frågan gäller naturligtvis om demokratin går att rädda. Den frågan handlar om att försöka se världen som den är utan att glömma frågan om hur den borde vara. Utgångspunkten måste därvid vara insikten att historien inte är förutbestämd men skapas av mänskligt handlande eller brist på handlande. Uppgiften gäller en ny diskurs om framtiden bort från alternativlöshet och marknadsdiktat. Diskursen skapar handlingsramen. Ledarskapet följer med diskursen samtidigt som det skapar och utvecklar den.

Referenser

- Arrighi, Giovanni, 2010. "The World Economy and the Cold War, 1970-1990", i Leffler, Melvyn P. & Westad, Odd A., (red.), *The Cambridge History of the Cold War*. Cambridge: Cambridge University Press, Vol 3: 49. Citerad från Bitumi 2017:8.
- Bitumi, Alessandra, 2017. "Narrating Social Europe. The Search for Progress in the 'Age of Delors'", *Notre Europe Policy Paper*, 27 January.
- Clark, Christopher, 2025. "Ist Trump Faschist?", *Süddeutsche Zeitung*, 27 juni.
- Crouch, Colin, 2009. "Privatised Keynesianism: An Unacknowledged Regime", *The British Journal of Politics and International Relations* 11(3), s. 382-399.
- Crozier, Michel J., Huntington, Samuel P. & Watanuki, Joji, 1975. *The Crisis of Democracy Report on the Governability of Democracy to the Trilateral Commission*. New York: New York University Press.
- van Eeden, Pepijn, 2019. "Discover, Instrumentalize, Monopolize: Fidesz's Three-step Blueprint for a Populist Take-over of Referendums", *East European Politics and Societies* 33(3), s 3.
- Da Empoli, Giuliano, 2025. *L'heure des prédateurs*. Paris: Gallimard.
- EU, 2024. *The Draghi Report. A and B*. Bryssel: Europeiska kommissionen.
- Gustavsson, Rolf, 2010. *Sveriges statsministrar under 100 år: Ingvar Carlsson*. Stockholm: Albert Bonniers.
- Habermas, Jürgen, 2025. "Für Europa", *Süddeutsche Zeitung*, 2025-03-21.
- Hanson, Stephen E. & Kopstein, Jeffrey S., 2024. *The Assault on the State. How the Global Attack on Modern Government Endangers Our Future*. Cambridge: Polity Press.

- Hartog, François, 2003. *Des régimes d'historicité: Présentisme et expériences du temps*. Paris: Seuil.
- Lang, Andrew, 2011. *World Trade Law After Neoliberalism: Re-Imaging the Global Economic Order*. Oxford: OUP
- Levitsky, Steven & Ziblatt, Daniel, 2018. *This is how democracies die*. Penguin Books.
- Lewis, Michael, 2018. *The Fifth Risk: Undoing Democracy*. WW Norton & Company.
- Mair, Peter, 2013. *Ruling the Void. The Hollowing of Western Democracy*. London: Verso.
- Marks, Susan, 2000. *The Riddle of All Constitutions: International Law, Democracy, and the Critique of Ideology*. Oxford: Oxford University Press.
- Mazzucato, Mariana, 2021. *Mission Economy. A Moonshot Guide to Changing Capitalism*. London: Allen Lane.
- Moyn, Samuel, 2010. *The Last Utopia. Human Rights in History*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Moyn, Samuel, 2018. *Not Enough: Human Rights in an Unequal World*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Münkler, Herfried, 2007. "Heroische und postheroische Gesellschaften", *Merkur* Nr 700, September.
- Quilligan, James & Stråth, Bo, 2025. "The Value of Energy. Three Conversations between Bo Stråth and James Quilligan". Blog, tillgänglig på <https://www.bostrath.com/planetary-perspectives/the-value-of-energy-conversations-with-james-quilligan>, publicerad 2025-04-01.
- Piketty, Thomas, 2014. *Capital in the Twenty-First Century*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Rodrik, Dani, 2000. "How Far Will International Economic Integration Go?", *Journal of Economic Perspectives* 14, s. 177-186.
- Servan-Schreiber, Jean-Jacques, 1967. *Le défi américain*. Paris: Versilio.
- Stråth, Bo, 2023. *The Brandt Commission and the Multinationals. Planetary Perspectives*. London: Routledge.
- Stråth, Bo, 2024. "Vart tog framtiden vägen och kan den återskapas?", s. 269-290 i Steine, Bjørn Arne, Brandal, Nik & Nordhagen, Morten (red.), *Fra Barks til Quisling. Festskrift til Øystein Sørensen*. Oslo: Dreyers forlag. Engelsk version: "Where did the future go, and can it be reshaped?". Blog, tillgänglig på <https://bostrath.com/planetary-perspectives/ordering-of-space-and-time/where-did-the-future-go/>, publicerad 2024-09-17.
- Stråth, Bo, 2025. "En Världsordning i upplösning. Vad nu? 1. Imperiernas möte i Europa och Europas svar", *Statsvetenskaplig tidskrift*, årg. 127, nr 2, 305-328.
- Stråth, Bo & Trüper, Henning, 2025. "Conceptualizing Capitalism: Conversations with Henning Trüper. Blog 4. The Zeitgeist of Empire and Nihilism in Historical Perspective. And Capitalism?". Tillgänglig på <https://www.bostrath.com/planetary-perspectives/conceptualizing>.
- Varoufakis, Yanis, 2011. *Global Minotaur: America, Europe and the Future of Global Economy*. London: Zed Books.
- Wilentz, Sean, 2000. *The Age of Reagan, 1974-2008*. New York: Harper Collin.

Litteraturgranskningar

Gärdenfors, Peter, 2024. *Kan AI tänka? Om människor, djur och robotar*. Stockholm: Fri tanke.

Anmälan av Maria Hedlund

Nej, AI kan inte tänka. Det är det korta svaret på frågan som kognitionsforskaren Peter Gärdenfors ställer i titeln på sin bok *Kan AI tänka? Om människor, djur och robotar* (Fri Tanke, 2024). Men som Gärdenfors påpekar, så kan frågan om artificiella systems kapaciteter inte besvaras så entydigt. Det litet längre svaret utgår från den mer övergripande fråga som Gärdenfors ställer i boken, nämligen om var gränserna går för tänkandet hos människor, djur och artificiella system. För att besvara denna fråga, sätter Gärdenfors tänkandets evolutionära utveckling i relation till vad det är som händer i de "intelligenta" datorprogram och maskiner som omger våra liv på så gott som alla områden. Med utgångspunkt i hur tänkande har uppstått och vilka evolutionära funktioner tänkandets olika komponenter fyller, visar Gärdenfors hur människors (och djurs) förmågor att navigera i en komplex, föränderlig och ofta oförutsägbart materiell verklighet är kvalitativt annorlunda de artificiella systemens specialisering. Insikter om hur tänkande hänger ihop med att biologiska varelser har en fysisk kropp (förkroppsligad kognition) och är beroende av att interagera med den omgivande miljön och med andra individer (situationsbunden kognition) är här centralt. Hjärnan behöver alltså både kroppen och den omgivande världen för att fungera.

Detta skiljer sig radikalt från artificiella system, som existerar i avgränsade miljöer och bara reagerar på vissa typer av input. Robotar kan visserligen ses som AI-system med en kropp (förkroppsligad AI) som i vissa sammanhang interagerar med sin omgivning, men de flesta robotar utanför filmens värld interagerar inte med människor. Vissa aspekter av människors (och djurs) tänkande saknas helt hos AI-systemen, så som sinnesförmågor, känslor, motivation och inlevelseförmåga. Annat klarar AI-systemen snabbare och effektivare än människor.

Framför allt är de artificiella systemen överlägsna människan när det gäller vissa former av minneskapacitet och att identifiera mönster i stora datamängder. Gärdenfors går pedagogiskt igenom hur detta går till med olika metoder för maskininlärning. Numera är system baserade på så kallade neurala nätverk dominerande inom AI-utveckling. De artificiella "neuronerna" är tänkta att motsvara biologiska neuroner i hjärnan, vilket hänger ihop med att

AI-utvecklare inspireras av hur naturen har skapat intelligent beteende. Ett artificiellt neuralt nätverk ”lär” sig att klassificera data genom att exponeras för ett stort antal exempel. Om exemplen består av bilder på olika djur där varje pixel i bilden ger en input till nätverket, kan neuronerna i output representera till exempel ”katt”, ”hund” eller ”häst”. Men ett artificiellt neuralt nätverk lär sig inte på samma sätt som människor. Medan ett litet barn kan lära sig betydelsen av ett ord efter att ha hört det ett par gånger, behöver ett neuralt nätverk tränas med ett stort antal exempel. Denna skillnad hänger ihop med att människors (och djurs) kognitiva utveckling är kopplad till krav som evolutionen ställt. Till exempel är motivation och känslor viktiga för de kognitiva processerna hos biologiska varelser.

Kroppens strävan efter jämvikt (*homeostas*) ger upphov till motivation: när vi är hungriga vill vi äta, när vi är trötta vill vi sova. Motivationen gör att en individ kan välja beteende i olika situationer. Vi har olika behov och konkurrerande mål, och behöver därför kunna välja mellan olika handlingar och tillfälligt bortse från ett behov för att tillfredsställa ett annat. Att vilja något, skriver Gärdenfors, innebär att ha ”en medveten föreställning om ett mål och en motivation att sträva mot målet. Vilja förutsätter därför ett medvetande” (s. 40–41). AI-system och robotar kan göra val enligt vissa förutbestämda principer, men de har ingen vilja. De saknar både motivation och medvetande.

Medvetande kan från ett evolutionärt perspektiv delas in i medvetande som upplevande av sinnesförnimmelser (som att se, höra, känna smärta), något som förmodligen alla djur med ett något så när utvecklat nervsystem har, och medvetande som reflexion (självmedvetande), det vill säga förmåga att kunna reflektera över sina egna tankar och beslut. Enbart människan och i viss mån vissa kråkfåglar och de stora aporna har självmedvetande, och antagligen är det bara vi människor som har förmåga att tänka på att vi är medvetna. I interaktion med andra är medvetandet evolutionärt viktigt för att underlätta samarbete eller undvika konflikt, och insikten att andra har medvetanden är sannolikt en viktig del i utvecklandet av ett självmedvetande.

Också inlevelseförmåga är central för alla sociala aktiviteter och grundläggande för människans tänkande. För att kunna samarbeta måste vi kunna skapa gemensamma avsikter och samordna våra mål, och för att kunna planera framåt krävs förmåga att föreställa sig något som ännu inte är. Djur har viss inlevelseförmåga, men människor är överlägsna när det gäller att förstå vad andra individer vet eller tror, och att avläsa andras avsikter. Detta är förmågor som är oerhört svårt att återskapa hos AI-system och robotar, men stora språkmodeller som ChatGPT kan *simulera* inlevelseförmåga.

Artificiella system har heller inga känslor. Detta framhålls ibland som en fördel, till exempel när det gäller automatiskt beslutsfattande. Men i kontrast till föreställningar om att känslor är irrationella och något som vi bör hålla borta från förnuftigt beslutsfattande, ställer Gärdenfors den evolutionärt

baserade uppfattningen att känslor är avgörande för tänkandet. Känslor, som till exempel rädsla, ger en kroppslig reaktion anpassad till situationen, och upplevelsen av känslan ger organismen motivation till att ta hänsyn till orsakerna till känslan, till exempel att fly från en hotande fara. Utan känslor och motivation skulle det inte finnas något lärande. Kunskap i sig är inte tillräckligt. Utan känslomässigt engagemang kan vi inte värdera kunskapen, och när det gäller de kognitiva förmågor som människor har, är det mycket som saknas i de artificiella systemen, som känslor, men också sådant som värderingar, omdöme och flexibilitet.

Att frågan om AI kan tänka överhuvudtaget behöver ställas hänger ihop med uttalade strävanden inom fältet allt sedan datorvetenskapens barndom på 1950-talet att skapa intelligenta maskiner som kan tänka och agera på liknande sätt som människor. Definitioner av AI innehåller ofta jämförelser med mänskliga förmågor, och företag som Open AI säger uttryckligen att de strävar efter att bygga så kallad generell artificiell intelligens (AGI), det vill säga ett artificiellt system som avsevärt överträffar mänsklig intelligens på alla områden. Centralt i AI-utveckling har också varit att hjärnan har liknats vid en dator (på motsvarande sätt som hjärnan vid telefonens genombrott liknades vid en telefonväxel (Shulman 2008)). Frågan om huruvida AI kan tänka stimuleras också av det pärlband av titlar som *Tänkande maskiner* (Häggström 2021), *Machines that think* (Walsh 2018) eller *Thinking machines* (Takano 2021) som ständigt ser dagens ljus, liksom av det antropocentriska språk med vilket vi talar om dessa artificiella system. Vi säger att datorn "tänker" när den bearbetar data, vilket är långt ifrån den komplexa process som mänskligt tänkande innebär. Datorer "tänker" inte när de bearbetar information, och generativa språkmodeller varken "svarar" eller "hallucinerar" när presenterar en (o)sannolik följd av ord på skärmen. Framför allt ställer ordet "intelligens" till problem för förståelsen av AI-systems och robotars kapacitet.

Det finns ingen generellt accepterad definition av intelligens, och forskningen har alltmer övergett tanken på att intelligens kan mätas med ett eller ett par mått, som IQ eller emotionell intelligens (EQ). Ett sätt att se på intelligens hos människor och djur är att det handlar om anpassningsförmåga, och Gärdenfors definierar intelligens som förmågan att lösa problem som uppstår i nya situationer. De artificiella systemen har ofta svårt att komma med lösningar på typer av fall som de inte tidigare har tränats på, medan människor och många djurarter har förmåga att hantera olika omständigheter, även sådana som är nya. Förnuft och omdöme kan vara mer relevanta begrepp än intelligens för att bedöma AI-systems och robotars förmåga att resonera och lösa problem.

Förnuft brukar förknippas med rationalitet, men människans förnuft följer inte alltid de rationella idealen. Med Gärdenfors ord, så är vi "förnuftiga i förhållande till de tidiga människornas ekologiska villkor, men inte enligt teorierna om perfekt rationalitet" (s. 64). Snarare verkar det vara så att vi litar

på tumregler och nöjer oss med det som är tillräckligt bra. Omdöme (*fronesis*) innebär att på ett klokt sätt lösa problem i unika situationer genom att väga samman värderingar och kunskap i ett samspel mellan förnuft och känslor. Ett gott omdöme behövs i många situationer och kan inte ersättas av de olika regelverk som alltmer styr våra arbeten. AI-systemen har inga känslor och ingen moral och saknar därmed omdöme, men robotar som ska interagera med människor behöver någon form av omdöme. Till exempel kan en självkörande bil behöva omdöme för att avgöra om en fotgängare är på väg att gå över gatan. För att skapa artificiella system med bredare kompetens behövs därför inte i första hand programmerare och tekniker, utan kunskap om människor, samhällen och värderingar.

På ett sätt kan Gärdenfors bok ses som en kommentar till debatten om att artificiella system kan komma utveckla en generell intelligens och "ta över" världen, som länge har varit ett tema i science fiction, och som fick ett ordentligt uppsving i den allmänna debatten efter den publika lanseringen av ChatGPT hösten 2022. Flera AI-forskare uttalade sig om dessa risker. En anställd på Google hävdade att programvaran till konversationsprogrammet Lamda hade blivit medvetet, ledande AI-utvecklare skrev under ett upprop om att pausa AI-utvecklingen, och AI-världens "gudfader" och senare Nobelpristagaren Geoffrey Hinton varnade för en utveckling där maskinerna skulle bli smartare än människor. Men en förutsättning för att AI och robotar skulle kunna "ta över" är att de har något som kan liknas vid en egen vilja. Gärdenfors återkommer här till betydelsen av motivation och den strävan efter jämvikt (*homeostas*) som motiverar biologiska varelsers handlande. Datorer och robotar har vissa homeostatiska behov, som exempelvis säkrad energiförsörjning och att temperaturen håller sig inom ett visst intervall. En sådan grundläggande motivation ska sedan kopplas ihop med systemets mål, alltså vilka uppgifter som roboten eller datorprogrammet ska utföra. En autonom bil skulle kunna ändra rutten för att nå sin destination, men frågan är om en robot kan ändra sitt grundmål. I Bostroms berömda exempel med gemtillverkning¹ förutsätts att grundmålet står fast, men som Gärdenfors påpekar, så måste roboten, för att kunna uppvisa någon form av vilja, kunna överge ett mål som den upprepade gånger misslyckats med att nå.

Detta är ett exempel på hur Gärdenfors resonerar kring (o)möjligheten att artificiella system kan bli smartare än människor, men det går också att se hela boken som en kommentar till denna debatt. Som författaren visar, uppstår mänsklig intelligens i ett samspel mellan hjärnan och kroppen och kroppens

1 Bostrom's gemexempel hänvisar till ett tankeexperiment där någon programmerar och slår på en AI med målet att producera gem. AI:n har fått förmågan att lära sig, och kan uppfinna metoder för att effektivare uppnå målet. Eftersom denna AI är superintelligent, kommer den att finna metoder för att omvandla allting till gem. Och världen kommer att bli översvämmad av gem (Bostrom 2014; Hedlund & Persson 2024).

interaktion med andra individer och det omgivande samhället. Detta är ett alltför komplext system för att kunna modelleras matematiskt och reproduceras i AI-system. Det är inte de artificiella systemens "intelligens" som utgör ett hot, utan hur deras integrering i stort sett allt vi gör påverkar oss människor. En nyansering till debatten om att en supersmart AI plötsligt skulle ta över världen är att vi under inverkan från olika AI-system istället gradvis förlorar självbestämmande och inflytande över våra samhällen (Kulveit m.fl. 2025). Gärdenfors ansluter sig till denna tankegång och varnar för att vi låter oss hjärntvättas av AI-systemen när vi låter företag och politiska system styra oss genom olika former av påverkan från de artificiella systemen. AI och robotar kommer inte att ta över världen, men risken finns "att vi gör oss själva omyndiga i förhållande till dem" (s. 268).

En annan aspekt av debatten om AGI är att jämförelsen mellan artificiella system och människor (och djur) inte är helt adekvat. Befintliga specialiserade AI-system löser problem enligt helt andra principer än människor, och att försöka bygga generell artificiell intelligens som efterliknar mänskliga förmågor är fel strategi. Det är bättre, menar Gärdenfors, att fokusera på vad de artificiella systemen kan göra bättre än människor, och utveckla detta för att komplettera människornas förmåga. Det kan i detta sammanhang vara intressant att uppmärksamma att Russell och Norvigs lärobok *Artificial Intelligence: A Modern Approach* (2021), som betraktas som ett standardverk inom AI-undervisning, i sin fjärde utgåva har tagit bort jämförelsen med mänskligt tänkande ur sin definition av AI, och nu beskriver AI i termer av rationalitet utan att specificera hur denna rationalitet kommer till uttryck.

Kan AI tänka? har framför allt ett evolutionsperspektiv, men bygger på insikter från flera olika discipliner, såsom kognitionsvetenskap, psykologi och datorvetenskap, och det är inte möjligt att här göra denna mångfacetterade och tankeväckande bok rättvisa. Förhoppningen är ändå att kunna inspirera den som är intresserad av AI-systemens kapacitet i förhållande till tänkandets evolutionära utveckling att själv ta sig an denna lärda men samtidigt tillgängliga bok om "vad begrepp som 'tänka', 'intelligens' och 'medvetande' kan betyda om vi ska tillämpa dem inom AI-områdena" (s. 16).

Referenser

- Bostrom, Nick, 2014. *Superintelligence: Paths, Dangers, Strategies*. Oxford: Oxford University Press.
- Hedlund, Maria & Erik Persson, 2024. "Who should obey the Laws of Robotics? A question of responsibility", s. 9-25 i Spyridon Stelios & Kostas Thelougou (red.), *The Ethics Gap in the Engineering of the Future: Moral Challenges for the Technology of Tomorrow*. Leeds: Emerald Publishing.
- Hägström, Olle, 2021. *Tänkande maskiner*. Stockholm: Fri Tanke.

- Kulveit, Jan, Douglas, Raymond, Ammann, Nora, Turan, Deger, Kreuger, David & Duvenaud, David, 2025. "Gradual disempowerment: Systemic existential risks from incremental AI development", *arXiv:2501.16946v2*.
- Shulman, Seth, 2008. *The Telephone Gambit: Chasing Alexander Graham Bell's Secret*. New York: W.W. Norton & Company.
- Takano, Shigeyuki, 2021. *Thinking Machines: Machine Learning and Its Hardware Implementations*. London: Academic Press Inc.
- Walsh, Toby, 2018. *Machines That Think: The Future of Artificial Intelligence*. New York: Prometheus.

Barrling, Katarina, 2024. *Världens mest protestantiska land. Sverige – det extrema landet lagom*. Stockholm: Bokförlaget Stolpe.

Anmälan av Antje Jackelén

Katarina Barrlings utgångspunkt är att summan av det religiösa tänkandet är konstant (218). Mot den bakgrunden är boken ett försök att förstå hur Sverige har påverkats av sin egen tolkning av kristendom och protestantism" (9). Den svenskprotestantism som vi ser idag definieras som "en form av religion där religiöst och sekulärt tänkande hänger nära samman, men där man inte ser de religiösa stråken, utan betraktar sig som fullt ut sekulär" (9–10).

World Value Surveys välkända diagram där Sverige ligger högst upp och längst ut när det gäller värdena för självförverkligande och sekulär rationalitet spelar roll, liksom David Thurfjells analyser av det gudlösa folket och granskogsfolket.¹ Men även Greta Thunberg presenteras som en perfekt företrädare för en sträng svenskprotestantism. Förenklat kan sägas att bokens tes är att en viss form av religion har präglat svensk kultur, att denna religion har präglat de sekulära politiska ideologierna och att de politiska ideologierna är vår tids religion.

Barrling menar att detta drama med nödvändighet skapar kättare, syndabocker och andra avvikare (kapitel 1) – en mekanism som förstärks av de nära

¹ David Thurfjell, *Det gudlösa folket: de postkristna svenskarna och religionen* (2015) och *Granskogsfolket: Hur naturen blev svenskarnas religion* (2020).

banden mellan stat och kyrka, påbjuden lydnad mot överheten och idén om "tron allena", reformationens *sola fide*. En kättare kan vara en som tänker nytt på ett avvikande sätt, men ofta är kättaren den som vill hålla fast vid det gamla (30), vid det som en förändringsbenägen kyrka har lämnat bakom sig (100).

Vartannat kapitel i boken ägnas åt en eller flera avvikare. Olaus Petri, Mäster Olof och August Strindberg presenteras som "pragmatiska kättare och återfallsavfällingar" (kapitel 3). Författaren Eyvind Johnson behandlas under rubriken "Klerkernas förräderi" (kapitel 5). I kapitlet "Det rena och det oberörbara" möter läsaren Sverigedemokraterna (kapitel 7). "Normkritik som den nya normen" exemplifieras med gruppleadaren för Centerpartiets riksdagsgrupp Daniel Bäckström (kapitel 9). Som sista avvikare presenteras författaren Lena Andersson under rubriken "Den enes dygd – den andres synd" (kapitel 11).

I kapitlen däremellan diskuterar Barrling olika fenomen som belyser tesen om Sverige som det mest protestantiska landet från olika perspektiv. "Stortro och husförhørsanda" tecknar vägen från reformationen till svensk konsensuskultur via folkskolan, frikyrkorna och statsindividualismen. "Ett himmelrike på jorden" handlar om religionens roll i samhället och varför det anses vara pinsamt att vara religiös. "All you need is love" belyser att kristendomens upphöjelse av offret som segrare återspeglas i västerlandets idéer om demokrati och mänskliga rättigheter. Ingen kommer undan, till och med kommunisten simmar omkring i kristendomens vatten. "Tro, hopp och kärlek" spårar protestantismen i myndighetssverige och diskuterar de kristna dygdernas dominans på bekostnad av antikens kardinaldygder. Det tolfte och sista kapitlet "Tryggare kan ingen vara" låter Anders Tegnell framträda som svenskprotestantismen förkroppsligad. Här samlar Barrling ihop en del trådar från tidigare kapitel. Avvikarna gör come-back, liksom svenskarnas kärlek till staten och svårigheten "att förhålla sig till att en stor del av befolkningen bekänner sig till islam" (247). "Den dominerande normen är fortfarande att försvara muslimers rätt att utöva sin religion", säger hon, men noterar samtidigt att frågan idag "diskuteras med mer av kritiska perspektiv än tidigare" (247). Det illustreras med konstnären och normbrytaren Lars Vilks "som fick leva sina sista år inlåst, övervakad" (248).

"Den svenska uttolkningen av kristendomen verkar ha någonting som smidigt kan förenas med den politiska vänstern", säger Barrling och konstaterar – dock utan att ange någon källa: "Forskningen har pekat på hur svagt motstånd Svenska kyrkans 'vänstersväng' mött." (254) I själva verket är det dock tveksamt om det överhuvudtaget går att tala om "den svenska uttolkningen av kristendomen" i singularis och som svensk. Det finns fler än en tolkning och kristendomen är en global rörelse. Svenska kyrkan som medlem i Lutherska världsförbundet och Kyrkornas världsråd står i tolkningsgemenskap med lutherska och andra kyrkor världen över. Anklagelser om att vara politisk och

vänster i stället för kristen känns igen på många håll i världen idag, framför allt där det sker förskjutningar mot ökad populism och auktoritärt styre.²

Barrling landar slutligen i tanken att svensk socialdemokrati axlade religionens roll och att socialdemokratiska framgångar under 1900-talet kan förklaras med att partiet tog över kristendomen från kyrkan. Och eftersom minnet av Luthers försäkran om att "Jesus frälst oss alla från synd" ligger kvar i det kollektiva minnet kan den sekuläre svenskprotestanten "slå sig till ro med att inte behöva bry sig om vare sig synd eller Gud" (259).

Barrling har förstås rätt i att kristendomen, inte minst med dess lutherska prägel, har format kultur och samhälle i Sverige. I den mån Sverige är sekulariserat är det så att säga lutherskt sekulariserat. Hennes exposé ger fog för insikten att människorna i Sverige sannolikt inte är fullt så sekulariserade som de ofta tror sig vara. Nog ska det bli intressant att se vad de nyligen dokumenterade trenderna med ökande religiöst intresse och kyrklig aktivitet särskilt bland unga människor betyder på längre sikt!³

Utgångspunkten för boken, att summan av religiöst tänkande förblir konstant är samtidigt dess resultat. Det blir ju så när resultatet ligger fast från början. Det som religionen har mist genom sekulariseringen har tillförts politiken i stället.

Barrlings argumentation är spretig och ibland anekdotisk. Delvis ligger det i sakens natur att det inte alltid är lätt att urskilja klara konturer, eftersom kristendomen har "sugits upp" av kulturarv, normer och samhällssystem (244). Resonemangets klarhet påverkas även av huruvida författaren väljer att se kristendomen eller kyrkan som den aktiva eller passiva faktorn i ett skede. Här finns skiftningar i boken. Rubriksättningen är originell och tankeväckande, men hjälper inte läsaren att identifiera en sammanhängande argumentering. Rubrikerna är heller inte alltid representativa för kapitlens och avsnittens innehåll.

Bokens stil liknar mer ett reportage än en akademisk text. Definitionerna är inte alltid exakta och ibland slarviga. Att definiera religiöst tänkande som "föreställningar om världen som inte kan (eller får) ifrågasättas" (16) motsägs av den religiösa tradition som är bokens tema – kristendomen i dess reformatoriska skepnad. Trots detta väcker många observationer igenkännande. Barrling skriver underhållande, tidvis raljant, ironiserande eller sarkastiskt och genomgående lättläst. Det förekommer ett och annat korrekturfel, somliga tämligen harmlösa skrivfel, andra mer irriterande. Till exempel blir

2 Se till exempel Graff-Kallevåg, K., Kloster, S. T. & Stålsett, S. J., *Populisme og kristendom* (Cappelen Damm Akademisk, 2021) och Harasta, E. & Sinn, S., *Resisting Exclusion – Global Theological Responses to Populism: Strengthening the public role of churches in view of populist exclusionary policies* (Evangelische Verlagsanstalt Leipzig/Lutheran World Federation, 2019).

3 Enligt uppgifter från SOM-institutet, se t.ex. *Sakralisering efter sekularisering? Religiös förändring över tid och mellan generationer*.

Bäckström plötsligt Sandström (198), referenser kan vara oprecisa (not 28, 112; not 40, 191) och somliga årtal är fel. Skatteverket tog över folkbokföringen från Svenska kyrkan 1991, inte 1993 (152) och homosexualitet befriades från sjukdomsstämpeln 1979, inte 1976 (203). EFS är inte ett trossamfund (202) utan en missionsrörelse inom Svenska kyrkan. I den mån Bibeln refereras sker det ofta enligt den gängse översättningen Bibel 2000, men på några ställen citeras omotiverat översättningen från 1917. Så sker bland annat när det gäller Paulus ord i Galaterbrevet 3:28 om att här är ingen längre jude eller grek, slav eller fri, man eller kvinna (148). Barrling menar att Paulus där talar om det universellt mänskliga (161), vilket dock är en sanning med modifikation, eftersom textens sammanhang tydligt refererar till gemenskapen mellan alla döpta.

Barrlings bok är så rik på material att inte alla kapitel går att behandla inom ramen för denna anmälan. Därför får ett kapitel tjäna som exempel. Kapitel 8 med huvudrubriken "Så skola de sista bliva de första" har underrubrikerna "Är Jesus vänster?", "Socialism och kristendom i förening", "Evangeliets sociala dimension", "Är Folkhemmet granne med folkkyrkan?" [sic], "Är Jesus höger?", "Den kluvna högern", "Woke ingår i kyrkans DNA" och "Svenska kyrkan och islam".

Frågan om Jesus är vänster handlar om beröringspunkter mellan marxister och kristna som lyftes fram under 1960- och 1970-talen. Barrling exemplifierar med C.-H. Hermansson, partiledare för VPK, och fortsätter sedan med att beskriva föreningen mellan socialism och kristendom. Här förses historieskrivningen med en fläkt av cynism: pågående sekularisering och påtalad otidsenlighet gjorde att kyrkan ville anpassa sig samtidigt som vänstern övergav sin tidigare fiendskap mot kristendomen och valde kyrkan som samarbetspartner eftersom det kunde ge ökat politiskt inflytande i utbyte – en blandning av politisk strategi och psykologi alltså (182). Barrling slår fast att Svenska kyrkan blev mer materialistisk efter 1968, enklare för politiken att kontrollera och mindre andlig (186). Människan, inte Gud, blev kyrkans grund. Politiken sätter agendan. Utvecklingen är visserligen inte unik för Sverige men verkar ha mött mindre motstånd här (187). Det senare påståendet beläggs tyvärr inte. Även om boken handlar om Sverige blir det så problematiskt med avsaknaden av det internationella perspektivet och den påstådda polariseringen mellan andligt och politiskt att det krävs en lite längre kommentar.

För kyrkans utveckling var "Uppsala 1968", Kyrkornas världsråds fjärde generalförsamling, av enorm betydelse. Under temat "Se, jag gör allting nytt" (Uppenbarelseboken 21:5) möttes kyrkor från hela världen.⁴ Därmed kom

4 "Behold, I make all things new": WCC's Fourth Assembly in Uppsala 4-20 July, 1968 / World Council of Churches, <https://www.oikoumene.org/news/behold-i-make-all-things-new-wccs-fourth-assembly-in- uppsala-4-20-july-1968>.

också tidens stora frågor om rasism, krig och kolonialism hem till Uppsala och Sverige. Martin Luther King Jr skulle ha predikat i öppningsgudstjänsten, men han hade mördats tre månader innan. Det föranledde prästen Martin Lönnebo, sedermera biskop in Linköping, att ta initiativ till den stora ljusbäraren i Uppsala domkyrka som fick namnet Folkförsoningens träd. Denna ljusbärare har i sin tur lett till att det numera finns ljusbärare i stort sett i alla kyrkor och att ljuständning har blivit ett av de vanligaste sätten att be i Sverige. Med andra ord, det handlade inte om andlighet kontra politik utan om kontemplation och aktion, bön och handling. Den latinamerikanska befrielse-teologin utvecklades inte "i en strävan att förena kristendom med marxistisk samhällsanalys" (181), utan för att göra något åt fattigdom och social orättvisa. I Latinamerika kom marxistiska analysmodeller till användning i dessa strävanden, medan andra befrielse-teologier, som dalit-teologin i Indien, använde sig av andra modeller.

Att "världen sätter agendan" betydde och behöver inte betyda att kyrkan ger upp "det andliga". I Uppsala 1968 handlade det först och främst om att kyrkan inte drunknar i interna frågor utan öppnar sig för världens nöd och frågor i enlighet med det kristna evangeliet. I en religion med inkarnationen i centrum (Gud blir människa i Jesus Kristus) handlar det alltså inte om antingen Gud eller människa, utan om att leva i världen med ett uppdrag som har sin grund i det (tre)dubbla kärleksbudet – att älska Gud och sin nästa som sig själv.

Barrling däremot menar att när politisk medvetenhet ökar går betydelsen av Bibeln och kyrklig tradition automatisk ner. "Demokratiska beslut avgör, inte Guds vilja." (187) Att hon ofta väljer en teologiskt tunn, rent av plakat-teologisk framställning av det kyrkliga landskapet leder i bästa fall till en ofullständig bild och låter i värsta fall en mer eller mindre dold agenda sätta bilden. Det är tvivelaktigt när användandet av ord som "strukturella orättvisor" tas som intäkt för att vara "vänstervriden" (184), eller när politiskt engagemang i betydelsen av samhällsansvar blandas ihop med (parti)politik i betydelsen av maktutövning.

"Svenska kyrkans ställningstaganden inställer sig längs de nya konfliktlinjerna", menar Barrling (191). Snarare är det nog så att kyrkliga ställningstaganden *tolkas* utifrån aktuella konfliktlinjer, vilket är förståeligt, men ställer desto mer krav på det hermeneutiska arbetet. Och där brister Barrling. Till exempel saknar avsnittet "Svenska kyrkan och islam" helt koppling till Svenska kyrkans grundläggande dokument om religionsmöten och religionsdialog. I stället presenteras relationen till islam som ett stridsämne där Svenska kyrkan väljer en ekumenisk och liberal väg som marginaliserar inomkyrkliga konservativa grupper som "kvinnoprästmotståndare" (194). Att undertecknad på den (felställda) frågan "om det var Jesus eller Muhammed som givit den sannaste

bilden av Gud” skulle ha svarat med orden ”Gud är större” överensstämmer inte med sanningen.⁵

Bokens helhet blir lidande av en eklektisk teologisk förståelse. Visserligen är det rätt att *sola fide* (tro allena) var en grundtanke i reformationen, dock tillsammans med flera andra *sola* som bokens tes bortser ifrån. Förståelsen av tro är hos Barrling hårt knutet till ord, abstraktion och individen. Hennes protestantism hamnar därför långt ifrån mystik, symboler och traditionella ritualer (55f). Den teologiska skillnaden mellan *fides quae* (vad någon tror på, den tro som tros) och *fides qua* (tro som handling, den tro med vilken du tror) är frånvarande, liksom den lutherska betoningen av tro som förtroende och tillit till det som ytterst är värt förtroende samt av församlingens konstitutiva betydelse för kyrkan. Resultatet blir förenklingar: där naturvetenskap, modernitet och (liberala) ideologier går in, går traditionell religion ut eller förvandlas till politik; kristna missionärer blir demokratiska missionärer (104–107). Igen, i en ekvation där resultatet måste vara konstant går det inte att något är både-och. Om en faktor minskar måste den andra öka och tvärtom. Därför förvånar det inte att förändring huvudsakligen framställs som ett övergivande av traditionen och ett bortstötande av den som vill hålla fast vid det gamla. Den beskrivs oftare vara driven av viljan till anpassning till en sekulär verklighet än motiverad av teologisk och kyrklig reflektion.

Tro kan radikaliserat kulturella strävanden att skilja rent från orent, menar Barrling, men nämner inte att tron just också åstadkommer det motsatta, nämligen övervinner gränser mellan det som anses som rent och orent (Romarbrevet 14:14; Apostlagärningarna 10). Således hamnar också det diakonala arbetet som är ett direkt utflöde av tron i skymundan. Hos Barrling blir tron allena närmast ord allena. Där tron hör så nära ihop med ordet används trons logik för att rensa bort oönskade ord, eftersom tron visas i abstrakta ord och inte i handlingar (124, 231).

Här ställs tro och gärningar mot varandra på ett sätt som osynliggör den starka kopplingen mellan tro och kärleksgärningar som finns i luthersk teologi och spiritualitet, pregnant uttryckt i Luthers stora frihetsskrift: ”Se, så flyter ur tron fram både kärleken och lusten till Gud, och ur kärleken ett fritt, villigt och glatt liv, i spontan tjänst för medmänniskan.”⁶

5 Se till exempel Antje Jackelén / *Kyrkans Tidning*, <https://www.kyrkanstidning.se/inrikes/antje-jackelen-och-replik>; Antje Jackelén / *Kyrkans Tidning*, <https://www.kyrkanstidning.se/debatt/replik-antje-jackelen>. ”Gud är större” är mitt biskopliga valspråk. Det är ett citat ur Bibeln och förekommer i den kristna traditionen seklerna igenom, på latin *Deus semper maior*, på arabiska *Allahu akbar* och på engelska *God is greater*.

6 Martin Luther, 1520. *En kristen människas frihet*, översatt från latin av Gustaf Norrman, språkligt bearbetad av Lutherstiftelsen, 2006, avsnitt 27, s. 66 (översättning bearbetad av författaren).

Blair, Tony, 2024. *On Leadership. Lessons for the 21st Century*. London: Hutchinson Heinemann.

Anmälan av Tommy Möller

När det brittiska Labourpartiet under Tony Blairs ledning förvandlades till New Labour blev detta tidigare så förkalkade och dysfunktionella parti på kort tid en inspirationskälla för många andra partier i Europa – även för partier på högerkanten som exempelvis Nya Moderaterna i Sverige. Förnyelse och omprövning blev under en tid ledmotivet för partier både till höger och vänster som hamnat på efterkälken och inte förmått att anpassa sig till nya förhållanden. För Labours del handlade det om en självrannsakan som gränsade till kollektiv självspäkning.

Blair hämtade inspiration från Bill Clintons framgångsrika triangulering i presidentvalskampanjen 1992. Labour hade inte vunnit ett val i Storbritannien på mer än 20 år och Blairs slutsats var alltså att det efter den långa politiska ökenvandringen under Thatchereran krävdes en omfattande förnyelse; det gamla dogmatiska och inte sällan tondöva testuggandet dög föga för att vinna val. Labour hade helt enkelt inte förstått vad folk ville ha och att ta reda på det var själva utgångspunkten för Blairs förnyelseprojekt. Dock är det viktigt att understryka att Blair i motsats till Clinton inte blev opinionsundersökningarnas fånge; förvisso var New Labour i hög grad en produkt baserad på opinionsanalyser men dessa användes huvudsakligen till att förstå hur man skulle få stöd för sin policy snarare än – som i Clintons fall – ta reda på vilken policy man ska ha.

Det har snart gått två decennier sedan Blair avgick som premiärminister men hans namn får fortfarande det engelska blodet att svalla som vore han landets förbundskapten i fotboll efter ett misslyckat mästerskap. Från såväl konservativa som vänsterradikala kommentatorer utdelas feta smockor. Från höger anklagas Blair för att ha varit en maktfullkomlig manipulatör, från vänster för att ha varit krigshetsare och USA-lakej. Det är förvisso inte ovanligt att politiska ledare – även framstående sådana – får ett mindre smickrande eftermäle. Det går dock inte att bortse från att Tony Blair tog över ett uträknat socialistparti och gjorde det till en modern reforminriktad mittenkraft som uppnådde tre valsegrar i rad. Blair var en första rangens strateg och kommunikatör. Vad gäller eftermälet är jag övertygad om att historien kommer att bedöma Blairs gärning mer positivt än vad som är fallet i dagens Storbritannien.

När Blair avgick som premiärminister 2007 startade han *Tony Blairs Institute for Global Change*. Institutets syfte är att ge råd till ledare och regeringar runt om i världen. Under sina år som regeringschef samlade naturligtvis Blair på sig ett stort antal lärdomar som han ansåg kunde komma andra till del och under tiden som rådgivare har ytterligare insikter adderats. Det är dessa som förmedlas i Blairs nya bok *On Leadership. Lessons for the 21st Century*.

När Blair inledningsvis meddelar att han kommit fram till att de egenskaper som kännetecknar ett framgångsrikt ledarskap är desamma oavsett om det handlar om att leda ett land, ett fotbollslag eller ett företag väcks emellertid farhågor om att boken är ytterligare ett bidrag i den ymniga litterära genre om ledarskap där banala plattheter staplas på hög. Läsaren får nämligen också veta att en ledare måste ta ansvar när andra viker ner sig, ha modet att följa sin övertygelse även när det blåser motvind, att visa handlingskraft när andra tvekar etcetera. Glädjande nog utvecklar sig dock inte boken till en orgie i denna typ av klyschor. Tvärtom är den i vissa delar så insiktsfull och enligt min mening stundtals briljant att Blair framstår som en modern Machiavelli. Ty vad Blair har skrivit är ingenting annat än en manual för vad som utmärker ett effektivt ledarskap. Och även om målgruppen i första hand tycks vara regeringschefer – eller sådana som pretenderar på att bli det – torde politiskt verksamma på alla nivåer ha nytta av att läsa denna bok som är en guide till *good governance*.

Budskapet kan sammanfattas på följande vis: bra ledare måste vara ansvarsfulla och se till att människor får vad de behöver, inte vad de önskar sig, annars är de inte ledare utan opportunisterna som följer den nyckfulla opinionen. Att *leverera* är således det centrala. En bra ledare förstår intuitivt vad folk behöver och det är inte nödvändigtvis detsamma som det de önskar sig. Blair citerar Henry Ford: "om jag hade frågat folk vad de ville ha [innan bilen fanns] hade de svarat snabbare hästar!"

Det är naturligtvis lättare sagt än gjort att i praktiken leva upp till de råd som förmedlas. De flesta ledare vet nog hur viktigt det exempelvis är att ha inte bara en genomarbetad policy utan också en plan för vad som ska åstadkommas, och att det naturligtvis är viktigt att hålla sig till den; de vet självfallet också att det gäller att använda tiden effektivt, att prioritera klokt, så att det som måste göras inte varje dag vinner över det som borde göras, det vill säga att undvika att man i det dagliga arbetet hamnar i ett perspektiv som bär kortsiktighetens prägel; de flesta vet säkert också att det är viktigt att skilja mellan taktik och strategi, med andra ord att sätta *policy* före *politics*, och de vet att en stark ledare måste våga fatta impopulära beslut om det är nödvändigt. Och så vidare. Allt detta kan nog alla skriva under på. Men de som varit eller är ledare vet samtidigt att det finns en myriad av faktorer som i det dagliga arbetet förhindrar eller försvårar för dem att fullt ut handla i överensstämmelse med dessa råd. Politiska ledares handlingsutrymme begränsas av konstitutionella, ekonomiska och

utrikespolitiska ramar; av opinionen och den politiska kulturen; av medielogiken och det historiska arvet etcetera.

Redan den första dagen på 10 Downing Street upptäckte Blair att villkoren för en regeringschef att självsvåldigt styra och ställa var begränsade även i det land som, naturligtvis något överdrivet, brukar kallas för en "elektoral diktatur" till följd av valsystemet och frånvaron av den typ av *checks and balances* som finns i system med maktdelning.

Blair betonar att boken inte är ett försvarstal, eller ens handlar om hans eget ledarskap; ambitionen är i stället att med utgångspunkt från sina erfarenheter som premiärminister och rådgivare till regeringschefer i ett 40-tal länder reflektera kring ledaskapets problem och utmaningar. Han medger dock utan omsvep att han som premiärminister ibland hamnade fel och att han inte alltid var i stånd att leva upp till de råd han nu ger andra. Men ingen kan ta ifrån honom att hans gärning kännetecknades av en djärv beslutsamhet som man sällan möter hos politiska ledare. Som nyvald partiledare visade Blair mod redan i den interna kampen om förordandet av planeekonomi i Labours partiprogram. Han gjorde det sedan i en lång rad frågor som regeringschef, inte minst när det gällde Irakkriget med ty åtföljande konsekvenser för såväl världen som för honom själv.

Att vara modig i debatten och tuff mot sina politiska motståndare är en sak. Politikens inbyggda och oundvikliga logik som handlar om "vi mot dem" innebär trygghet snarare än risk för de politiska ledarna. I trängda lägen kan en politisk strid göra underverk för en ifrågasatt ledare. Att däremot gå emot en stark opinion bland de egna och sätta sin makt och position på spel för någonting man själv, till skillnad från partikamraterna, tycker är rätt kräver resning. Och ett starkt väljarstöd. Men när detta stöd förr eller senare börjar svikta är man illa ute. Detta har inte bara Tony Blair fått erfara.

Karlsson, Klas-Göran & Salomon, Kim, 2024.
***1920-talet – en spegel för vår tid.* Stockholm:**
Natur & Kultur.

Anmälan av Olle Schmidt

Kan vi lära oss något om vår oroliga samtid genom historien? Kanske inte alltid, men nog finns exempel på detta. En sådan skrift har jag just läst. Att sjunka in i Klas-Göran Karlssons och Kim Salomons spännande skildring av 1920-talet kräver stor uppmärksamhet av läsaren.

Varje kapitel innehåller så mycket fakta och så många nya perspektiv som vore det ett seminarium på historiska institutionen. Jag fascineras av författarnas förmåga att hitta trådar bakåt och inte minst framåt i tiden. Ett grepp som ger mig extra läsglädje är de återkommande referenserna till den tidens litteratur och författare.

När jag som novisch klev in på historiska institutionen vid Stora Magle Kyrkogata hade jag under mitt sista år före studenten 1968 förstått att historia måste kunna förstås i ett större sammanhang, där det nationella, svenska perspektivet, kompletteras med den internationella dimensionen. När saker hände under Birger Jarls tid formades världen måhända än kraftfullare i England.

Att läsa *1920-talet – en spegel för vår tid* får mig att minnas varför mitt intresse för historia alltid varit levande och varför historien är så viktig för vår samtid och kan öka förståelsen för framtiden. Slående är hur motsägelsefullt 1920-talet ter sig. Färgat av det första världskriget med mänsklig förödelse, massarbetslöshet och bottenlös fattigdom, samtidigt som flärd, modernitet och dekadans präglade vår härjade kontinent; det eviga festandet i Berlin, den förlorade generationens mötesplats i Montparnasse.

Några exempel av vår tid i en spegel från 1920-talet. Den amerikanske presidenten Woodrow Wilson var pådrivande i att skapa världsorganisationen, Nationernas Förbund, för att förhindra nya krig som det nyligen avslutade, vilket också skrevs in i Versaillesfreden 1920.

Detta var något helt nytt.

”En närmast utopisk föreställning om att fred hänger samman med demokrati och självbestämmande”, som författarna påpekar. Donald Trumps aktuella tövande inför Europa påminner om den amerikanska oviljan att delta i uppbyggnaden av NF. Wilson fick inte med sig senaten i Washington. Den

Olle Schmidt, kommunalt verksam i Malmö 1979–2022, regionpolitiker 2006–pågående, riksdagsman 1991–1994, EU-parlamentariker 1999–2004, 2006–2014, politiskt sakkunnig och pressekreterare i Handelsdepartementet 1981–1982.

E-post: olleg@glad-schmidt.se

dåvarande amerikanske utrikesministern, Robert Lansing, oroade sig för de ökande kraven på nationellt självbestämmande.

Måhända en spegel för vad som sker i Washington idag? FN utsätts av kraftig kritik från den nya amerikanska administrationen, och kriget i Ukraina är inte vårt problem, menar Trump.

Demokratin och politiken blir öppnare på 1920-talet, och besluten kan granskas på ett annat sätt än tidigare. Rösträtten blir allmän och medborgarnas inflytande blir en naturlig del i demokratins uppbyggnad. Men samtidigt finns en misstro mot demokratins långsamma sätt att fungera. Särskilt bland ungdomar ger väntan på reformer grogrund till aktivistiskt agerande, att också med våld göra upp med den gamla förkrigstiden. De ekonomiska problemen och arbetslösheten, inte minst i det av Versaillesfreden kuvade Tyskland, gav nationalism och populism ett ökat utrymme. Författarna påminner oss om att "kalla sig illiberal eller antiliberal blir populärt i vida kretsar, både till höger och vänster i det politiska spektrumet". Den tidens Viktor Orban!

1920-talet var ett årtionde av ny teknik med elektricitet, bilar och flyg i förgrunden. Decenniets stora händelse inom flyget var Charles Lindberghs flygning med "Spirit of St. Louis" över Atlanten 1927. Intresset var enormt. Skulle Lindbergh klara att korsa detta väldiga hav, eller inte? Hans mod och våghalsighet prisades världen över. Som författarna poängterar, Lindberghs flygning bådade något större i framtiden, människans förmåga att överträffa vad hon anses mäkta med. Kan vi ana en arvtogare i rymdflygaren Elon Musk som vill kolonisera Mars?

Samtiden dyker upp på ett annat sätt. Vi påminns om att flera av de konflikter som drabbar världen idag kan ses tillbaka till 20-talet; Irlands enande, Palestinafrågan och de etniska spänningarna på Balkan.

Det var den 8 mars 1925 som de svenska radiolyssnarna kunde höra Sven Jerring kommentera Vasaloppet för första gången. Också seriös och lättsam musik flödade fritt över vårt land, något som uppfattades som ett hot mot den spelade, levande musiken. Radiovågorna gillades alltså inte av alla. Idag handlar det om illegala nedladdningar och digitalisering, åter ses teknologin som ett hot!

På 20-talet anas en begynnande massproduktion av kläder, som vi nu ser i H&M och Zara. En modernare, mer frigjord och oberoende kvinna träder fram. Dagens feminism har också rötter från detta decennium. Förmodligen en överraskning för en del av oss. Också en allmänt begynnande sexuell frihet kan skönjas redan för 100 år sedan, även om vägen framåt möts av motstånd och att frigörelsen utgörs av en krokig stig.

Striden mellan nationalism och internationalism syns på 20-talet. Vi ser det i bildandet av NF och framväxten av globala företag, men givetvis också i de nationella stämningarna i länder som Tyskland och Italien. Uppkomsten av dagens populistiska rörelser och nationella slagord som "Make America Great

Again”, Trumps MAGA-rörelse. På 20-talet hördes ropen ”Buy British”. Friheten att röra sig fritt över gränser var då som nu ifrågasatt, att stoppa migration och ställa ökande krav på flyktingar.

20-talet var Henry Fords tid. Bilen tillsammans med flyget förändrade världen. Då var denna mobilitet ett signum för frihet, rörlighet och ett modernt sätt att leva. Lättnaden var stor att bli av med hästarnas nedsmutsande och dynga, en förbättring för miljön. I dagens städer görs det mesta för att bli av med bilen och flygets utsläpp måste begränsas. Diskussionen från 20-talet återkommer i en annan form 100 år senare. Saker går igen!

Tillåt mig avsluta med tre verk som författarna särskilt lyfter fram och som jag tycker på ett särskilt sätt fångar den tvetydiga tidsandan hos 1920-talet och ett förbeådande av vad som komma skall.

T.S. Eliots *Det öde landet*, ett litterärt mästerverk med trådar till skilda religioner och filosofier, en domedagsskildring präglad av sviterna av det förödande kriget och en längtan efter fundamentala mänskliga värderingar.

F. Scott Fitzgerald banbrytande roman om *Den store Gatsby*, där budskapet är att alla kan lyckas och klättra uppåt på den sociala stegen, att kunna uppfylla den amerikanska drömmen. Här blandas ohöljd rikedom med fåfänga och flärd före börskrasch och depression.

Ernest Hemingways författarskap fångade tidigt mitt intresse. I *Och solen har sin gång* skildras ett Europa som återhämtar sig efter det stora meningslösa kriget, och där ”den förlorade generationen” söker en mening med livet från fåfänglighet och ytlighet.

Vill man veta mer om 1920-talet, och framför mycket mer än man trodde sig veta om detta dramatiska decennium, där ett modernt Europa växer fram, är denna bok den bästa läsning. Mitt endaste önskemål är att jag skulle vilja lära mig mer om 1920-talets Sverige och vilka rottrådar som kan dras till dagens Sverige. Kanske en framtida skrift av dessa båda vittra och flitiga historiker?

Franzén, Alexandra, 2025. *Sanningen skall göra er fria*. Stockholm: Atlas förlag.

Anmälan av Malin Åkerström

Vad är en spionskandal? I Alexandra Franzéns bok¹ handlar det inte om att spioner, som Kim Philby eller Stig Wennerström avslöjas. Det Franzén skriver om är i stället hur underrättelsetjänster avslöjas med hjälp av visselblåsare som läckt uppgifter till grävande journalister från 1970-talet och framåt.

Boken inleds med ett stycke modern historia, som är en drastisk kontrast till senare tiders spionskandaler. 1952 sköts ett svenskt flygplan, en DC-3:a, ner av ett sovjetiskt jaktflygplan. Alla i det svenska flygplanet dog. Regeringen förnekade att det rört sig om en signalspaning och hävdade att de inte samarbetat med Nato. Sverige, deklarerade regeringen, stod fast i sin neutralitetspolitik. Drygt 10 år senare har en reporter på *Dagens Nyheter* (DN) fått tag på en dagbok från en besättningsman där det är tydligt att Sverige samarbetat med Nato och signalspanat åt USA och Storbritannien. Trots att journalisten sitter på ett hett scoop skriver han inte sin artikel utan tar kontakt med Utrikesdepartementet. En överste skickas till DN och ber att få ta med sig dagboken, vilket journalisten inte vill. Han vill skydda sin källa. I stället beslutar journalisten och översten sig för att elda upp dagboken. När de är färd med detta passerar en av tidningens fotografer dem och tar ett foto. Två medelålders män sitter på huk runt en mycket liten brasa på ett stengolv i en korridor och ser nöjda ut då de ser pappren brinna. Det är detta foto som utgör omslaget till boken.

Tio år efter att DN-journalisten och översten bränt upp de dokument som skulle styrkt ett potentiellt scoop, publicerar *Folket i Bild/Kulturfront* en artikel, som senare kom att ge upphov till IB-affären. Den handlade om en hemlig avdelning i underrättelsetjänsten som innefattade åsiktsregistrering.

Vad har hänt?

Pentagonrapporten bryter alliansen mellan massmedier och staten, enligt författaren. Detta är också något de grävande journalister som avslöjade IB-affären som Franzén intervjuat anger: Daniel Ellsberg, som var den ansvarige för att

1 Boken är en lite populariserad, omarbetad och utökad version av Alexandra Franzéns avhandling i sociologi: *Brottslingar av en mycket speciell sort – spionskandalen som en maktkamp mellan visselblåsare, grävande journalister och underrättelsetjänster* (Lund, 2022).

läcka rapporten, sågs som en inspiration för de svenska journalisterna. Kunde han och de tidningar som publicerade materialet, så kan väl vi. Kanske var också den svärfångade tidsandan, som möjliggjorde såväl det som benämns grävande journalister som ett mer diffust uppror mot auktoriteter, en faktor som initierade brottet mellan staten och massmedierna?

I de tre fall Franzén närstuderat ingår just denna Pentagonrapport, vidare den svenska IB-affären och en mer sentida spionskandal: Snowdenfallet.

Varför är då detta ämne intressant? Det illustrerar en klassisk fråga: Vem ska vakta väktarna? Spionskandaler av den typ som skildras i boken blottlägger den spänning som finns mellan tre aktörer: massmedia, underrättelseverksamheten och visselblåsare. Massmedier är viktiga i en demokrati då de inte bara informerar medborgarna utan också kan avslöja missförhållanden. Underrättelsetjänster behövs då de ger makthavare underlag för att bemöta externa och interna hot. Visselblåsare har en mer ambivalent roll – hur de kommer att etiketteras handlar till stor del om vilka motiv de anses ha. Är de förrädare eller hjältar?

Pentagonrapporten, IB-affären och Snowdenfallet

Det första fallet, Pentagonrapporten, bestod av en samling omfattande dokument (7000 sidor) som redogjorde för USA:s inblandning i Vietnamkriget. 1971 läckte Daniel Ellsberg, som arbetat som analytiker på Försvarsdepartementet, dessa till *New York Times*, som bit för bit publicerade delar av rapporten. Det framkom bland annat att det inte fanns planer på att avsluta kriget. Nixonadministrationen uppfattade publiceringen som ett hot och lyckades få ett domstolsbeslut mot tidningen för vidare publicering av dokumenten. Motdraget från Ellsberg var att i stället låta *Washington Post* få publicera fortsättningsvis. Även detta försökte Nixon via justitiedepartementet stoppa men lyckades inte. Båda tidningarna överklagade till Högsta domstolen där de vann.

I Pentagonrapportens kölvatten sjösatte Nixon en ny utredningsenhet, som skulle förhindra och reagera på läckor av sekretessbelagd information. Enheten kallade sig själv "The Plumbers", och de låg så småningom bakom ett inbrott i demokraternas högkvarter i Watergatekomplexet. Watergateaffären fick till följd att Nixon tvingades avgå.

Det andra fallet, IB-affären,² handlade om att det fanns en hemlig underrättelsetjänst i Sverige där Försvarsmakten, SÄPO och också Socialdemokratiska partiet med hjälp av sina arbetsplatsombud, samarbetade. Partiet hade sedan slutet av 1940-talet byggt upp något av en åsiktsregistrering i kampen om fackföreningsrörelsen för att hålla ute kommunistympatisörer. Samtidigt hade Sverige köpt militär utrustning från USA; den amerikanska försvarsmakten

2 Förkortningen IB stod för Informationsbyrån, ibland internt skämtsamt för "Inhämtning Birger" efter dess dåvarande chef Birger Elmér.

var orolig för att vänstersympatisörer skulle läcka uppgifter om vapenteknik till Sovjet. IB bestod dels av en extern, utrikesorienterad del, dels en inrikes övervakning, som enligt Wilhelm Agrell (2017) i praktiken bestod av en social-demokratisk övervakning av kommunister.

Jan Guillous och Peter Bratts avslöjande handlade om att det överhuvudtaget fanns en hemlig underrättelsetjänst, som inte ens riksdagen kände till. Vidare att den samarbetade med ett stort politiskt parti och att de ägnade sig åt åsiktsregistrering. Visselblåsaren i detta fall var Håkan Isacson, som arbetat på IB men som jurist upprördes av att organisationen agerade i ett juridiskt vakuum och vars agerande dessutom stred mot de utrikespolitiska riktlinjer som riksdagen antagit. Peter Bratt beskriver i sina memoarer att han uppfattade samtalen med Isacson som en lång bikt. Bratt, Guillou och Isacson blev alla dömda till fängelsestraff.

Det tredje fallet gäller amerikanen Edward Snowden som 2013 läckte sekretessklassificerad information från National Security Agency (NSA) och åtalades därför för spionage av den amerikanska regeringen. Snowden avslöjade ett flertal globala övervakningsprogram, många drivna av NSA. Snowdens information utlöste debatter kring massövervakning, statlig sekretess och balansen mellan nationell säkerhet och informationsskydd. Snowden har sedan dess beviljats asyl i Ryssland och blev naturaliserad medborgare 2022.

Kampen

Det som utspelar sig efter publiceringarna är ett intrikat maktspel. Underrättelsetjänsterna är inte lagreglerade, sannolikt låter man helt enkelt bli att lagreglera verksamheterna för att vidga handlingsutrymmet. När avslöjandena briserar anklagas visselblåsarna och i vissa fall journalisterna för spioneri och staterna inför ett "partiellt undantagstillstånd". "Partiellt" därför att statens agerande endast omfattar visselblåsarna och de grävande journalisterna. Dessa utsätts för utomrättsliga ageranden. Dessutom redogör Franzén för en egenartad bevisprövning: samma aktörer som står för anklagelserna används som bevis för att anklagelserna stämmer.

Även om det partiella undantagstillståndet inte gäller huvuddelen av befolkningen, är det minst sagt omfattande beträffande de individer de riktas mot. Franzén bjuder läsarna på häpnadsväckande detaljer när staten förbigår gällande lagstiftning. Agenter gör inbrott hos Daniel Ellsbergs psykoanalytiker och man planer (men lyckas inte) krydda hans mat med LSD innan ett av hans offentliga anförande. Allt för att få honom att framstå som icke trovärdig. Att organisationer försöker svärta ner dem är för övrigt ett vanligt sätt att hantera visselblåsare (Uys 2022) För att anhålla Jan Guillou ansåg rättsväsendet att man behövde spärra av gator och använda fem poliser varav en med k-pist och skottsäker väst. Edward Snowden blev av med sitt medborgarskap och när han

fastnar på Moskväs flygplats tvingas han stanna kvar i det land han som tidigare underrättelseagent förmodligen sett som sin fiende och där yttrandefrihet är något att drömma om.

Franzén formulerar också underkategorier av det partiella undantagstillståndet. Ett är ett känslomässigt undantagstillstånd som tar sig i uttryck i en uppgjagad stämning. Ett exempel är när författaren P-O Enquist blir uppringd av en rasande ÖB efter att ha hållit ett offentligt försvarstal för Jan Guillou och Peter Bratt. Ett annat är ett globalt undantagstillstånd, som åtgärderna mot Edward Snowden illustrerade. Den bolivianske presidentens plan tvingas ner i Österrike då man trodde att Snowden fanns ombord. Detta bröt mot internationell lagstiftning som innebär att sittande statschefer och diplomater ska skyddas. Regeringarna i Frankrike, Spanien och Italien hade dessförinnan förvägrat planet att landa för att på det sättet tvinga ner det.

Men visselblåsarna och de grävande journalisterna är inte helt maktlösa; de kan svara genom att använda sig av juridiska kryphål, flytta sin publicering till andra massmedier eller länder, eller vittna i publika sammanhang. De får också sina försvarare. Framför allt på sikt. De tillskrivna motiven som nämndes ovan är viktiga.

Hjältar eller förrädare?

En relativt stor del av boken behandlar de olika sidornas etikettering, som hjältar eller förrädare. Visselblåsarnas egna förklaringar tycks likna något av en konvertering. De har tidigare varit anställda av underrättelsetjänster och "troende" i sitt försvar av landet. Efter hand tycks tron falna och byts ut till en lojalitet för riktad mot konstitutionen, andra lagar eller det allmänna rättsmedvetandet. Anammandet av dessa uppfattningar blir så starkt att de så småningom beslutar sig för att bryta mot sekretessreglerna. För detta hyllas de av många. De blir snarare hjältar än de förrädare som spionanklagelserna innebär. Samtidigt är angivna motiv ofta blandade. Visselblåsare i gemen drivs av såväl idealism som bitterhet, dessutom kan motiven förändras under processens gång (Lampert 1985; Miethe 1999). Även de åtalande parterna tycks svaja i frågan om vilka lagar anklagelserna ska vila på. Denna del av boken är ibland lite för detaljrik och blir då en aning snårig. Ett index skulle underlättat för att hänga med i händelserna och personerna det gäller. Att det saknas får kanske skyllas på förlaget.

Dramatiseringen

Där Franzén excellerar är i observationerna om vad som gör ett avslöjande till just en spionskandal. Hur blir den till? Författaren konstaterar att spionskandalerna kräver en dramatisering som journalisterna tillhandahåller. De vet hur

man bygger upp en berättelse som skapar ett intresse. Mycket av det Snowden avslöjat hade redan blivit tillgängligt i form av ett offentligt tal som CIA:s högste tekniske chef hållit 10 veckor innan hans eget avslöjande.³ Svårigheten att riktigt förstå CIA-chefens presentation handlar om en brist på dramaturgi. Det kvarvarande intrycket är att en lite grå byråkrat talar om tekniska IT-frågor. Om man skall uppfatta sakinnehållet som upprörande krävs det kunskaper om underrättelseväsende och lagstiftning. Snowden själv klagar i sin memoarbok på bristen på uppmärksamhet efter talet. Själva avsaknaden av respons illustrerar Franzéns tes: Vikten av dramatisering: "Man kan säga att CIA-chefen presenterar fakta men saknar en story" (sidan 154).

Journalisterna vet hur man dramaturgiskt förpackar fakta genom att kontrastera det som officiellt hävdas vara sant och det som döljer sig i de hemliga dokumenten, de kan nämna konkreta personer, redovisa känslor och nervkittlande vändpunkter. De portionerar också ut avslöjanden bit för bit. Så här skriver till exempel en politisk kolumnist, Wolfgang Hansson: "Avslöjandet att USA avlyssnat Angela Merkels mobiltelefon var (*det?*) kulmen på en lång rad artiklar om den amerikanska massövervakningen. Sedan det första avslöjandet i The Guardian den 6 juni har nya levererats i stadig takt. Utportioneringen är en taktik, en nödvändighet och en fråga om liv och död. Med all säkerhet finns det mer i pipeline" (*Aftonbladet*, 2013-11-29).

Bland det mest fascinerande i Franzéns bok är att de fall hon följt inte bara tydliggör vikten av dramatisering, dvs. inte bara vad som avslöjats, utan också att det framför allt kommer att handla om hur avslöjarna behandlas. Tidningen *Folk i Bild/Kulturfront* publicerade avslöjandet om IB-affären i början av maj 1973 men det var först när Guillou och Bratt anhölls på ett uppseendeväckande sätt i oktober samma år som spionskandalen riktigt tog skruv med anklagelser, publika debatter för och emot, dvs. blev till en större massmedial, allmängiltig affär.

Detta visar också på personifieringen av spionskandalerna. Daniel Ellsberg förknippas med Pentagonrapporten, han gör sig en karriär som inriktar sig på hjälp för visselblåsare och för aktioner och protester mot kärnvapenupprustning. När han dör skriver amerikanska medier hyllande dödsrunor. Jan Guillou och Peter Bratt förblir starkt förknippade med IB-affären och Snowdens avslöjande benämns "Snowdenaffären".

Franzén har sammantaget skrivit en oerhört gedigen bok. Hon har intervjuat journalister, läst biografier och memoarer, relevant forskningslitteratur, letat i tidningsartiklar, lyssnat på radiointervjuer mm. De dramaturgiska inslagen som spionskandalerna kräver är de mest intressanta. I skildringen av hur spionskandalerna utvecklas eller tappas bort uppvisar hon själv en dramaturgisk skicklighet. Hon låter oss vara med i lokalen där DN:s reporter möter överste Bo

3 I Franzéns bok finns en referens till en youtube-video där detta tal hålls.

Westin, och hon kan hålla läsarens intresse vid liv genom ett resonemang som avslutas med en fråga och talar om att ”Svaret får vi nästa kapitel... ”.

Hur besvarar då Franzén den tidigare nämnda klassiska frågan: Vem ska vakta väktarna? Jo, säger hon, det är just visselblåsarna. Eftersom underrättelsetjänsterna omgärdas med en så hög sekretess att få har insyn och kan kontrollera dem är de västerländska demokratierna beroende av att enskilda medarbetare inom underrättelsetjänsterna bryter mot sekretessen. Att makten utövas på ett politiskt, juridiskt och moraliskt acceptabelt sätt innefattar paradoxalt nog att visselblåsare och grävande journalist begår brott – eller åtminstone handlingar där staten anklagar dem för brott.

Referenser

- Agrell, W., 2017. *Sprickor i järnridån – svensk underrättelsetjänst 1944–1992*. Lund: Historiska media.
- Lampert, N., 1985. *Whistleblowing in the Soviet Union: Complaints and Abuses under State Socialism*. London: Macmillan.
- Miethe, T. D., 1999. *Whistleblowing at Work: Tough Choices in Exposing Fraud, Waste, and Abuse on the Job*. Boulder: Westview Press.
- Mills, C. W., 1959. *The Sociological Imagination*. Oxford: Oxford University Press.
- Uys, T., 2022. *Whistleblowing and the Sociological Imagination*. New York: Palgrave Macmillan.

Statsvetenskapliga förbundet

Förbundsredaktör: Gissur Ó Erlingsson

När forskning trumfar allt – behövs en ny kompass för bedömning av meriter?

av Gissur Ó Erlingsson

För omkring tio år sedan ledde jag ett mindre IFAU-finansierat forskningsprojekt där vi granskade vad som egentligen avgör när lektorat tillsätts i konkurrens. Douglas Brommesson, Jörgen Ödalen, Johan Karlsson Schaffer och jag analyserade knappt 100 lektorstillsättningar inom nationalekonomi, statsvetenskap och sociologi vid landets sex största universitet (Brommesson med flera 2016). Vi fann en påtaglig obalans mellan hur sakkunniga värderar vetenskapliga respektive pedagogiska meriter. Vetenskapliga meriter gavs större utrymme, mer omsorgsfulla bedömningar och tyngre betydelse för rangordningen. Pedagogiska meriter blev nästan aldrig avgörande. När de alls kommenterades stannade resonemangen typiskt vid allmänt hållna fraser.

Mönstret framstår som olyckligt i ljuset av högskoleförordningens 4 kap. 4 §, där det uttryckligen stadgas att vetenskaplig och pedagogisk skicklighet ska värderas lika noga. Obalansen blir än mer uppseendeväckande då de allra flesta lektorat som tillsätts i konkurrens i grunden är lärartjänster där cirka 80 procent av tjänsteinnehållet består av undervisning. Vi har en situation där lagen säger en sak, verkligheten en annan, och där vi systematiskt rekryterar personer till undervisningstjänster baserat på kriterier som har begränsat samband med vad de faktiskt är tänkta att ägna sin tid åt.

VILL VI FÖLJA NATIONALEKONOMIN?

En not i vårt material är att kollegorna inom nationalekonomi värderade pedagogiska meriter mest styvmoderligt. Och det här är egentligen bara början: tolkar jag Magnus Henrekson med fleras (2025) färsk uppsats rätt, har nationalekonomi också gått längst inte bara i att forskning värderas mest – man har också gått längst i *vilken sorts* forskning som alls värdesätts. I Sverige, liksom i övriga Europa, har nämligen den amerikanska så kallade "top fem"-modellen i stor utsträckning kommit styra rekrytering och meritering. Det är inte längre tillräckligt att vara en duktig forskare. Man måste vara en duktig forskare som publicerar sig i exakt rätt tidskrifter. Fem tidskrifter, nästan alla med bas i USA, har blivit nålsögat genom vilket hela karriärer ska passera.

Henreksson med kolleger höjer ett varningens finger för de oavsedda sidoeffekterna med denna ordning: en snedvriden incitamentsstruktur där unga, lovande forskare ägnar massor av tid och energi åt att försöka få in sina arbeten i dessa tidskrifter. På grund av den hårda konkurrensen misslyckas detta ofta. Det innebär att värdefull forskning får nobben och kanske aldrig ens publiceras för att den inte anses "topp-fem-kompatibel".

Resultatet? Sannolikt ineffektiv resursanvändning och minskad mångfald i både metoder och ämnesval. Viktiga samhällsrelevanta frågor, tillika angelägna inhemska samhällsproblem, hamnar i bakgrunden till förmån för det som anses gångbart i en amerikansk redaktionell kontext; inte sällan studier som har en sådan design där forskarna kan påvisa en tydlig kausal mekanism, vilket omvänt gör att beskrivande, teoretiska eller

bredare hypotesprövande studier får mindre utrymme.

NÄR SIFFROR ERSÄTTER OMDÖME

Jag är öppen för att andra gör en annan tolkning: min känsla är att vi statsvetare sakta närmat oss nationalekonomin i vilken forskning som värdesätts, och därmed också vad som värdesätts vid tjänstetillsättningar och befordringar. Det som gör utvecklingen bekymmersam är att den skett parallellt med att sakkunniga i allt större utsträckning förlitar sig på lättillgängliga kvantitativa mått vid rangordning och värdering. "Impact factor", rankinglistor – exempelvis "norska listan" – citeringar, ja, allt som kan kvantifieras och rangordnas, har blivit navigeringsinstrument i sakkunnigbedömningar.

Det är mot denna bakgrund det spännande initiativet CoARA – Coalition for Advancing Research Assessment – måste förstås. Denna koalition av forskningsfinansierare, universitet och andra relevanta organisationer har vuxit fram som ett europeiskt svar på de rådande meriteringssystemens och karriärvägarnas (påstådda) tillkortakommanden. Den består i dag av omkring 750 organisationer – varav cirka 30 svenska.¹ Koalitionen föreslår ett mer mångfacetterat bedömningssystem där forskarnas meriter ses i ett väsentligt bredare ljus än vad de traditionellt gjort.

I stället för att enbart fokusera på publikationer i prestigefyllda tidskrifter är visionen att bedömningen ska omfatta en väsentligt mer holistisk bild: hur forskaren bidragit till undervisning, samverkan med det omgivande samhället, utveckling av forskningsmiljöer, öppen vetenskap och tvärvetenskapliga samarbeten. Det ska ses som ett försök att skapa mer hållbara karriärvägar där en större mix av akademiska meriter erkänns som värdefulla.

RISK FÖR EN NY GODTYCKLIGHET?

Med sitt löfte om att reformera forskarbedömning och bryta beroendet av snäva

bibliometriska indikatorer, såsom citeringar och journal impact factors, framstår CoARA som ett efterlängtat alternativ till dagens prestationsmått. Men trots den goda ambitionen finns en växande kritik som pekar på både metodologiska, praktiska och principiella problem.

Ett sådant problem är rent praktiskt och resursmässigt. Om vi inte längre accepterar tidskriftsstatus och citeringar som proxys för kvalitet och genomslag när vi i ett utgångsläge ska sälla fram toppkandidater till en tjänst – hur sjutton ska jag som sakkunnig navigera i ett ärende med omkring 20 sökande till en lektorstjänst? Att helt avfärda kvantitativa indikatorers användbarhet (så kallad *bibliometric denialism*) riskerar att göra sakkunnigprocesser oerhört resurskrävande samtidigt som vi riskerar att gå miste om jämförbarhet och rättssäkerhet i forskningsutvärdering. Till det kommer: vilka kriterier ska väga tyngst? Vem bestämmer hur de ska tolkas, exempelvis vad som ska anses vara "kvalitet" i olika avseenden?

Just detta uppmärksammar Giovanni Abramo (2024). Han menar att CoARA bygger på en falsk dikotomi mellan bibliometriska indikatorer och djup och ingående peer review-granskning. Problemet, hävdar Abramo, är att ingående kvalitativa bedömningar, i synnerhet i större utvärderingssystem, lätt blir ineffektiva, resurskrävande – och ofta fyllt av egna bias. En djup och ingående peer review saknar dessutom den transparens och reproducerbarhet som de kvantitativa måtten har, vilket innebär att ett nytt system kan bli minst lika godtyckligt som de indikatorer det är tänkt att ersätta. Det finns en uppenbar risk att vi byter ut ett visserligen stelbent och fyrkantigt, men transparent och förutsägbart system, mot ett som öppnar för väsentligt större inslag av subjektiva bedömningar och därmed potentiell godtycklighet.

Förändringen skulle också kunna bli en ursäkt för forskare som inte publicerar sig

¹ <https://coara.org/coalition/membership/>

eller som konsekvent väljer lågkvalitativa publikationskanaler. Om *anything goes* finns risken att kvalitetskraven urholkas och att vi hamnar i ett läge där mediokra prestationer får samma erkännande som genuint excellenta bidrag. I min värld kan vi inte plötsligt börja låtsas om som att ett paper i *Lex Localis* (full transparens – där jag har publicerat mig) har samma värde som ett i *American Political Science Review* (full transparens – där jag inte publicerat mig).

Den största utmaningen ligger kanske i den slutgiltiga implementeringen. Att verkligen förändra djupt rotade bedömningskulturer kräver att vi ändrar djupt invanda mönster, och sannolikt kommer det att möta betydande motstånd inom redan pressade akademiska strukturer. Därför är det svårt att bortse från rent praktiska och institutionella invändningar mot ett reviderat system för bedömning inom akademien. Att fullt ut implementera CoARA:s principer skulle kräva omfattande organisatoriska förändringar och, sannolikt, en helt ny kultur inom det kollegiala systemet för sakkunniggranskning av tjänster liksom för bedömningar av forskningsanslag. Som spanska erfarenheter visar är det ingen enkel sak att anpassa befintliga strukturer till nya normer (se Fernández-Esquinas & Ramos-Vielba 2023). Och som sagt, till det kommer att det är i slutänden *ändå* blir kontroversiellt hur begrepp som "kvalitet" och "samhällspåverkan" i praktiken ska definieras och vägas mot varandra.

VÄGAR FRAMÅT

Trots dessa risker representerar CoARA-initiativet – för mig ska sägas – ett välkommet initiativ till kurskorrigering. Det nuvarande systemet har i varierande grader lett oss (bland annat beroende på ämnestillhörighet) till en situation där enkla kvantitativa mått och kriterier ibland ersätter verklig och tidskrävande kvalitativ bedömning och där vi systematiskt rekryterar till undervisningstjänster där just undervisningsförmåga

knappt räknas.

Givet invändningarna ovan blir utmaningen dock att inte slänga ut barnet med badvattnet. Kvantitativa mått har sina brister, men de innehåller också värdefull information som inte bör förbises helt. Som exempelvis Ek och Henrekson (2018) funnit, finns starka korrelationer mellan olika citeringsmått trots deras skillnader – vilket trots allt tyder på att de citeringsmått som finns nog ändå förmår fånga någonting meningsfullt om forskningskvalitet och genomslag om måtten används samtidigt och med omdöme. Det är också svårt att komma runt att de högst rankade tidskrifterna, överlag, publicerar bidrag med högre kvalitet än lägre rankade publikationer.

Det vi behöver är att bygga ett system som är både mer nyanserat än dagens ofta mekaniska, siffermässiga bedömningar men samtidigt väsentligt mer stringent än vad CoARA-kritikerna fruktar att det kan bli. Detta kräver att vi utvecklar kvalitativa bedömningsmetoder som är transparenta och rättvisa, men som förmår ta hänsyn samhällsuppdragets bredd. En framkomlig väg skulle kunna innebära att använda flera typer av kvantitativa mått tillsammans – citeringar från olika databaser, h-index och tidskriftsrankningar – men som initiala sällningsinstrument liksom komplement till, och inte ersättning för, initierad och djup kvalitativ bedömning. Dessa mått måste sedan givetvis tolkas kontextbundet med hänsyn till karriärstadium, forskningsfält, lokala förhållanden liksom lärosätens, institutioners och avdelningars behov.

REFERENSER

- Abramo, G., 2024. *The forced battle between peer-review and scientometric research assessment: Why the CoARA initiative is unsound*. Research Evaluation. Oxford: Oxford University Press.
- Brommesson, Douglas, Gissur Ó Erlingsson, Johan Karlsson Schaffer & Jörgen Ödalen, 2016. *Att möta den högre utbildningens utmaningar*. Uppsala: IFAU.

Ek, Simon & Magnus Henrekson, 2018.

"Citeringar – att möta och att möta rätt",
Ekonomisk Debatt 46(1), s. 33–46.

Fernández-Esquinas, M. & I. Ramos-Vielba,
2023. "Research assessment reforms in
Spain: tensions between CoARA and the
national evaluation system", *Questions de
Communication* 44, tillgänglig på [https://
journals.openedition.org/qds/7072](https://journals.openedition.org/qds/7072).

Henrekson, Magnus, Lars Jonung & Mats
Lundahl, 2025. "Not Just the Top Five
Journals: A Recipe for European Econo-
mists", *Economic Affairs* 45(1), s. 123–131.

Prenumerera på Statsvetenskaplig tidskrift!
www.statsvetenskapligtidskrift.org